

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Київ. д-н.

Вплив культу особи Сталіна
на ідеологічні процеси на
Україні в 40-і — на початку
50-х років

До питання
про утворення КПЗУ

Джерела оповіді про похід
князя Ігоря на половців
в «Истории Российской»
В. М. Татищева

Народна метрологія
Лівобережної
України XVIII ст.

М. С. Богуславський

Київський літопис
першої чверті XVII ст.

У важкі 30-ті

Костомаров. Мазепа.

2'89

М. В. Коваль (головний редактор), О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостяний.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярко.

Наукові редактори

доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк,
канд. іст. наук В. М. Ричка

Художній редактор В. П. Литвиненко
Технічний редактор Н. Є. Любич
Коректор Є. І. Міхнова

до набору 09.12.88. Підп. до друку 25.01.89.
Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис.
арк. 14.0. Ум. фарбо-відб. 14.7. Обл.
4720 пр. Зам. 0-181. Ціна 90 к.

друкарня наукової книги

Д. № 2 (335),
України

2 жз.

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 2 (335)
ЛЮТИЙ 1989

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Курсом оновлення соціалізму

Зайцев Ю. Д. (Львів). Атестація робочих місць — засіб підвищення ефективності виробництва 3

Кожукало І. П. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 40-і — на початку 50-х років 14

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Франчук В. Ю. Джерела оповіді про похід князя Ігоря на половців в «Истории Российской» В. М. Татищева 26

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

Іванеско М. І. (Чернівці). Партія «Визволення» та її місце в історії Буковини 36

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Герасименко Н. О. Народна метеорологія Лівобережної України XVIII ст. 43

Савчук Б. П. (Ровно). Роль громадських організацій у морально-політичному вихованні майбутніх воїнів (80-ті роки) 50

Гошуляк І. Л. II з'їзд КП(б)У 57

Карпенко О. Ю. (Івано-Франківськ). До питання про утворення КПЗУ 63

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

Петров В. П. (Сімферополь), Шамко В. І. (Одеса). Іван Олексійович Акулов 71

Трибуна молодого автора

- Ковпак Л. В. Соціальні питання в діяльності Рад народних депутатів УРСР (80-ті роки) 75
- Назарова С. М. (Херсон). Деякі кількісні та якісні зміни у складі робітників радгоспів УРСР у 1966—1975 рр. 83

На допомогу викладачу історії

- Клапчук С. М., Білан В. Т. Тема 9. Діяльність КПРС у 60-х — на початку 80-х років. Наростання застійних явищ у соціально-економічному розвитку країни 88

Документи та матеріали

Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції та громадянської війни на Україні

- М. С. Богуславський 102
- Київський літопис першої чверті XVII ст. 107

Спогади

- Орел В. П. У важкі 30-ті 121

Наш календар

- Хміль І. В. 100-річчя з дня народження П. Ю. Дибенка 128
- Зінченко Ю. І. 90-річчя з дня народження С. В. Руднева 132

З історіографічної спадщини

- Костомаров М. І. Мазепа (продовження) 137

Критика та бібліографія

- Лихолат А. В., Плющ М. Р., Веселова О. М. Головна продуктивна сила суспільства 153
- Сушко О. О. (Боярка), Головка М. Л. Трудящі України — фронту 154

Хроніка та інформація

- Рубльов О. С. Публічний діалог «Перебудова й історична наука» 157
- Коваленко В. П. (Чернігів). Другий історико-археологічний семінар у Чернігові 158
- Терентьева Н. О. Історики Великобританії в Інституті історії АН УРСР 159

Курсом оновлення соціалізму

Ю. Д. Зайцев (Львів)

Атестація робочих місць — засіб підвищення ефективності виробництва

В умовах перебудови всіх сфер життя нашої країни значно зростає роль ініціативи трудящих. Саме про це йшлося на лютневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС: «Без ініціативи, без творчих людей ніякий рух уперед неможливий. Тим більше — революційні зміни»¹.

Одним з життєвих, випробуваних часом починів, що народилися у виробничих колективах, став рух трудівників Дніпропетровського комбайнового заводу ім. К. Є. Ворошилова щодо атестації та раціоналізації робочих місць. Його вивчення та узагальнення сприятиме глибшому розумінню джерел та рушійних сил перебудовних процесів у соціалістичному суспільстві.

Атестація та раціоналізація робочих місць є безпосередніми складовими науково-технічного прогресу, а також наслідком глобальних соціальних процесів, насамперед проблеми незайнятих робочих місць. Проблема ця виникла у 60-х роках у зв'язку з переважно екстенсивним розвитком народного господарства, коли сумарна кількість робочих місць зростала значно вищими темпами, ніж чисельність працівників. І розрив цей щороку збільшувався. Наприклад, лише з 1965 р. по 1980 р. у першій зміні на промислових підприємствах країни процент зайвих робочих місць відносно загальної їх кількості піднявся з 1 до 9,9. А у 1984 р., наприклад, у машинобудуванні в першу зміну нікому було працювати на 14% робочих місць. На початок 1986 р. загальна вартість незайнятих робочих місць у народному господарстві країни перевищила 200 млрд. крб., а це означало, що бездіяльні основні виробничі фонди становили 12,5%².

На зростання чисельності таких місць впливають, окрім того, високий рівень ручної праці, недостатня механізація й автоматизація виробництва, недоліки освітньої та професійно-кваліфікаційної підготовки робітників, незадовільний розвиток руху за суміщення професій та розширення зони обслуговування, а також ряд інших факторів. Головне ж полягає у тому, що істинними господарями виробництва були не робітники, а міністерства і відомства.

Чимало було витрачено зусиль суспільствознавців, які вивчали проблему дефіциту трудових ресурсів. На нашу думку, вести мову потрібно не про нестачу робочої сили, а про низький рівень продуктивності праці. Зайві робочі місця, власне, також опосередкований результат перекосів у висновках науки, торжества теорій екстенсивного розвитку народного господарства.

¹ Горбачов М. С. Революційній перебудові — ідеологію оновлення: Промова на Пленумі ЦК КПРС 18 лют. 1988 р. — К., 1988. — С. 14.

² Пригарин А. А. «Генеральная уборка» в масштабах отраслей: Как мы к ней готовы? // ЭКО.—1986.—№ 4.—С. 101; Барышников Ю. Н., Березкин В. Ф., Евлюхин Ю. Я. Аттестация и рационализация рабочих мест.— М., 1987.— С. 17.

Існування лишку робочих місць, крім усього іншого, створює надзвичайно негативну соціальну ситуацію. Це одна з причин низької трудової дисципліни, значної плинності кадрів, зрівнялівки в оплаті праці, навіть, пияцтва і правопорушень. Адже будь-який дефіцит негайно підвищує ціну товару. Не виняток, у даному випадку, і робоча сила. Звільненого за всілякі порушення робітника незабаром приймають на іншому підприємстві.

Вчені встановили, що в промисловості всього при п'ятипроцентному підвищенні попиту на робочі руки на 17% знижується нормативний коефіцієнт змінності обладнання, на 20% — інтенсивність праці, на 19% зменшується зона обслуговування, у 4—5 разів — період роботи на одному місці, удвічі зростають простої техніки і на 38% — оплата праці³.

Дисбаланс робочих місць і трудових ресурсів створює небажану ситуацію стихійного перерозподілу робочої сили між галузями народного господарства. На цьому втрачають, наприклад, сільське господарство та будівництво, де умови праці, технічна оснащеність виробництва значно відстають від промисловості.

У промисловості України у 1984 р. розрахункова неуккомплектованість робочих місць робітниками сягала 676,8 тис. чол., тобто 13,7% фактичної чисельності працюючих. У західному регіоні республіки в цілому становище було дещо ліпшим: не вистачало 69,4 тис. чол. (у Харківській області, наприклад, — 100 тис., а у Києві — 121,6 тис.)⁴.

Усвідомлюючи негативні наслідки розбалансованості виробничих ресурсів, трудящі запропонували і почали здійснювати атестацію та раціоналізацію робочих місць. Рух цей, як потреба суспільного виробництва, виник на багатьох підприємствах країни, але чіткого окреслення, організаційної стрункості та значної ефективності набув саме на Дніпропетровському комбайновому заводі ім. К. Є. Ворошилова.

Пріоритет належить комбайнобудівникам і в часі. Адже приступили вони до атестації робочих місць ще у 1979 р. Спираючись на допомогу вчених і спеціалістів Дніпропетровського держуніверситету, скориставшись надбанням трудящих різних регіонів країни у підвищенні організаційно-технічного рівня виробництва, зокрема, львівською комплексною системою управління якістю продукції, досвідом запоріжців щодо паспортизації робочих місць за рівнем механізації праці, дніпропетровці зуміли піднятися на нову, якісно вищу сходинку за рахунок комплексності у виявленні та використанні резервів. Запроваджена ними атестація стала складовою частиною механізму підвищення ефективності виробництва, сформованого у вигляді комплексної системи управління якістю продукції і ефективним використанням ресурсів.

Атестація виявляла, насамперед, наскільки робоче місце відповідало досягнутому рівню науково-технічного прогресу. Зрозуміло, що зайві, непотрібні місця ліквідувалися, необхідні, але недосконалі, підлягали раціоналізації, а ті, що відповідали тогочасним вимогам — атестувалися. Комплексом заходів передбачалося скорочувати кількість робочих місць також за допомогою введення в експлуатацію прогресивного обладнання та новітніх технологічних процесів. При атестації враховувалися, звичайно, не лише технічні, а й організаційні, психологічні, навіть естетичні фактори, вимоги НОП, умови праці та відпочинку робітників.

До кінця одинадцятої п'ятирічки комбайнобудівники ліквідували більш як чверть наявних робочих місць. Тобто понад 800 з них виявились непотрібними. Це дало змогу вивільнити більш як 750 чол. та

³ Мамлыгин И. Система рабочих мест: особенности развития // Коммунист.— 1984.— № 5.— С. 122.

⁴ Костенко В. И., Крыжановский Б. Н., Поднебесный А. П. Атестація рабочих мест и ее влияние на эффективность использования трудовых ресурсов в промышленности УССР.— Киев, 1986.— С. 20. Підрахунки автора.

укомплектувати ними новостворені дільниці. З виробництва було вилучено більше 800 одиниць зайвого обладнання, від реалізації якого отримано понад 1 млн. крб. У результаті звільнилося близько 4 тис. кв. м площі, використаної в основному для поліпшення умов праці робітників. Коефіцієнт змінності підвищився до 1,62 проти 1,37 в середньому по машинобудуванню, а продуктивність праці — у півтора рази⁵.

На початок 1988 р. досвідом комбайнобудівників скористалися колективи всіх промислових підприємств Дніпропетровська та області. В результаті близько 420 тис. робочих місць (65% їх загальної кількості) визнано такими, що не відповідали вимогам. Протягом 1985—1987 рр. 30 тис. малоефективних місць було ліквідовано, а 120 тис. — раціоналізовано. При цьому вивільнилося 35 тис. працівників⁶.

Почин дніпропетровських комбайнобудівників дістав широкий резонанс у країні. Його було позитивно оцінено на грудневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС⁷. У листопаді 1984 р. було опубліковано постанову ЦК КПРС «Про досвід роботи колективу Дніпропетровського комбайнового заводу імені К. Є. Ворошилова по підвищенню ефективності використання виробничих потужностей на основі проведення атестації робочих місць та їх раціоналізації»⁸. Прийнятою у серпні 1985 р. постановою Ради Міністрів СРСР і ВЦПС «Про широке проведення атестації робочих місць і їх раціоналізації в промисловості та інших галузях народного господарства» було запропоновано забезпечити здійснення цієї роботи в промисловості у 1985—1986 роках, а на підприємствах і в організаціях будівництва, сільського і лісового господарства, транспорту, зв'язку, матеріально-технічного постачання, побутового обслуговування населення, торгівлі та громадського харчування — у 1985—1987 роках. Визнавалося за доцільне надалі проводити атестацію робочих місць не рідше як двічі на п'ятирічку⁹.

У республіці почин комбайнобудівників набув масового поширення після схвалення його у липні 1983 р. ЦК Компартії України. Уже через рік до атестації приступили понад 4100 з 6290 промислових підприємств, а завершили її понад 250. Виявилось, що з 300 тис. атестованих тоді робочих місць 80% відповідали необхідним вимогам. 4600 місць було ліквідовано. Зайвого обладнання реалізували на суму близько 40 млн. крб.¹⁰ Всього ж за два останніх роки п'ятирічки було скорочено майже 70 тис. робочих місць і вивільнено для інших робіт 80 тис. робітників¹¹. Однак на початок 1988 р. вже 43% робочих місць не відповідали зрослим на той час вимогам¹².

Менші масштаби розбалансованості робочих місць і трудових ресурсів у західному регіоні республіки, звичайно, наклали відбиток на кількісні показники проведеної атестації. Але якісні її фактори також відігравали суттєву роль. Йдеться, насамперед, про відповідність робочого місця досягнутому рівню розвитку науки і техніки, про фізичний стан, продуктивність, технологічність машин, механізмів та обладнання, про оптимізацію їх структури і схеми розташування, про раціо-

⁵ Горшков М. Н. Новое качество роста: всемирная интенсификация.— М., 1986.— С. 38.

⁶ Франдюк І. В. Атестація робочих місць.— К., 1988.— С. 38.

⁷ Матеріали Пленума Центрального Комітету КПРС, 25—27 дек. 1983.— М., 1984.— С. 11—12.

⁸ У Центральному Комітеті КПРС // Рад. Україна.— 1984.— 13 листоп.

⁹ В Совете Министров СССР и ВЦПС // Правда.— 1985.— 12 сент.

¹⁰ Городяненко В. Г. Трудящиеся массы в управлении общественным производством.— Киев, 1985.— С. 13.

¹¹ Поточ. арх. Укрпрофради (далі — ПА УРПС), ф. ПЗ: Дані про атестацію робочих місць у промисловості Української РСР по областях за станом на 1.01.86 р. (далі — Дані про атестацію...). Коверзнев А. М., Костенко В. І., Ткаченко В. І. Реализация программы «Труд» в промышленности Украинской ССР.— Киев, 1986.— С. 4.

¹² Франдюк І. В. Атестація робочих місць.— С. 11.

нальну організацію праці робітників. Тому почин дніпропетровців і набутий власний досвід здобули широке визнання і практично використовувалися в західних областях УРСР.

У 1984 р. з 256,2 тис. робочих місць, що підлягали атестації у західному регіоні, 211 тис. було атестовано, а останні (45,2 тис.) — не атестовані. 1532 місця скоротили, вивільнили 1769 працівників і 1472 одиниці виробничого обладнання. Частина неатестованих місць була раціоналізована. Економічний ефект становив при цьому 2,8 млн. крб.¹³ За останній рік одинадцяті п'ятирічки на кожну тисячу робочих місць раціоналізували 49 (по республіці — 57) і ліквідували 10 (в УРСР — 12)¹⁴. Отже, якісні показники атестації в західних областях на той час дещо відставали від середньореспубліканських.

Надалі рух за атестацію робочих місць поступово втрачав наявні спершу риси кампанійщини, поверхового наслідування дніпропетровського досвіду, а набував ознак ґрунтовної, всебічної, цілеспрямованої роботи по ліквідації розбалансованості основних компонентів виробництва.

Підтвердженням цього можуть служити результати атестації робочих місць у 1986—87 рр., коли на кожну тисячу охоплених атестацією робочих місць у західних областях раціоналізували 139 (по республіці — 121), ліквідували 31 (28) і вивільнили 33 чол. (по Україні — 31)¹⁵.

Позитивної оцінки заслуговує підхід до використання почину дніпропетровців у Тернопільській та Ровенській областях. У першій з них, наприклад, на 1 тис. робочих місць, що пройшли атестацію у 1984 р., було вивільнено в середньому 12,7 робітників (третій показник у республіці), отримано приріст продуктивності праці в результаті цих акцій на 2,4% (найкращий показник по Україні) і вилучено основних фондів 0,6% їх загальної вартості (вище лише на Дніпропетровщині — 0,7%)¹⁶. Однак раціоналізація неатестованих робочих місць і там здійснювалася повільно. Так, у 1986 р. з 18 тис. місць, що підлягали раціоналізації, привели до норми лише 17% (по республіці — 17,2%)¹⁷.

Найактивніше атестація та раціоналізація робочих місць у республіці здійснювалася на підприємствах міністерства сільськогосподарського машинобудування, що цілком логічно. Зокрема, у 1984 р. там ліквідували 4% обстежених місць, а на тисячу тих, що пройшли атестацію, вивільнили понад 40 працівників і близько 19 робочих місць. Загальне вивільнення працівників того року досягло 3198 чол., а на підприємствах існуючих тоді десяти інших машинобудівних міністерств республіки — 3724. Приріст продуктивності праці становив 1,7%, що майже утричі перевищувало середній показник згаданих 10 міністерств¹⁸.

Серед розташованих у західному регіоні підприємств сільськогосподарського машинобудування позитивним досвідом атестації робочих місць вирізнялося виробниче об'єднання «Львівхімсільгоспмаш». Одним з ініціаторів руху на ньому стала госпрозрахункова бригада по складанню редукторів, очолювана Б. М. Мокрим. Удосконалення тех-

¹³ Костенко В. И., Крыжановский В. Н., Поднебесный А. П. Указ. соч.— С. 48. Підрахунки автора.

¹⁴ ПА УРРПС, ф. ПЗ: Дані про атестацію...

¹⁵ ПА УРРПС, ф. ПЗ: Зведені показники про наявність робочих місць та результати їх атестації і раціоналізації за 1987 р. по Українській РСР (далі— Зведені показники...). Підрахунки автора.

¹⁶ Костенко В. И., Крыжановский В. Н., Поднебесный А. П. Указ. соч.— С. 49.

¹⁷ Острожинський В. Є. Доповідь на пленумі Тернопільського обкому Компартії України 16 трав. 1987 р. // Вільне життя.— 1987.— 18 трав.

¹⁸ Костенко В. И., Крыжановский В. Н., Поднебесный А. П. Указ. соч.— С. 41, 44. Підрахунки автора.

ніки та технології, раціоналізація використання обладнання, механізація трудомістких операцій дали змогу колективу цього об'єднання вивільнити окремі верстати, значно поліпшити організацію та умови праці, виконувати виробничу програму меншим складом бригади, лише у 1984 р. піднести продуктивність праці у 1,5 раза, виконати завдання одинадцятої п'ятирічки до 115-ої річниці від дня народження В. І. Леніна. А в цілому на підприємстві у 1984 р. з 2824 робочих місць атестували 2426. На інші важливі ділянки виробництва перевели 40 працівників, демонтували 20 одиниць морально застарілого обладнання. Економічний ефект при цьому становив 65,4 тис. крб.¹⁹

Вирішальне значення для позитивного розв'язання проблем атестації на підприємстві мав діловий підхід до цієї роботи всіх зацікавлених сторін: робітників, адміністрації, партійної та громадських організацій, технічних та економічних служб. До усіх підрозділів вчасно були доведені відповідні методичні матеріали, видано наказ по об'єднанню з вказанням порядку та графіка здійснюваних робіт, затверджено атестаційні комісії та створено громадські формування у цехах за участю спеціалістів і робітників. Крім того, було проведено інструктивні наради, численні роз'яснювальні співбесіди, розширене засідання парткому разом з представниками профкому, комітету комсомолу, трудових колективів, затверджено «Положення про огляд-конкурс по атестації робочих місць». За допомогою заводських засобів масової інформації забезпечено достатню гласність здійснюваних заходів. Все це сприяло тому, що вже у 1985 р. за результатами атестації в об'єднанні було ліквідовано 142 нерентабельних, невідповідних вимогам робочих місць, вивільнено 150 працюючих та 61 одиницю обладнання. Приріст продуктивності праці становив 8,8%. Львівський міськком Компартії України узагальнив досвід сільмашівців і запропонував поширити його в інших трудових колективах. Підприємство стало базовим у проведенні атестації і раціоналізації робочих місць. Тут здійснювалось навчання керівників і секретарів парторганізацій²⁰.

Нарощуючи зусилля щодо поліпшення справи атестації та раціоналізації робочих місць, колектив Львівхімсільгоспмашу в наступні роки добився нових успіхів. Вперше в історії підприємства за підсумками 1986 р. колектив став переможцем Всесоюзного соціалістичного змагання, був нагороджений перехідним Червоним Прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Такою ж нагородою із занесенням на Всесоюзну Дошку пошани його було відзначено і за підсумками роботи у 1987 р.²¹

Однак атестація робочих місць виявила в об'єднанні й ряд серйозних недоліків. Перехід у 1988 р. на повний госпрозрахунок та самофінансування змусив колектив значно критичніше поставитися до її результатів, до аналізу рівня використання виробничого потенціалу. 1060 одиниць устаткування на той час експлуатувалось понад двадцять років. 45% робочих місць не відповідало нормативам за їх технічним та організаційним рівнем, 60% — за санітарно-гігієнічними умовами, 90% — за показниками безпеки праці²². Отже, глибинні свої можливості атестація та раціоналізація робочих місць здатна найбільше виявити в умовах рішучого здійснення радикальної економічної реформи.

¹⁹ Воробель І. На кожному робочому місці // Вільна Україна.— 1985.— 25 лют.; Пижик Г. Без права на байдужість // Там же.— 1986.— 23 листоп.

²⁰ Саливон А. Упущенные возможности // Львовская правда.— 1986.— 30 мая; Омельченко П. М. Эффект взаимодействия.— Львів, 1987.— С. 10.

²¹ Завербний Р. М. Підсумки минулого, завдання на майбутнє // Львівсільмашівець.— 1987.— 7 січ.; Базелюк М. Коли радість одна на всіх // Там же.— 1 квіт.; Переможці Всесоюзного соціалістичного змагання // Вільна Україна.— 1988.— 19 берез.

²² Сосенко Р. У чому ж наші прорахунки? // Вільна Україна.— 1988.— 1 берез.

Значною ефективністю відзначалась атестація та раціоналізація робочих місць й на ряді інших підприємств Львівщини, зокрема у виробничих об'єднаннях «Кінескоп» та «Конвейер», де спостерігалася продумана організація цієї роботи, участь у її проведенні висококваліфікованих спеціалістів та передових робітників.

Суттєвою особливістю руху за удосконалення робочих місць стало те, що у ньому брали активну участь первинні трудові осередки — бригади. Наприклад, члени відомого на Львівському автобусному заводі колективу В. А. Савчина, готуючи у 1987 р. свої робочі місця до атестації, прискіпливо оцінювали обладнання та організацію праці на дільниці, відповідність власної кваліфікації розряду виконуваних робіт, інші параметри виробничого процесу. Здійснення намічених під час атестації заходів дало змогу бригаді працювати меншим складом, підвищити продуктивність праці на 3,3%, зберегти матеріалів на 1404 крб., досягти економічного ефекту 1884 крб., взяти зобов'язання щодо завершення п'ятирічки до 7 листопада 1990 р.²³

Значну роль у залученні трудящих до проведення атестації робочих місць відіграє гласність під час здійснення відповідних заходів. У Львівському виробничому об'єднанні «Електрон» з цією метою використовувалися бесіди та анкетування. В результаті соціологічних досліджень, які у 1985 р. та 1987 р. охопили понад 80% робітників головного підприємства, було виявлено, що близько 45% опитаних негативно оцінили умови своєї праці та понад 30% — відповідність технологічних процесів прогресивним тенденціям. Це спонукало сформулювати комплекс пріоритетних заходів атестації, домогтися вагомого економічного ефекту²⁴.

В цілому по області за два перші роки поточної п'ятирічки було раціоналізовано 34 тис. робочих місць, або 146 на тисячу охоплених атестацією (третій показник у республіці), ліквідовано 6,9 тис. місць та вивільнено 7,5 тис. працюючих²⁵.

Чимало прикладів творчого підходу до атестації робочих місць можна навести й по інших областях регіону. Зокрема, в Івано-Франківському виробничому об'єднанні «Геофізприлад» розроблено стандарт підприємства про порядок атестації, відповідними пунктами доповнено умови соціалістичного змагання, проводяться конкурси на кращу організацію атестаційної роботи. В результаті уже в 1984 р. тут значно виросла фондовіддача (на 4,2%), поліпшились інші техніко-економічні показники, підприємство здійснило перехід на роботу в умовах широкомасштабного економічного експерименту²⁶.

Значну користь дав конкурс на краще робоче місце, проведений під час атестації на Вигодському лісокомбінаті, де у 1984 р. повністю атестували 545 робочих місць і 359 — частково. Для удосконалення останніх робітники запропонували чимало оригінальних рішень²⁷. Якщо у 1984 р. на Івано-Франківщині було вивільнено 185 працівників²⁸, то у 1986 р. — 909, а наступного року — вже 1493²⁹.

Для розв'язання найважливіших проблем атестації та раціоналізації робочих місць ряд промислових підприємств регіону застосував відомий метод формування цільових комплексних програм. На Черні-

²³ Юр В. Атестація робочих місць // Вільна Україна.— 1987.— 30 груд.

²⁴ Лыков А. И., Небораковский В. Ю. Аттестация и эффективность производства.— Киев, 1988.— С. 13—14.

²⁵ ПА УРРПС, ф. ПЗ: Зведені показники... за 1987 р.

²⁶ Микитюк Р. Атестація робочих місць — основа для формування напрямів технічного переозброєння підприємства // Економіка Рад. України.— 1986.— № 4.— С. 63.

²⁷ Литвин И. Конкурс находчивых // Рабочая газета.— 1985.— 27 февр.

²⁸ Костенко В. И., Крыжановский Б. Н., Поднебесный А. П. Указ. соч.— С. 48.

²⁹ ПА УРРПС, ф. ПЗ: Звіт про запровадження... за 1986 р.; Там же, Зведені показники... за 1987 р. Підрахунки автора.

вещькому машинобудівному заводу ім. Ф. Е. Дзержинського, наприклад, були розроблені заводські програми: «Обладнання», «Технологічне оснащення», «Засоби механізації», «Нестандартне обладнання», «Освітлення», «Вентиляція» та ін. Вони стали складовими планів технічного розвитку підприємства та запровадження НОП на дванадцять п'ятирічку³⁰.

Таким чином, широке використання досвіду колективу Дніпропетровського комбайнового заводу, активне проведення атестації та раціоналізації робочих місць дало значний економічний та соціальний ефект. На початок 1988 р. у промисловості країни було атестовано 87% робочих місць, що забезпечило п'яту частину приросту продуктивності праці. Вперше вдалося домогтися зростання обсягів виробництва без збільшення кількості робочих місць³¹.

У перспективі ліквідація зайвих робочих місць у поєднанні з використанням високопродуктивного обладнання хоча б у дві зміни дасть можливість, за підрахунками вчених, вивільнити понад 100 млн. кв м виробничих площ при зростанні обсягів виробництва та якості продукції, що означатиме економію 20 млрд. крб. капіталовкладень у нове будівництво. А вилучення непотрібного та застарілого обладнання здатне зберегти до 2000 р. ще 15 млрд. крб. на ремонтних роботах³².

Помітну роль у поліпшенні атестації відіграла активізація людського фактора.

Значну організаторську, координаційну та пропагандистську роботу щодо атестації провели партійні комітети промислових підприємств та територій регіону. Особливу увагу було звернуто на піднесення авангардної ролі комуністів у пошуку резервів інтенсифікації виробництва та їх використанні, на роз'яснення трудящим важливості та корисності досвіду комбайнобудівників, на підтримку робітничої ініціативи у застосуванні цього досвіду. Парткоми взяли під контроль запровадження передової техніки та технології, прогресивних методів організації праці, забезпечили гласність у проведенні усіх заходів.

Багато зробили у цьому напрямі й Ради народних депутатів. Керуючись прийнятою у 1985 р. постановою Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС про широке проведення атестації робочих місць, органи Радянської влади на місцях домагалися включення заходів щодо раціоналізації у плани економічного та соціального розвитку підприємств і територій, сприяли раціональному перерозподілу робочої сили та вивільненого обладнання, визначали базові підприємства для надання методичної і практичної допомоги по атестації, створили методичні кабінети не лише на цих підприємствах, а й у виконкомах міських та районних Рад, координували вивчення передового досвіду, контролювали здійснення раціоналізації робочих місць і реконструкції підприємств, забезпечували сприятливі соціальні умови для переходу останніх на багатозмінний режим роботи.

Не залишилися осторонь і профспілки. Вони добивалися, щоб проблеми атестації знаходили відображення у колективних договорах, активізували науково-технічну творчість трудящих, спрямовану на раціоналізацію робочих місць і виробничих процесів, організували семінари, консультпункти та школи передового досвіду і, зрозуміло, соціалістичне змагання. На особливому контролі профспілкових організацій було підвищення змінності роботи обладнання, поліпшення санітарно-гігієнічних умов виробництва, скорочення ручної та ліквідація важкої праці.

Під час проведення атестації та раціоналізації робочих місць виявилось й чимало недоліків. Одним з найпоширеніших з них був

³⁰ Фр андюк І. В. Атестація робочих місць.— С. 19.

³¹ Романюк В. Аттестат робочого места // Известия.— 1988.— 11 марта.

³² Малыгин И. Сколько нужно рабочих мест // Правда.— 1985.— 25 нояб.

формалізм. За масштабністю охоплення, масовістю участі, справністю звітів деколи проглядалося прагнення без особливих зусиль залишитись на гребені модної хвилі, робити вигляд палкої підтримки схваленої лінії. Знижувались вимоги до робочих місць, більшість з них без достатніх підстав оголошувалась атестованою. Так, у 1986 р. на Україні атестованими оголосили 57,6% робочих місць, а за експертною оцінкою спеціалістів питома вага місць, які повністю відповідають сучасним вимогам, коливається у межах 10—25%³³. Звичайно, рівень цієї роботи визначався не лише бажанням бюрократів, а й ступенем розвитку науково-технічного прогресу, можливостями удосконалення виробництва, станом його матеріальної бази. Атестоване під час попереднього огляду робоче місце могло потрапити у розряд таких, що підлягають раціоналізації або ліквідації уже наступного разу. Тим більше, що критерії атестації у ряді випадків були розмитими.

На окремих підприємствах атестація лише імітувалася. Так, у львівському виробничому об'єднанні «Промінь» згідно із звітами проведеної у 1984 р. атестації визнали відповідними необхідному рівню усі існуючі там 2 тис. робочих місць. Перевірка ж виявила, що атестація в об'єднанні взагалі не проводилася. На Львівському заводі комунального обладнання у жовтні 1983 р. ввели в дію стандарт підприємства про атестацію робочих місць, а в грудні того ж року відрепортували про її завершення. З двадцяти визначених для раціоналізації місць протягом двох років отримали паспорти лише шість. Та й їх раціоналізацію звели до встановлення місцевого освітлення³⁴.

У Чернівецькій області у 1986 р. на 12-ти підприємствах не було ні ліквідовано, ні раціоналізовано жодного робочого місця, а на 43-х не досягнуто вивільнення працівників³⁵. Наступного року становище дещо поліпшилося: атестацією було охоплено 96% промислово-виробничого персоналу. Але найважливішою роботою — раціоналізацією — все ж займалися незадовільно. Наприклад, на механічному заводі виробничого об'єднання «Коломиясьільмаш» з 709 робочих місць, що підлягали удосконаленню, не раціоналізували жодного. Повільно в області здійснювався й перехід на багатозмінний режим роботи. Коefіцієнт змінності металообробного устаткування становив у 1987 р. лише 1,38. З відставанням виконувалась і Комплексна програма скорочення ручної праці. На початку 1988 р. цю працю виконували в області 22,5 тис. чол., або 30,6% робітників³⁶.

Спостерігалось чимало фактів збільшення робочих місць замість їх скорочення. Наприклад, у 1985 р. у львівських виробничому об'єднанні «Автовантажувач» та на заводі фрезерних верстатів відносно вивільнення працюючих в результаті атестації навіть не ліквідувало дефіцит робочої сили, а на підприємствах створили нові місця, збільшивши їх загальну кількість відповідно на 38 і 14³⁷.

Надлишкові робочі місця — одна з причин неуккомплектованості штатів промисловості УРСР, яка сягала у 1987 р. 20,5 тис. чол.³⁸ До того ж в результаті реконструкції та технічного переозброєння підприємств кількість робочих місць нерідко зростала, хоч повинно бути навпаки, інакше це вже не переозброєння, а розширення виробництва. З врахуванням нового будівництва таке «удосконалення» вимагає у

³³ Народное хозяйство Украинской ССР: Юбилейный стат. ежегодник.— Киев, 1987.— С. 55; Пригарин А. А. «Генеральная уборка» в масштабах отраслей: Как мы к ней готовы? // ЭКО.— 1986.— № 4.— С. 10.

³⁴ Аттестація робочого места // Львов. правда.— 1985.— 5 нояб.; Романів Е. Отчитались... // Там же.— 23 окт.

³⁵ Нівалов М. М. Конкретними ділами добиватись перемир'я: Доповідь на пленумі обкому партії 11 квіт. 1987 р. // Рад. Буковина.— 1987.— 14 квіт.

³⁶ Госпрозрахунок вимагає ініціативи // Там же.— 1988.— 13 лип.

³⁷ Саливон А. Упущенные возможности // Львов. правда.— 1986.— 30 мая.

³⁸ Шубик В., Барахацька І. Дієвість атестації робочих місць // Економіка Рад. України.— 1988.— № 2.— С. 65.

дванадцятій п'ятирічці збільшення чисельності зайнятих у середньому по республіці майже на 14%³⁹. А це суперечить вимозі «Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року»: «Забезпечувати в галузевому і територіальному розрізах відповідність кількості робочих місць наявним трудовим ресурсам»⁴⁰.

Негативно впливали на результати атестації недосконалість методики її проведення, маніпулювання статистичними даними, нестача висококваліфікованих інженерних та робітничих кадрів, незадовільний рівень технічного її забезпечення. На багатьох підприємствах активно займалися лише обліком робочих місць, їх атестуванням на відповідність вимогам (часто заниженим), навіть ліквідацією зайвих чи застарілих місць. Проте менше уваги приділялося розв'язанню проблем раціоналізації, бо це вимагало значних організаційних зусиль, відповідного техніко-технологічного оснащення, певних матеріальних витрат. На цифрах статистичної звітності нерідко позначалися наміри адміністрації підприємств. Якщо спостерігалася нестача робітників, то завищувалась кількість робочих місць, щоб отримати ліміти на додаткову робочу силу. Коли ж доводилось звітувати про простой обладнання, то ці дані занижувались, щоб домогтися капіталовкладень на розширення виробництва чи нове будівництво.

Формальне ставлення адміністрації і технічних служб окремих підприємств до атестації робочих місць негативно впливало на активність робітників. Не завжди принципову позицію займали у цій справі й партійні комітети. В ряді випадків спрацьовувала сумновідома традиція застійних років: аби справно прозвітувати.

Поставлене КПРС завдання щодо виходу на передові рубежі науково-технічного прогресу зумовило необхідність поширення принципів атестації і раціоналізації не лише на індивідуальні робочі місця трудящих, а й на сумарні робочі місця трудових колективів — бригад, дільниць, змін, цехів, підприємств, на технологічні процеси, на різні галузі суспільного виробництва, торгівлю, побутове обслуговування. Наприклад, у 1985 р. у вугільній промисловості республіки було проведено атестацію шахт, видобувних і підготовчих дільниць. Виконання заходів, запропонованих під час атестації, дало змогу вже до кінця року зменшити кількість відстаючих шахт на 5, а видобувних дільниць — на 43. Атестація бригад забезпечила лише в першому кварталі 1986 р. умовне вивільнення 536 робітників і економічний ефект у сумі 732,4 тис. крб.⁴¹

Вартий запозичення досвід нагромадив колектив Брошнівського лісокомбінату Івано-Франківської області. Тут вдалися до аналізу питання про відповідність виробничим потребам робочих місць інженерно-технічних працівників та службовців. До цього підштовхнув перехід підприємства з січня 1988 р. на нові умови господарювання. Атестація управлінських посад та їх володарів дала можливість дещо спростити організаційно-управлінську структуру комбінату, звільнити відділи та служби від тих, хто незадовільно виконував свої обов'язки, замість організації виробництва «керував» низовими підрозділами. Всіх ІТП було переведено на відрядну систему оплати праці в залежності від наслідків роботи виробничих одиниць. В результаті чисельність управлінського персоналу зменшилася на 52 чол., підвищилась відповідальність кадрів за результати своєї праці, вирівнявся ритм міжцехових поставок, поліпшилась організація праці, стабілізувалося

³⁹ Васильченко В., Турищев Г. Неухильне підвищення продуктивності праці — основа прискорення соціально-економічного розвитку // Економіка Рад. України. — 1987. — № 2. — С. 78.

⁴⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 379.

⁴¹ Слідами наших виступів // Економіка Рад. України. — 1986. — № 10. — С. 94.

матеріально-технічне забезпечення виробництва. У стислі строки виготовлялося необхідне обладнання, вносились зміни у технологічну документацію. Уже протягом першого півріччя 1988 р. обсяг виробленої продукції зріс майже на 1 млн. крб., було погашено 900-тисячний борг, скорочено непродуктивні витрати у 5—6 разів⁴².

Всього ж у 1987 р. в народному господарстві республіки з 10,6 млн. робочих місць пройшли атестацію 8,2 млн., тобто 77,2%. Серед охоплених атестацією 71,2% місць визнали атестованими, 27,4% — такими, що підлягають раціоналізації, і 1,4% — ліквідації. За два роки п'ятирічки в абсолютних цифрах ці показники фактично становили 913,1 тис. раціоналізованих і 189,7 тис. ліквідованих робочих місць, що дало можливість вивільнити 221,2 тис. чол.⁴³

Як же впливає атестація робочих місць на діяльність трудових колективів?

В умовах самоокупності підприємства, запровадження повного господарського розрахунку ця ініціатива робітничого класу має відіграти особливо важливу роль. Адже вона є необхідним інструментом піднесення ефективності виробництва, запровадження науково-технічних досягнень, раціонального використання обладнання, матеріальних і трудових ресурсів, поліпшення організації й умов та підвищення продуктивності праці.

Якщо у застійний період атестація фактично була спрямована проти екстенсивних методів господарювання, нині вона перетворилася на один з важелів механізму радикальної економічної реформи, активності трудових колективів в управлінні виробництвом. Фактично йдеться про участь трудящих у досягненні оптимального балансу продуктивних сил та виробничих відносин на рівні підприємства, а через нього — і в економіці у цілому.

Характерною особливістю атестаційної роботи є піднесення уваги працівників до використання передового досвіду, запровадження науково-технічних, методологічних, економічних та організаційних нововведень. Завдяки спрямованості на поліпшення виробничих умов, а звідси й морально-психологічного клімату, на піднесення результативності праці кожного трудівника атестація робочих місць суттєво вплинула на соціальну активність мас. Тому в ній беруть безпосередню участь навіть люди, звичайно далекі від громадських справ. В результаті значно зростає ініціативність працюючих, з'являються численні почини, пропозиції щодо удосконалення робочих місць, організації праці, розташування і використання обладнання. Раціоналізаторами за цих умов стають практично всі трудящі.

Соціальні аспекти атестації робочих місць виявляються також у зростанні інтересу робітників до підвищення своєї кваліфікації, навчання новим спеціальностям, засвоєння нової техніки, оволодіння сучасною технологією, суміжними професіями.

Атестація чітко вписується у процес демократизації управління виробництвом на засадах саморегулювання. Вона сприяє виявленню істинного потенціалу кожного підприємства, сприяє визначенню перспектив його розвитку, науково-технічного оновлення, ефективного використання кожного карбованця капіталовкладень, трудових та інтелектуальних потенцій кожного трудівника.

Вивільнення зайвого та застарілого обладнання дає можливість не лише оптимізувати розташування функціонуючого, встановити нову (більш продуктивну) техніку, а й значно поліпшити санітарно-гігієнічні умови праці робітників, створити кімнати психологічного розвантаження, відпочинку та спорту.

⁴² Перегінець Я. Демонтаж // Прикарпат. правда. — 1988. — 9 лип.

⁴³ ПА УРРПС, ф. ПЗ: Зведені показники... за 1987.

Атестація має й виховну функцію. Зокрема, за сучасних соціально-економічних умов виробництва важливою її гранню є спрямованість на господарське ставлення до обладнання, інструментів, матеріалів, сировини та виробленої продукції, що пом'якшує відчуженість робітника від засобів виробництва, характерну для періодів сталінізму та застою.

Атестація робочих місць, таким чином, дуже важливий, обов'язковий, але проміжний крок по шляху інтенсифікації суспільного виробництва, піднесення науково-технічного прогресу. Черговими кроками є атестація технологічних процесів, виробничих підрозділів, розробка цільових комплексних науково-технічних програм «Атестація», використання для їх реалізації комп'ютерної техніки. На XXVII з'їзді КПРС було вирішено «створити єдину, загальнодержавну систему планування, обліку, атестації і раціоналізації робочих місць»⁴⁴. Відповідні обов'язки покладені на підприємства Законом СРСР про державне підприємство (об'єднання)⁴⁵.

Важливо, щоб скрізь утвердився підхід до атестації не як до чергової кампанії, одного з численних «голосних» починів, а як до тривалої, безперервної роботи, яка щоразу має підніматися на нову, якісно вищу її сходинку. Надзвичайно шкодить цьому рухові рапортоманія та самозаспокоєність, примарна уява, що успіху можна досягти одним, хай і рішучим, штурмом техніко-технологічних параметрів виробництва. Адже те, що задовольняє сьогодні, стає неприйнятним, відсталим уже завтра, і виникає потреба у новій принциповій атестації та раціоналізації виробництва.

Якісно новий етап атестації настав у зв'язку з переходом усіх підприємств сфери матеріального виробництва з 1 січня 1989 р. на умови господарювання, що передбачені радикальною економічною реформою. Створення нових робочих місць зумовлюється нині лише виробничою доцільністю, а утримання незайнятих і малоефективних стало не вигідним.

Запровадження повного госпрозрахунку, самофінансування та самоуправління поставило трудові колективи перед необхідністю технічної та технологічної модернізації виробництва. Але оперативно здійснити її в умовах хронічного дефіциту сучасних машин та прогресивного обладнання, обмеженості оптової торгівлі засобами виробництва виявилось нереальним. Тут і став у пригоді досвід дніпропетровців щодо раціоналізації робочих місць. Здійснювані власними силами атестація та удосконалення техніки, технології, нормативів, готової продукції, бригад, цехів і виробництв поступово перетворюються у системну атестацію всього виробничого процесу, спрямовану на піднесення ефективності нового господарського механізму.

Проблема атестації та раціоналізації робочих місць набуває особливої актуальності у трудових колективах, що використовують третю модель госпрозрахунку, тобто оренду. Власне за таких умов робітники, відчувши себе справжніми господарями виробництва, домагаються значного підвищення віддачі кожного робочого місця, кожного верстака чи механізму. Вони зацікавлені в тому, щоб позбавлятися малопродуктивного обладнання, активно оновлювати основні фонди, наполегливо запроваджувати досягнення науки й техніки, розробки винахідників та раціоналізаторів, підносити продуктивність праці та якість продукції, знижувати її собівартість, повніше задовольняти суспільні потреби.

Все це засвідчує, що системна атестація та раціоналізація виробництва стали органічною складовою частиною радикальної економічної реформи, здійснюваної в СРСР.

⁴⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 333.

⁴⁵ Закон СРСР про державне підприємство (об'єднання).— К., 1988.— Ст. 14.— С. 30.

Атестація робочих місць передбачає, зрозуміло, й ряд інших важливих кроків по шляху удосконалення виробництва. Йдеться, зокрема, про нормалізацію його матеріально-технічного забезпечення, запровадження повного госпрозрахунку, зокрема, орендного підряду, збільшення завантаження та коефіцієнта змінності виробничого обладнання, скорочення масштабів застосування ручної праці, раціоналізацію підготовки, підвищення кваліфікації та поліпшення розстановки робітничих кадрів, активне використання невичерпного потенціалу науково-технічної творчості трудящих, піднесення організованості, виробничої та трудової дисципліни, розгортання неформального соціалістичного змагання за досягнення високих якісних показників атестації, ефективне моральне і матеріальне її стимулювання тощо. Але всі ці аспекти можуть бути темою окремого більш ґрунтовного дослідження.

Ю. Д. Зайцев

АТТЕСТАЦИЯ РАБОЧИХ МЕСТ — СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА

Резюме

В статье освещаются условия возникновения и использования в республике и ее западных областях опыта днепропетровских комбайностроителей по аттестации и рационализации рабочих мест, роли в этом процессе трудовых коллективов, партийных и профсоюзных организаций, Советов народных депутатов, показано функционирование движения в условиях демократизации советского общества и радикальной экономической реформы.

І. П. Кожукало (Київ)

Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 40-і — на початку 50-х років

Досвід діяльності Компартії України у післявоєнні роки підтверджує ту закономірність соціалістичного будівництва, що здійснення господарських і політичних завдань неможливе без їх ідеологічного забезпечення. Використовуючи різноманітні засоби пропаганди і агітації, партійні організації республіки зосередили увагу на вихованні трудящих, підвищенні їх творчої активності. Великі зусилля були зосереджені на ліквідації наслідків ворожої пропаганди, що проводилася на окупованій фашистами території і мала на меті оживити серед населення націоналістичні і приватно-власницькі настрої. Ідеологічна, ідейно-політична робота серед широких мас трудящих сприяла подоланню післявоєнних труднощів, підтримувала моральну стійкість радянських людей, вселяла впевненість в здійсненні намічених партією планів відбудови і дальшого розвитку народного господарства. Не можна, проте, не відзначити, що на ідеологічній роботі у післявоєнні роки відбулися догматизм і диктат, які виникли й зміцнилися в умовах культу особи Сталіна, коли ігнорувалася або недооцінювалася роль людини в соціалістичному будівництві, абсолютизувалися адміністративно-командні методи керівництва суспільним життям.

Це, зокрема, яскраво виявилось на практиці керівництва літературою і мистецтвом, чому в основному і присвячується ця стаття.

В ідеологічній роботі другої половини 40-х — початку 50-х років помітне місце посідають постанови партії з питань літератури і мистецтва, їх роз'яснення у пресі, на відповідних зборах і нарадах. До останнього часу в літературі ці постанови в основному оцінювалися однозначно: підкреслювались їх роль і значення для виховання радянських людей, особливо молодого покоління, в складній післявоєнній обстановці, підвищення ідейного рівня і дальшого розвитку радянської літератури і мистецтва, піднесення всієї ідеологічної роботи. Стверджувалось, що вони сприяли зміцненню марксистсько-ленінських принципів в усіх сферах суспільного, культурного і наукового життя країни¹. І лише побіжно робились посилання на постанову ЦК КПРС «Про виправлення помилок при оцінці опер «Великая дружба», «Богдан Хмельницький» і «От всего сердца», ухваленої 28 травня 1958 р., де засуджувалися різкі оцінки окремих композиторів². В деяких працях також відзначалось, що при проведенні рішень партії з питань літератури і мистецтва «часом допускались помилки, факти адміністрування»³.

Проте в літературі не розкривалось, в чому конкретно полягали різкість і несправедливість оцінок діячів літератури і мистецтва, не показувалось, про які помилки і факти адміністрування йде мова і як все це впливало на ідеологічну, суспільно-політичну обстановку в країні, в тому числі й на Україні. До речі, не ставилась під сумнів сама концепція партійного керівництва культурою, незважаючи на те, що тут переважали командно-адміністративні методи керівництва, які розходилися з ленінськими поглядами на літературу і мистецтво, партійними настановами того часу, коли в партії і країні ще не утвердились культ особи Сталіна і командно-адміністративне керівництво. У червні 1925 р. ЦК РКП(б) прийняв резолюцію «Про політику партії в галузі художньої літератури», де відзначалося, що «партія повинна висловлюватися за вільне змагання різних угруповань і течій у цій галузі. Будь-яке інше розв'язання питання було б казенно-бюрократичним псевдовирішенням... Партія повинна всіляко викорінювати спроби самодіяльного і некомпетентного адміністративного втручання у літературні справи; партія повинна турбуватися про старанний підбір осіб у тих установах, які відають справами друку, щоб забезпечити дійсно правильне, корисне і тактовне керівництво нашою літературою»⁴.

Після XX з'їзду КПРС (1956 р.) обстановка в суспільно-політичному житті, в тому числі й в партійному керівництві літературою і мистецтвом, змінювалася на краще. Однак згодом було зроблено чимало суб'єктивістських помилок, що призвело до компрометації нових підходів до літератури і мистецтва. В той час замість роз'яснень постанов партії з питань літератури і мистецтва, прийнятих в 1946—1948 рр., намітилась тенденція їх замовчування. Це обумовило необхідність хоча б у стислій формі показати сьогодні суть постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У того періоду, розкрити методи їх здійснення,

¹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— Т. 5.— Кн. 2.— К., 1982.— С. 239, 241; Очерки истории идеологической деятельности КПСС. 1938—1961 гг.— М., 1986.— С. 333—334; Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 577—578; Історія Української РСР.— Т. 8.— Кн. 1.— К., 1979.— С. 138—139; Юрчук В. И., Кожужало И. П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946—1950 гг.).— Киев, 1986.— С. 332—334 та ін.

² Вопросы идеологической работы // Сб. важнейших решений КПСС (1954—1961 годы).— М., 1961.— С. 199—200.

³ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— Т. 5.— Кн. 2.— К., 1982.— С. 240.

⁴ Справочник партийного работника.— Вып. 5, 1925.— М.— Л., 1926.— С. 351.

відобразити їх вплив на суспільно-політичне життя країни, в тому числі й нашої республіки.

У тяжку годину Великої Вітчизняної війни вся радянська інтелігенція — письменники, діячі мистецтва, вчені — була разом з усім радянським народом, брала безпосередню участь у розгромі фашизму. Не залишилась осторонь вона і після закінчення війни. Література і мистецтво почали заглиблюватися у трудові будні післявоєнного періоду з їх складними проблемами, у нові зовнішньо-політичні реальності, зв'язані з різким загостренням ідеологічної боротьби на міжнародній арені.

В той же час у процесі напружених творчих пошуків, звичайно, не все було ідеальним, мав місце відхід від правдивого відображення дійсності. Тому посилення і поглиблення ідеологічної, виховної роботи, відображення у літературі і мистецтві ратного і трудового подвигу радянських людей, суперечностей розвитку суспільства стали об'єктивною необхідністю.

Але в умовах культу особи Сталіна в усій своїй прямолинійності і рішучості продовжували діяти адміністративно-командні методи партійно-державного керівництва, яким були притаманні неповага до людини, нетерпимість, підозрілість і т. п. Це особливо яскраво виявилось в таких партійних документах з питань літератури та мистецтва, прийнятих в 1946—1948 роках за ініціативою Сталіна та його найближчого оточення, як «Про журнали «Звезда» і «Ленинград» (14 серпня 1946 р.), «Про репертуар драматичних театрів і заходи до його поліпшення» (26 серпня 1946 р.), «Про кінофільм «Большая жизнь» (4 вересня 1946 р.), «Про оперу «Великая дружба» В. Мураделі» (10 жовтня 1948 р.). У постанові «Про журнали «Звезда» і «Ленинград» відзначалось, що «грубою помилкою «Звезды» є надання літературної трибуни письменнику Зощенку, твори якого чужі радянській літературі і який давно спеціалізувався на писанні пустих, беззмістових і пошлких речей, на проповіді гнилої безідейності, пошлости і аполітичності, розрахованих на те, щоб дезорієнтувати нашу молодь і отруїти її свідомість». Журнал критикувався також за те, що він популяризував твори Ахматової, яка, як стверджувалося, є «типова представниця чужої нашому народові пустої безідейної поезії». Журнал «Ленинград» також звинувачувався у тому, що він «постійно надавав свої сторінки для пошлких і наклепницьких виступів Зощенка, для пустих і аполітичних віршів Ахматової»⁵.

Не можна не бачити того, що в цій постанові, як і в інших прийнятих у 1946—1948 рр. партійних документах з питань літератури і мистецтва, а також в численних роз'ясненнях і коментарях до них проявилися авторитарність думок і оцінок, грубе і некомпетентне втручання у творчу діяльність, заперечення елементарних художніх свобод, неповажне ставлення до творчої інтелігенції. Тон такому ставленню задав на засіданні Оргбюро ЦК ВКП(б) 14 серпня 1946 р. при обговоренні роботи журналів «Звезда» і «Ленинград» Сталін, який заявив: «Чому я неполюбляю людей, подібних до Зощенка? Тому, що вони пишуть щось схоже на блювотний порошок... Хто не хоче перебудовуватися, наприклад, Зощенко, нехай забирається під три чорти. Не нам же переробляти свої смаки, не нам пристосовувати свої думки і почуття до Зощенка і Ахматової. Хіба Анна Ахматова може виховувати? Хіба цей дурень, балаганний оповідач, писака Зощенко може виховувати?...»⁶. Виступаючи на зборах партійного активу і на зборах письменників у Ленінграді з роз'ясненням постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград», А. О. Жданов також грубо і

⁵ Про журнал «Звезда» і «Ленинград». З постанови ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1946 рр. // Рад. Україна.— 1946.— 23 серпня.

⁶ Душное лето 46-го. Как принималось Постановление о журналах «Звезда» и «Ленинград» // Известия.— 1988.— 21 мая.

образливо характеризував творчість і особистість М. Зоценка: «пошляк і нерадянський письменник», «пасквілянт», «наскрізь гнила і розбещена суспільно-політична і літературна фізіономія», «безпринципний і безсовісний літературний хуліган» і т. д., а також А. Ахматової: «представник безідейного реакційного літературного болота», «оскаженіла баринька», «блудниця і монахиня» і т. д.⁷ Подібний стиль керівництва творчою інтелігенцією поширився по всій країні.

Відповідно до рішень ЦК ВКП(б), Центральний Комітет КП(б)У ухвалив ряд постанов, які ставили метою показати стан справ в українській радянській літературі і мистецтві: «Про перекирення і помилки у висвітленні історії української літератури» (серпень 1946 р.), «Про журнал сатири і гумору «Перець» (вересень 1946 р.), «Про журнал «Вітчизна» (вересень 1946 р.), «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення» (вересень 1946 р.), «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б), «Про оперу «Большая дружба» В. Мураделі» (травень 1948 р.) та ін.

На змісті цих документів не могли не позначитися негативно загальні обставини того часу, насамперед прояви культу особи Сталіна і командно-адміністративної системи. Відбиток безапеляційності і безкомпромісності, що був властивий постановам та іншим офіційним матеріалам у пресі того часу, створював багато перебільшень і суб'єктивних перекирень як в оцінці в цілому літератури і мистецтва на Україні, так і в конкретній критиці окремих творів і їх авторів. Критика часто підмінялась гучними необгрунтованими проробками, супроводжувалася неповажним ставленням до багатьох видатних діячів літератури, мистецтва, науки. В редакційних і авторських статтях, що коментували партійні документи, у виступах на численних зборах діячів літератури і мистецтва, як правило, осторонь залишалось конструктивне з постанов, а основна увага зосереджувалася на необгрунтованих обвинуваченнях значної частини української радянської художньої культури. При цьому переважали обвинувачення у буржуазному націоналізмі, ставились вимоги викривати ворогів народу.

Так, авторам «Нарису історії української літератури» інкримінувалося те, що вони «перекрутили марксистсько-ленінське розуміння історії української літератури і подали її в буржуазно-націоналістичному дусі», що тут «не показана боротьба партії більшовиків проти ворогів народу — троцькістів, бухарінців, а також проти українських буржуазних націоналістів — шумськістів, хвильовістів, скрипниківців, які намагалися використати літературу як один із засобів відриву українського народу від великого російського народу і перетворення Радянської України в колонію німецького імперіалізму»⁸.

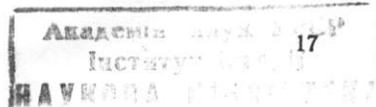
У постанові про журнал «Вітчизна» наголошувалося, що редакція журналу «систематично надавала свої сторінки для пропаганди буржуазно-націоналістичної ідеології» і сама «опинилася в полоні буржуазно-націоналістичних поглядів». Провина в цьому насамперед ставилася головному редактору журналу Ю. Яновському і його заступнику Є. Кирилюку. «Порочними і помилковими» називалися тут твори І. Муратова, Т. Масенка та ряду інших письменників⁹. Про критерії оцінки літературних творів дає уявлення постанова про журнал «Перець», де поряд з іншими зауваженнями, видання звинувачувалося в тому, що об'єктом критики тут були «кербуди, міліціонери, «дачні» чоловіки і шофери-хабарники і не було гострої сатири на «зовнішніх і внутрішніх ворогів нашої Батьківщини»¹⁰.

⁷ Жданов А. Доклад о журналах «Звезда» и «Ленинград». — М., 1952. — С. 4—7, 9—10.

⁸ Рад. Україна. — 1946. — 1 верес.

⁹ Там же. — 4 жовт.

¹⁰ Там же. — 27 верес.

Невдовзі в пресі і на зборах творчої інтелігенції розгортається критика «буржуазно-націоналістичних перекирвань і помилок», допущених у «Нарисі історії української літератури», у журналах «Вітчизна», «Перець» та інших виданнях. Про це, зокрема, свідчать загально-міські збори письменників столиці України, де обговорювалася доповідь секретаря ЦК КП(б)У К. З. Литвина «Про серйозні недоліки в ідеологічній роботі на Україні». Тут гостро критикувалися Л. Смілянський, О. Кундзіч, Т. Масенко та деякі інші письменники, у творах яких проявлялися «національна обмеженість», «рецидиви буржуазного українського націоналізму»¹¹.

Сьогодні є можливість об'єктивно простежити взаємовідносини з представниками творчої і наукової інтелігенції в період, коли приймалися і виконувалися ці постанови, М. С. Хрущова і Л. М. Кагановича, які в той час очолювали республіканську парторганізацію. Звичайно, не можна заперечувати, що постанови Центрального Комітету КП(б)У відповідно до постанов ЦК ВКП(б) приймалися при безпосередній участі першого секретаря ЦК КП(б)У, Голови Ради Міністрів УРСР М. С. Хрущова. Можна навести чимало прикладів, коли у пресі, виступах ним ставилося завдання «боротьби з українським буржуазним націоналізмом». Так, виступаючи 28 серпня 1946 р. на засіданні Верховної Ради УРСР, він заявив: «Пережитки капіталізму у свідомості людей далеко живучіші в галузі національного питання, ніж у будь-якій іншій галузі, бо вони мають можливість добре маскуватися в національному костюмі. Тому треба посилити роботу в справі викривання буржуазно-націоналістичної ідеології»¹². Не можна, проте, й не помітити, що висувачи положення про необхідність боротьби з українським буржуазним націоналізмом, він не критикував конкретних так би мовити «носіїв цієї ідеології», не вдавався в той час до образливих, зневажливих нападків на представників української радянської інтелігенції, як це робили Й. В. Сталін і А. О. Жданов щодо М. Зоценка і А. Ахматової. Про ставлення М. С. Хрущова до інтелігенції в якійсь мірі свідчить такий факт. 14 лютого 1947 р. він зустрічається з секретарями ЦК ЛКСМУ. Поряд з іншими питаннями він несхвально відгукується про ту частину звітної доповіді ЦК XIII з'їзду комсомолу України (грудень 1946 р.), де різко критикувалася українська радянська інтелігенція. Звертаючись до керівників комсомолу республіки, він сказав: «У нас є свої комсомольські поети. Поговоріть з поетами. Поговоріть з Тичиною, Рильським, Сосюрою, який є дуже талановитою людиною». І далі він додає: «Можна сказати, що інтелігенція з нами зближується. Вона нам близька, вона з нами зрослась, але потрібно уміло залучити її. Це збільшить наші сили»¹³.

Можна припустити, що таке ставлення М. С. Хрущова до інтелігенції не залишилось непоміченим з боку Сталіна. До того ж, у кінці 1946 р.— на початку 1947 р. у зв'язку з посухою у республіці виникли продовольчі труднощі, а подекуди й голод. Хрущов не раз звертався до Сталіна з проханням допомоги продовольчою, насінневою і фуражною позичкою. Така допомога, хоч й обмежена, надавалась, але це викликало водночас негативну реакцію Сталіна. Врешті решт з ініціативи Сталіна на Україну був направлений Л. М. Каганович, який з березня 1947 р. був обраний першим секретарем ЦК КП(б)У. Як відомо, Каганович уже очолював республіканську парторганізацію у 1925—1928 рр., коли була розпочата боротьба з «націонал-ухильництвом», хоча ніякого націоналістичного ухилу як цілісної ідейно-політичної і організаційної течії в рядах КП(б)У не було¹⁴. Невдовзі з'яви-

¹¹ Там же.— 5 верес.

¹² Там же.— 1 верес.

¹³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 4562, арк. 29, 32.

¹⁴ Курас І. Ф. Створення правдивої і повної історії Компартії України — невідкладне завдання вчених // Під прапором ленінізму.— 1988.— № 15.— С. 17.

лися ознаки того, що і ця, друга поява Кагановича на Україні буде не менш «плідною». Виразна оцінка його діяльності на Україні в 1947 р. була дана на XXII з'їзді КПРС — вона названа «провокаційною». Відзначалось і те, що багато партійних, радянських і творчих працівників називають період перебування Кагановича в республіці «чорними днями» для Радянської України¹⁵.

Роздуваючи всіляко культ Сталіна, Каганович одночасно зображував з себе «вождя» українського народу. З цією метою в пресі вміщувалися статті, які вихваляли його діяльність на Україні в 20-х роках. Через кілька днів після приїзду Кагановича на Україну в газеті «Радянська Україна» була опублікована стаття «В ті часи на Україні» (До 30-річчя повалення самодержавства), де при висвітленні діяльності партійних організацій на Україні в 1914—1916 рр. називалось лише прізвище Кагановича¹⁶. У липні 1947 р. у цій же газеті в статті «Література Радянської України перед великим ювілеєм» відзначається роль Кагановича у розгромі «хвильовизму» на Україні в 20-і роки: «Під керівництвом ЦК ВКП(б) і особисто товариша Сталіна більшовики України на чолі з Л. М. Кагановичем у 1926—1927 рр. розгромили «хвильовизм» — цю агентуру українського фашизму в літературі»¹⁷. Маючи на увазі М. Хвильового, О. Шумського та ін., у листопаді 1947 р. газета вміщує статтю, в якій говориться: «Більшовики України під керівництвом Л. М. Кагановича розгромили цих заклятих ворогів українського народу, ще більше зміцнили у свідомості робітників і селян непримиримість і ненависть до всіх носіїв буржуазного націоналізму»¹⁸. Через кілька днів з'являється редакційна стаття «За ідейну чистоту, за більшовицьку партійність української радянської літератури», де відзначається «роль» Кагановича, який «спрямував українську культуру вказаним великим Сталіним шляхом», в результаті чого «українська радянська культура не дала їудам-націоналістам відірвати себе від більшовицької політики»¹⁹. Подібні статті друкувалися й в інших періодичних виданнях республіки.

Таке нагнітання обстановки навколо «боротьби проти українського буржуазного націоналізму» у 20-ті роки і вип'ячування своєї ролі у цій боротьбі не було випадковим. Каганович мав на меті довести, що ця боротьба не закінчилася і її потрібно продовжувати. Не маючи для цього ніяких підстав, він звинувачував у націоналізмі провідних письменників республіки, а також ряд керівних партійних працівників. За його вказівкою в пресі з'явилися розносні статті проти ряду відданих партії і народові письменників. Позиція Кагановича щодо української інтелігенції проявилася, зокрема, у статті Д. Копиці — заступника начальника Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У «Могутня зброя партії», де наголошувалося, що не можна допускати, щоб на сторінках преси припинялася боротьба «з всілякими проявами націоналізму»²⁰. Особливо провокаційна діяльність Кагановича щодо української інтелігенції активізувалася у другій половині 1947 р.

22 серпня Кагановичу був направлений лист двох членів Спілки письменників України (прізвищ не називаємо, бо невідомо, хто був ініціатором цього листа). У ньому говориться про «небезпечні погляди серед деякої групи українських письменників». Зокрема, критикується А. Малишко, який намагається «відвести удар від буржуазно-націоналістичних перекирочень, що має місце в підручнику» (мова йде про «Нарис історії української літератури» — *І. К.*). Піддається також кри-

¹⁵ XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 17—31 жовтня 1961 року: Стеногр. звіт.— Т. 1.— К., 1962.— С. 266.

¹⁶ Рад. Україна.— 1947.— 12 берез.

¹⁷ Там же.— 25 липня.

¹⁸ Там же.— 22 листоп.

¹⁹ Там же.— 27 листоп.

²⁰ Там же.— 5 травня.

тиці твір П. Панча «Запорожці», де нібито мають місце «буржуазно-націоналістичні перекручення» і т. д.²¹

Каганович проявив до листа неабиякий інтерес, про що свідчать його відповідні нотатки на полях. Критикуючи П. Панча, автори листа відзначають, що його діяльність не стала предметом обговорення партійної організації. При цьому Каганович запитує: «Хто не ставив?» А далі в листі говориться, що це було наслідком того, що П. Панч є заступником секретаря парторганізації Спілки. Тут же Каганович пише: «Чому допустили, де керівництво?»²²

Крім звинувачень у націоналізмі, в листі окремим письменникам (Д. Косарику, С. Крижанівському, А. Малишку, І. Неході, В. Бичку) приписується антисемітизм. І знову запис Кагановича: «Чому партійна організація не розглянула? Адже це з арсеналу Гітлера»²³. В тому ж місці, де Ю. Кобилецькому робиться закид, що він як головний редактор державного літературного видавництва України перешкоджає виданню літературно-художніх творів, що викривають українських буржуазних націоналістів, Каганович зауважує: «Потрібно спеціально розглянути і обговорити Кобилецького»²⁴. Проте найпромовніше погляди Кагановича видно з його резолюції на лист: «Лист цей серйозний, хоча і однобічно висвітлює питання тому, що в листі нічого немає по суті роботи правління Спілки, а також про помилки найбільших тузів і генералів як Рильський, Яновський та інші»²⁵.

І з того часу Каганович розгорнув надзвичайно активну діяльність по звинуваченню цих та деяких інших визначних письменників в українському буржуазному націоналізмі. На нараді молодих письменників він особливо наголосив на тому, що «ми не зуміємо виховати когорти молодих письменників без критики старих»²⁶. Яку критику і кого мав на увазі Каганович серед «старих письменників» свідчить робота Пленуму Спілки письменників України, який розпочав свою роботу 14 вересня 1947 р. і якому Каганович надав важливого значення. На Пленумі гострій, розгромній критиці піддалися М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко та ін. Після закінчення Пленуму 19 вересня Каганович зустрівся з групою письменників, які доповіли про його роботу. Під час розмови Каганович найбільше цікавився питаннями критики творів видатних українських письменників. Висловлене в ході розмови зауваження О. Гончара, само по собі сміливе для того часу, що «ми спрямували головний вогонь по проявах буржуазного націоналізму, а про суто творчу роботу ми не говорили і виникає загроза щодо дальшої роботи»²⁷ залишилось поза увагою, оскільки не творча робота цікавила Кагановича, а обвинувачення провідних письменників республіки в українському буржуазному націоналізмі. Саме тому знову критикувалися М. Рильський, Ю. Яновський, причому навіть і за твори, написані в 20-х — 30-х роках. Кагановича дуже дратувало те, що їх праці одержали позитивну оцінку у критиків і читачів. В зв'язку з цим він незадоволено згадав і про тих, хто хвалив роман Ю. Яновського «Жива вода» замість того, щоб його розкритикувати. Коли Кагановичу сказали, що Ю. Яновський «є авторитетним письменником», він заявив: «А чому такий авторитет створювали, хто його створював?» І далі продовжував: «Навіть після того, як книжка («Жива вода» — І. К.) була надрукована, після того, як її прочитали, як її по радіо передавали, після того, як горобці на даху цвірінькали про неї — критика мовчала». Неважко здогадатись, яку критику мав на

²¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 4515, арк. 4.

²² Там же.

²³ Там же, арк. 10.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же, арк. 3.

²⁶ Там же, арк. 52.

²⁷ Там же, арк. 35.

увазі Каганович, який тут же проголосив: «Будемо критиків критикувати!»²⁸.

В уже згадуваній редакційній статті «Радянської України» від 27 листопада 1947 р., яка, звичайно, відображала позицію Кагановича, відзначалось, що М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко вносили в літературу українського народу «націоналістичну отруту». І водночас ставились риторичні запитання: «Чому їх порочні твори друкувалися нашими видавництвами, нашими журналами? Чому порочність цих творів не відразу була викрита нашою критикою? Мало того, чому деякі з цих творів навіть вихвалялися критикою? Чому для викриття порочності цих творів стало потрібним спеціальне втручання Центрального Комітету КП(б)У і особисто тов. Л. М. Кагановича?»²⁹.

Факти свідчать, що з ініціативи Кагановича у пресі з'являються ще більше розносні статті проти української радянської інтелігенції, назви яких свідчать самі за себе, як, наприклад, «Про націоналістичні помилки М. Рильського»³⁰, «Проти націоналістичних перекирвань в сучасній науці про історію України»³¹ та ін. На початку грудня 1947 р. проходять звітно-виборні збори парторганізації Спілки письменників України і Інституту літератури АН УРСР, де знову критикуються М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко, А. Малишко та ін. На зборах парторганізації Спілки письменників України, робота якої, до речі, була визнана незадовільною, йшлося про «видатну роль тов. Л. М. Кагановича в боротьбі за розчищення шляхів для піднесення розквіту української радянської літератури»³².

Під час перебування Л. М. Кагановича на Україні було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». В ній різкій критиці були піддані праці Інституту історії України, видані як перед війною, так і в роки війни. Це насамперед «Короткий курс історії України» під редакцією С. М. Білоусова, К. Г. Гуслистого, М. Н. Петровського, М. І. Супруненка, Ф. О. Ястребова; «Нарис історії України» під редакцією К. Г. Гуслистого, Л. М. Славина, Ф. О. Ястребова; перший том «Історії України» під редакцією М. Н. Петровського. Особливо гострій критиці піддавався директор Інституту професор М. Н. Петровський, який нібито мав у минулому серйозні буржуазно-націоналістичні помилки і який не забезпечив «боротьби з проявами українського буржуазного націоналізму в історичній науці». Заради справедливості слід відзначити, що в 1945 р. наукові заслуги М. П. Петровського були відзначені обранням його в члени-кореспонденти АН УРСР. Під час війни і в післявоєнні роки він усно і в друкованих виданнях проводив велику роботу по викриттю українського буржуазного націоналізму, виступав активним пропагандистом дружби народів СРСР.

Звичайно, видані праці з історії України несли на собі відбиток часу, містили окремі помилкові положення у трактуванні окремих подій. Проте, огульні обвинувачення їх в тому, що вони є антинауковими, «складені в антимарксистському дусі, містять у собі грубі політичні помилки і перекирвання буржуазно-націоналістичного характеру»³³ були необгрунтованими.

Масштаби організованої проти діячів літератури, мистецтва, науки кампанії не задовольняли Кагановича. Він став добиватися скликання Пленуму ЦК КП(б)У з порядком денним «Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У», хоча насправді такої

²⁸ Там же, арк. 64—66.

²⁹ Рад. Україна.— 1947.— 27 листоп.

³⁰ Там же.— 2 жовт.

³¹ Там же.— 13, 14 грудн.

³² Там же.— 2, 10 груд.

³³ Там же.— 3 жовт.

небезпеки не було³⁴. Неважко здогадатися, якими могли бути наслідки рішень такого Пленуму для партійних кадрів, інтелігенції. Проте 26 грудня 1947 р. був скликаний Пленум ЦК КП(б)У, який розглянув організаційне питання і в зв'язку з переходом Кагановича на роботу заступником Голови Ради Міністрів СРСР, увільнив його з посади першого секретаря ЦК КП(б)У. На цю посаду знову було обрано М. С. Хрущова.

З'ясування причин цих переміщень ще чекають дослідження, проте можна впевнено стверджувати, що в результаті цього вдалося уникнути багатьох трагічних наслідків. У цьому зв'язку заслуговує на увагу таке висловлювання М. С. Хрущова, зроблене ним у 1957 р.: «Мені на превелику силу вдалося захистити від нищівної критики такого заслуженого письменника, яким є Максим Рильський, за його вірш «Мати», сповнений глибоких патріотичних почуттів. Головним приводом для необгрунтованих обвинувачень проти Рильського і нападок на нього став той факт, що в цьому вірші, який оспівує Радянську Україну, не було згадано ім'я Сталіна. І т. Каганович, який підлабузювався і все робив для роздування культу особи Сталіна, почав зображати Максима Рильського як українського буржуазного націоналіста. Він грав на слабких струнах Сталіна, не думаючи про ті наслідки для української, та і не тільки української літератури, до яких могли б призвести ці необгрунтовані обвинувачення на адресу поважного українського письменника — патріота Максима Рильського. Треба сказати, що це могло б призвести до тяжких наслідків і не тільки для літератури»³⁵.

Оцінюючи ідеологічну, суспільно-політичну обстановку, що склалася в країні у післявоєнні роки взагалі, і керівництво літературою і мистецтвом зокрема, у редакційній статті журналу «Коммунист» (1987, № 15) відзначалося, що «за всім складом думок, за сприйняттям явищ літератури це було прямим відступом від ленінських принципів керівництва культурою»³⁶. І не єдиним відступом. Досить згадати про боротьбу з «космополітами», дискусії 40—50-х років та ін.

З кінця 1948 р. у країні розгорнулася кампанія боротьби проти «низькопоклонства» перед Заходом, а згодом і «космополітизму». Особливо вона посилилася після опублікування в «Правді» у січні 1949 р. редакційної статті «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків». Ю. Юзовський, О. Гурвіч, О. Борщагівський, Л. Малюгін та деякі інші критики звинувачувалися в тому, що вони «втрапили свою відповідальність перед народом: є носіями глибоко огидного для радянської людини, ворожого їй безродного космополітизму»³⁷.

Викривальні статті проти «космополітів» публікувалися в пресі й на Україні, в яких літературні і театральні критики О. Борщагівський, А. Гозенпуд, Є. Старинкевич, І. Стебун, Л. Санов, Є. Адельгейм А. Кацнельсон та інші звинувачувалися в антипатріотизмі, в схиланні перед культурою Заходу, у замовчуванні зв'язків культури українського народу з культурою російського народу та в інших гріхах. При цьому принижувалася людська гідність. Статті рясніли такими словами, як «безродні космополіти», «естетствуючі нікчемності», «низькопоклонники», «антипатріотичні торгаші» і т. п.³⁸. У березні 1949 р. відбувся Пленум правління Спілки письменників України з порядком денним: «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів», де «космо-

³⁴ XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу.: Стеногр. звіт.— Т. 1.— С. 266.

³⁵ Хрущов М. С. За тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям народу.— К., 1957.— С. 26—27.

³⁶ Коммунист.— 1987.— № 15.— С. 7.

³⁷ Правда.— 1949.— 28 січ.

³⁸ На антипатріотичних позиціях. Викрити і до кінця розгромити безродних космополітів на Україні // Рад. Україна.— 1949.— 19 лют.

політи» були піддані різкій, розгромній критиці³⁹. Горезвісною кампанією боротьби з «космополітизмом» був надзвичайно підірваний природний стан критики, що негативно відбилось в дальшому на літературному процесі, на розвитку театральної справи. Зникло поняття мистецької школи, був витравлений дух незгоди, змагальності, боротьби думок.

У 1947 р. була розгорнута широкомасштабна дискусія з питань філософії, яка подавалась як «зразок більшовицької критики і самокритики». Цей «зразок» став лейтмотивом для розгортання аналогічних дискусій в інших науках. Якщо коротко оцінювати дискусії 40—50-х років з питань філософії, мовознавства і політичної економії, то слід відзначити, що в ході їх проведення не допускалося інакомислення, ще більше утверджувався догматизм і диктат у суспільних науках. Цьому сприяло і те, що в дискусіях з питань мовознавства і політичної економії взяв участь Сталін, положення і висновки якого прийнято було вважати останнім словом у науці, незаперечною істиною. В міру посилення домагань Сталіна і його однодумців на володіння істинною інтерпретацією марксизму-ленінізму нетерпимість щодо інакомислення набувала все більше авторитарних форм.

Прикладом диктату в науці стала сесія ВАСГНІЛ (серпень 1948 р.), на якій була завершена кампанія розгрому «реакційної теорії менделізму-морганізму». Це привело до монополізації у біологічній науці на тривалий час поглядів групи Т. Д. Лисенка, було завдано великої шкоди розвитку сільського господарства. «Перемога» Лисенка у боротьбі з відомими вченими-генетиками стала можливою завдяки повній підтримці його діяльності з боку Сталіна. Слід відзначити, що Лисенко користувався підтримкою і М. С. Хрущова.

Жертвами «лисенківщини» стали науково-дослідні установи, багато відомих радянських вчених-генетиків. Зокрема, на Україні після сесії ВАСГНІЛу було звільнено тих фахівців з наукових установ АН УРСР, кафедр вузів, які не поділяли поглядів Лисенка. На їх місце призначалися люди, які переважно з кон'юнктурних міркувань вели активну боротьбу з «менделізмом-морганізмом». Так, у Київському державному університеті були звільнені завідуючий кафедрою генетики і селекції академік АН УРСР М. М. Гришко, завідуючий кафедрою дарвінізму професор С. М. Гершензон. У Харкові в університеті був звільнений завідуючий кафедрою дарвінізму і генетики професор І. М. Поляков, у сільськогосподарському інституті професор Л. М. Делоне і т. д. Був підданий розгромній критиці підручник для вузів «Курс генетики», авторами якого були М. М. Гришко і Л. М. Делоне⁴⁰.

Незважаючи на складності і труднощі в ідеологічній роботі, розвитку культури і науки, партійними організаціями, творчими спілками робилось немало для того, щоб українська література і мистецтво розвивалися як частина всієї культури багатонаціональної соціалістичної Батьківщини на основі засвоєння кращих досягнень культури братнього російського та всіх інших народів СРСР. Українські радянські письменники і діячі мистецтва створили ряд визначних творів. З успіхом пройшла у червні 1951 р. друга декада української літератури і мистецтва в Москві. В ній взяло участь понад 2 тис. письменників, художників, артистів, музикантів, учасників народних хорів, ансамблів, капел⁴¹.

Однак навіть таке дійсно масове піднесення художньої творчості українського народу не змінило тенденційного офіційного ставлення до його талановитих представників. У цьому плані вельми показовим є той факт, що саме в цей час на догоду Сталіну в редакційній статті

³⁹ Там же— 6 берез.

⁴⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 5083, арк. 174—176; Рад. Україна.— 1948.— 22 серп.

⁴¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 976, арк. 10, 11.

«Правды» «Проти ідеологічних перекирчєнь в літературі» було піддано необгрунтованій і різкій критиці патріотичний вірш В. Сосюри «Любіть Україну». Він був названий «в основі своїй ідейно порочним твором». При цьому відзначалось, що «під такою творчістю підпишеться будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору, скажімо, Петлюра, Бандера та ін.»⁴². В дусі «критики» 1946—1948 рр. М. Рильському знову згадали про «серйозні ідеологічні помилки», критикувалась опера К. Данькевича «Богдан Хмельницький», відзначалися «серйозні хиби і помилки в ідейно-виховній роботі на Україні». У республіканській пресі знову розгорнулася критика літераторів і представників мистецтва.

20—24 листопада 1951 р. відбувся Пленум ЦК Компартії України, який обговорив доповідь першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Г. Мельникова. Поряд з відзначенням певних досягнєнь в ідеологічній роботі партійної організації республіки в цілому і в розвитку літератури і мистецтва, зокрема, на Пленумі в той час висловлювалися положення в дусі постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з ідеологічних питань 1946—1948 рр., були піддані необгрунтованій критиці твори окремих українських літераторів і композиторів. У матеріалах і постановах Пленуму особливо наголошувалось на необхідності вести більш рішуче боротьбу з проявами українського буржуазного націоналізму і космополітизму⁴³.

В результаті було визнано як цілком правильну і своєчасну більшовицьку критику серйозних недоліків і помилок в ідейно-виховній роботі на Україні, слабку роботу ЦК КП(б)У по керівництву ідеологічними питаннями⁴⁴. Проте все це не задовольнило Сталіна, про що свідчить його розмова з Л. Г. Мельниковим і Головою Ради Міністрів УРСР Д. С. Коротченком 16 квітня 1952 р. Спочатку він зробив ряд зауважень щодо розвитку народного господарства республіки, звернувши увагу на необхідність вирощення пшениці як основної культури для забезпечення країни хлібом, бо, як він висловився, «історія людства знає багато трагічних сторінок, коли через нестачу хліба вимирали цілі нації...»⁴⁵. Проте особливо детально Сталін цікавився станом ідеологічної роботи на Україні, підкресливши, що саме в цьому на Україні не все гаразд: «Мабуть, цій ділянці не приділяється належної уваги,— сказав він.— Всі недоліки в ідеологічній роботі виникають через те, що на цій важливій ділянці на Україні працюють слабкі кадри»⁴⁶. Можна припустити, що Сталін, оцінюючи таким чином ідеологічну обстановку на Україні, виношував якісь свої плани щодо практичної реалізації своїх міркувань. Проте цим намаганням не довелось здійснитись.

В цілому ідеологічна, соціально-культурна ситуація, що склалась у середині 40-х — на початку 50-х років, не могла, звичайно, негативно не відбитись на розвитку літератури і мистецтва. В результаті необгрунтованих обвинувачєнь і нападок частина діячів літератури і мистецтва відійшли від того, що становить головну суть художньої творчості — правди життя. В той час з'явилося чимало майстрів «вигривальної критики». Багато діячів літератури і мистецтва були позбавлені можливості творчо працювати. Своєрідним «примусовим депонуванням» окремих творів було їх осідання в архівах письменників і редакцій. Зокрема, це можна сказати про твори В. Сосюри «Третя рота» і «Розстріляне безсмертя», І. Сенченка «Хрещатик і любов», спогади Ю. Смолича та ін.

⁴² Правда.— 1951.— 2 июля.

⁴³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 976, арк. 3—24; Найважливіші дати з історії Комуністичної партії України.— К., 1958.— С. 41.

⁴⁴ Там же, ф. 1, оп. 6, спр. 1536, арк. 124.

⁴⁵ Там же, оп. 24, спр. 1605, арк. 19.

⁴⁶ Там же, арк. 23.

XX з'їзд КПРС розпочав велику роботу по усуненню негативних тенденцій у розвитку літератури і мистецтва. Постановою ЦК КПРС від 28 травня 1958 р., про яку вже згадувалося, були виправлені помилки в оцінці опер «Велика дружба» В. Мураделі, «Богдан Хмельницький» К. Данькевича і «Від усього серця» Г. Жуковського. Були зняті необгрунтовані звинувачення з талановитих композиторів Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва, А. Хачатуряна, В. Щебаліна, Г. Попова та інших⁴⁷. Постановою ЦК Компартії України від 24 червня 1958 р. «Про виправлення помилок у творчості деяких композиторів Української РСР» було відкинуто все наносне і несправедливе при оцінці українських композиторів Б. Лятошинського, М. Колесси, М. Вериківського, Г. Таранова та ін.⁴⁸

Логічним продовженням політичної реабілітації визначних діячів літератури і мистецтва є рішення Політбюро ЦК КПРС, яке на своєму засіданні 20 жовтня 1988 р. розглянуло звернення в ЦК КПРС Спілки письменників СРСР і Ленінградського обкому КПРС про скасування постанови ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1946 р. «Про журнали «Звезда» і «Ленинград». Відзначено, що в цій постанові ЦК ВКП(б) були викривлені ленінські принципи роботи з художньою інтелігенцією, безпідставній, грубій проробці було піддано визначних радянських письменників. Здійснювана партією в умовах революційної перебудови політика в галузі літератури і мистецтва практично дезавувувала і пододала ці положення й висновки, добре ім'я визначних письменників відновлено, а їх твори повернуто радянському читачеві. Політбюро скасувало Постанову ЦК ВКП(б) «Про журнал «Звезда» і «Ленинград» як помилкову⁴⁹.

Підсумовуючи сказане, слід підкреслити, що в сукупності всі деформації, різного роду помилки і перекручення в умовах культу особи Сталіна дорого обійшлись радянській культурі, науці, всьому народу, відбилися на духовному і моральному стані суспільства, на творчій долі багатьох людей нашої багатонаціональної країни, всій ідеологічній роботі, діяльності засобів масової інформації. Ніякими посиленнями на складні умови післявоєнного часу, на екстремальність ситуації тих часів не можна виправдати грубість і несправедливість, які були допущені щодо культури і науки. Різного роду «проробки», гоніння, заборони, некомпетентне втручання у творче життя сьгодні рішуче засуджується партією і народом.

Перед суспільствознавцями, творчими спілками стоїть завдання приділяти більше уваги дослідженню процесів розвитку історичної науки, літератури і мистецтва 40-х — початку 50-х років в усій їх багатогранності, з врахуванням суперечливих тенденцій. Тільки на цьому шляху є можливість повністю відновити правду, зрозуміти причини того, що відбувалось в житті країни і республіки того періоду.

И. П. Кожукало

ВЛИЯНИЕ КУЛЬТА ЛИЧНОСТИ СТАЛИНА НА ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ НА УКРАИНЕ В 40-е — НАЧАЛЕ 50-х ГОДОВ

Резюме

В статье освещаются некоторые вопросы идеологической работы на Украине во второй половине 40-х — начале 50-х годов. Особое внимание уделяется влиянию культа личности Сталина на идеологические процессы, показываются ошибки и перегибы в партийном руководстве, в частности со стороны Кагановича, культурой и наукой в республике.

⁴⁷ Вопросы идеологической работы // Сб. важнейших решений КПСС (1954—1961 годы). — С. 199—200.

⁴⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 2793, арк. 23—26.

⁴⁹ Рад. Україна.— 1988.— 22 жовт.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Джерела оповіді про похід князя Ігоря на половців в «Истории Российской» В. М. Татищева

Суперечки навколо вірогідності відомостей, які є лише в «Истории Российской», ще не закінчені. Тому важливо продовжувати пошуки джерел, які перший вітчизняний історик міг використати в цій праці.

Даному питанню значну увагу приділив С. Л. Пештич. У його книжці Татищевській «Истории» присвячений окремий розділ. Зіставивши її різні варіанти, вчений дійшов висновку щодо «дописування», «домислювання» Татищевим у ряді випадків своїх джерел¹.

Тим часом найважливіший аргумент С. Л. Пештича — твердження, що Ермолаєвський список Іпатіївського літопису і є Голицинським манускриптом, який використав Татищев, — виявився сумнівним. Переконливі докази для спростування цієї думки навів В. О. Кучкін. Дослідник залучив — з метою порівняння — близький до літопису текст, що зберігся у вигляді ряду фрагментів, обсяг яких становив мало чи не восьму частину всього Іпатіївського зведення. Вони є у тексті «Хронографа», укладеного біля 1681 р. економом Києво-Печерського монастиря Пантелеймоном Коханівським. Вивчення уривків зведення, близького до Іпатіївського літопису, у складі «Хронографа» показало, що він бере початок з Хлебніковського списку Іпатіївського літопису². Зіставлення тексту «Истории Российской» з даними, розміщеними в «Хронографі» Коханівського, дозволило В. О. Кучкіну пояснити появу ряду «татищевських відомостей» і одночасно переконливо довести, що в руках Татищева був не Ермолаєвський список і не пізніша копія з нього, а зовсім інший текст, в якому є протограф Ермолаєвського списку, зкорегований за другими джерелами³.

Оповідь про похід князя Ігоря на половців містить багатий матеріал для вивчення питання про використані Татищевим документи, оскільки в ній є багато відомостей, які відсутні у літописах. Так, у другій, більш поширеній редакції «Истории» на їх долю припадає майже третина всього її тексту.

Л. І. Сазонова, як і В. О. Кучкін, аналізуючи особливості роботи Татищева над текстом цієї редакції, дійшла висновку, що відомим нині Ермолаєвським списком Іпатіївського літопису вчений не користувався. Ця теза ґрунтується на результатах текстологічного зіставлення окремих читань Ермолаєвського списку та «Истории Российской». Досліджуючи уривок «Истории», якому відповідає дефектний текст Ермолаєвського списку, вона робить надзвичайно цікаве спостереження. Звернемося до нього, порівнюючи такі уривки.

Ерм.	Тат.
И яко приближися Игорь к полком своим и преехаша поперек един перестрел одал полку своего. Держима же Игорь, виде брата Всеволода...	Егда же приезжа Игорь к полку своему за перестрел, переехаша его половцы поперек и взяша жива. Он же, видя Всеволода...

¹ Пештич С. Л. Русская историография XVIII в.— Л., 1961.— Ч. 1.— С. 250.

² Кучкин В. А. К спорам о В. Н. Татищеве // Проблемы истории общественного движения и историографии.— М., 1971.— С. 250.

³ Кучкин В. А. Указ. соч.— С. 260.

Відзначивши у Татищева сполучення «взяша жива», відсутнє в Єрмолаєвському списку, дослідниця пише про його наявність, причому в подібній лексичній формі, в Іпатіївському списку та Густинському літописі: «И яко приближися Игорь к полком своим и переехаша попереk и ту яша един перестрел одале от полку своего. Держим же Игорь виде брата своего Всеволода...» (Іпат.); «Ят же бысть и сам князь Игорь» (Густ.). На її погляд, лексична спорідненість виразів «взяша жива» у Татищева і «яша» в Іпатіївському, а також «ят бысть» в Густинському літописі дають можливість припустити, що це читання не належить перу Татищева, а запозичене ним з якогось іншого списку Іпатіївського літопису⁴. Однак, врешті-решт, вона доходить висновку, що список, використаний істориком у своїй сюжетній частині і за характером освітлення подій не відрізняється від Єрмолаєвського⁵. Майже всі перевищення обсягу тексту «Истории» над Єрмолаєвським списком, як вважає Сазонова, є вставками самого В. М. Татищева⁶. Вона навіть припускає (на відміну від більшості дослідників), що вони наявні не тільки у другій, а й у першій редакції «Истории Российской». «Звернувшись до аналізу доповнень другої редакції у порівнянні з першою,— пише вчена,— ми виявляємо, що ті фрагменти першої редакції, які відсутні в літописах, відомих нам, цілком відповідають установленій системі, тобто робота Татищева над другою редакцією може розглядатися як аналог роботи над першою редакцією, тому що вже й у першій редакції ясно простежується кожна з тенденцій, відзначених нами: введення дидактичних міркувань, пояснень і белетристичних моментів»⁷.

Майже одночасно з Л. І. Сазоною до подібних висновків дійшов Є. М. Добрушкін. «Усі розглянуті «татищевські» доповнення в оповіді першої редакції,— пише він,— зазнають подальших змін у другій редакції. Якщо в першій редакції під Переяславом половців «много паде», то в другій — «весьма много побито», і вже прямо сказано, що половці «принуждены» були відступити. До опису подій коло Римова у першій редакції додано, що половці «возвратились в свои жилища, не сколько русских плена, сколько своих потеряли». А біля Путивля половці (у другій редакції) не просто втратили багато своїх, але «паче знатных». До оповіді в першій редакції додано епізод про хитрощі «воеводы Тудора», який переміг 5000 половців. Нові доповнення Татищева вже до свого тексту підпорядковані тій самій меті, що й початкові доповнення до літописної оповіді: у другій редакції успіх половців стає ще менш значним, точніше — вже прямо йдеться про їхню поразку. Характерною в цьому розумінні є заміна маргінальних позначок першої редакції у другій редакції: замість «Бой у Переяславля» та «Война половцев» читаємо — «Половцы побеждены»; замість «Кзя, князь половецкий» — «Хитростию побеждены» (половці). Завершує картину розгрому половців в «Истории» введений Татищевим до другої редакції висновок до цих фрагментів: «Тако половцам обоюду равная удача была и один перед другим не мог похвалиться, разве большею потереею своих»⁸.

На думку дослідника, редакційна робота, характер змін тексту літопису в першій редакції і збіг функцій указаних доповнень в оповіді «Истории» дають змогу висунути питання про те, що ці доповнення не ґрунтуються на додатковому джерелознавчому матеріалі.

⁴ Сазонова Л. И. Летописный рассказ о походе Игоря Святославича на половцев в 1185 г. в обработке В. Н. Татищева // Тр. отд.-ла др.-р. л.-ры.— 1970.— Т. 25.— С. 31—32.

⁵ Там же.— С. 44.

⁶ Там же.— С. 36—42.

⁷ Там же.— С. 39.

⁸ Добрушкін Е. М. О нескольких сообщениях «Истории Российской» В. Н. Татищева под 1185 г. // Материалы науч. студ. конф. Вып. II. Источниковедение историографии. МГИИИ. — М., 1970. — С. 9—10.

Пояснення до виявлених редакторських доповнень, на думку Добрушкіна, є в самій оповіді «Истории» про похід 1185 р. Як відомо, відзначає дослідник, половчанин Лавор запропонував полоненому Ігорю здійснити втечу. Під тиском сина тисяцького та конюшого, які були з ним у полоні, Ігор приймає пропозицію Лавора. Особливо вплинуло на князя, за літописом, повідомлення його «думців» про намір половців убити всіх полонених після повернення з війни. Ігор тікає і виправданням цього «неславною шляху» (як спочатку назвав втечу сам князь) є саме ця чутка про їхні наміри. У татищевській оповіді (за другою редакцією), по-перше, вона перетворюється в цілком певну звістку, одержану сином тисяцького від «жени князя Туглиа, с которой любовь имел». По-друге, виявляється, що половці вирішили вбити Ігоря та інших у тому випадку, «если им в войне не удастся». Ці додатки до оповіді, як і всі розглянуті вище вставки історика до описів подій (за обома редакціями), на думку Є. М. Добрушкіна, взаємопов'язані. Згідно з літописом виходить, що князь таємно втік від своїх переможців, повіривши лише «чутці». За «Историей», завдяки всім доданим і розглянутим вище відомостям справа виглядає інакше. За Татищевим, Ігор знав напевне про рішення половців знищити полонених у разі поразки на Русі. Вони, до речі, зазнали її. Отже, втеча виглядає розумним виходом із ситуації, що склалася.

Відзначені обставини, на погляд Є. М. Добрушкіна, дозволяють припустити, що за допомогою вставок у першу редакцію тексту Татищев намагався знайти обґрунтування вчинкам Ігоря Святославича. Створюючи не нове літописне зведення, а історичний твір, він прагнув також витлумачити й пов'язати події, які в літописі (у даному випадку) були лише названі⁹.

Характеризуючи методи роботи Татищева, дослідники, таким чином, висловлюються за те, що він сам міг створювати ті відомості, яких їм не вдалося відшукати в Іпатіївському літописі. Гадають також, що В. М. Татищев комбінував дані різних джерел. Л. І. Сазонова, наприклад, вважає, що в основу свого тексту він поклав не тільки відомості безпосередньо про похід князя Ігоря. «Можливо, деякі нові сцени,— пише дослідниця,— він створює на базі давніх текстів. У цьому плані привертають увагу кілька місць в оповіді «Истории». Наприклад, фраза «Не доехав мене полднища, спотчесья и паде Игорь, мало ногу натолче» викликає асоціації з аналогічним епізодом, описаним у літописах та в «Сказанні про Бориса і Гліба»: «и пришед (Глеб) на Волгу, на поле потъчесья под ним конь в рове и наломил ногу мало»¹⁰.

Як бачимо, методи роботи Татищева над оповіддю про похід князя Ігоря визначаються ще до вирішення питання про її створення в XII ст.

Тим часом в минулому столітті з цього приводу висловлювалися цікаві міркування. Перший дослідник оповіді К. М. Бестужев-Рюмін, наприклад, підкреслював, що метою її автора-редактора було не тільки увічнення самої події. Він хотів вивести з пригод, що трапилися з Ігорем, моральне повчання. Вчений також відзначив, що у суміжних з оповіддю текстах зустрічаються подібні думки повчального характеру¹¹.

І. П. Хрущов звернув увагу на схожість оповіді про похід на Кобяка, що передує матеріалові про виступ Ігоря й пов'язана з ним спільними діючими особами, з оповідями про похід Володимира Мономаха на половців. «Літописні оповіді про походи великого князя Святослава Всеволодовича на половців, — зазначає він, — однаково нагадують дух сказання Мономахова часу. Оповідь про перемогу над

⁹ Там же.— С. 10—12.

¹⁰ Сазонова Л. И. Указ. соч.— С. 41.

¹¹ Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей до конца XIV в.— СПб., 1868.— С. 118—119.

Кобяком початком і закінченням нагадує сказання про похід 1111 року: «бог вложил в сердце Святославу, князю Киевскому, и Рюрику Ростиславичу поидти на половцев... после победы великий князь Святослав Всеволодич и Рюрик Ростиславлич, приемше от бога на поганые победы..., возвратишася во свояси с славою и честью великою»¹².

У цій же праці Хрущов першим із дослідників відзначив оригінальність форми оповіді Іпатіївського літопису про похід Ігоря. На його погляд, новаторство цього твору кінця XII ст. полягало в тому, що його автор зумів показати розвиток подій у формі винайдених ним промов. Учений пише: «Від сказання про Мономаха вона (оповідь про похід Ігоря.— В. Ф.) відрізняється більшою штучністю — властивістю або елементом оповіді. Думки про значення небесного знамення автор викладає не від себе, а висловлює їх промовами самого Ігоря. Суд над Ігорем, який согрішив перед богом і перед християнами, коли він разом з половцями взяв на щит біля Переяслава місто Глібов, викладається у формі покутних промов самого Ігоря, який приймає від бога кару, за власним його визнанням, «по деломъ». Самі наміри Кончака і Қзи, або Кози, автор передає розмовною формою. Жвавість та вправне ведення оповіді сказання свідчить про відносну висоту розповідної творчості. Сама штучність не заступає дійсності, а лише у формі винайдених автором промов розвиває розуміння подій»¹³.

Шлях до вивчення форми літописної оповіді про виступ князя Ігоря на половців, таким чином, давно намічений. Підкреслено її формальну залежність від оповідей про походи Володимира Мономаха на половців. Проте надалі це важливе спостереження не було використане.

Коли до цього питання звернувся О. О. Зимін, він висловив упевненість, що оповідь 1185 р. Іпатіївського літопису «складається з фрагментів, узятих з трьох літописців*: чернігівського, київського та переяславського»¹⁴. Основним аргументом при цьому є те, що О. О. Шахматов та М. Д. Присьолков виявили наявність трьох джерел для записів цього літопису 70—80-х років XII ст. Самостійного текстологічного дослідження О. О. Зимін не робить. Він виявив указані фрагменти виключно за їхнім змістом. На його думку, початок оповіді про похід на половців узятий з літописця самого Ігоря, тобто він чернігівського походження. Після поразки князя, коли дія переноситься до Києва, головною діючою особою став Святослав («В то же время великий князь Всеволодич Святослав шел бяшетъ в Корачев»). Київське джерело повідомляє про заходи, здійснені для оборони Русі від половців, про похід проти них. Закінчується цей фрагмент словами: «Совокупив вои стояшетъ». Далі йдеться про події, пов'язані з нападом половців на Переяслав і Римів («Погании же половци победивше Игоря... и возвратишася во свояси»). О. О. Зимін припускає, що цей уривок узятий з переяславського літописця. Перебування Ігоря у полоні й втеча знову змушують нас повернутися до чернігівського документа. Переяславський і чернігівський уривки об'єднує така фраза: «Игорь же Святославлич тот год бяшеть в Половцех».

О. О. Зимін дійшов висновку, що структура літописної оповіді про похід 1185 р. органічна для Іпатіївського літопису. Оскільки ж поєднання його джерел відбулося лише наприкінці XII ст., то й ця оповідь не могла з'явитися раніше.

А. Г. Кузьмін, який полемізував із О. О. Зиміним, переконливо показав, що будова Іпатіївського літопису є значно складнішою, ніж

¹² Хрущев И. П. О древнерусских исторических повестях и сказаниях: XI—XII столетие.— Киев, 1878.— С. 202—203.

¹³ Там же.

* О. О. Зимін вживає тут і далі слово «літописець» як синонім до поняття «літопис».

¹⁴ Зимин А. А. Ипатьевская летопись и «Слово о полку Игореве» // История СССР.— 1968.— № 6.— С. 49.

здається досліднику¹⁵. О. О. Шахматов і М. Д. Присьолков дали лише загальну оцінку цієї пам'ятки. Цього недостатньо для узагальнень, які робить О. О. Зимін. Проте сумнівним уявляється і несподіваний висновок самого Кузьміна про те, ніби оповідь про похід князя Ігоря створена однією особою. «Як можна бачити,— зазначає він,— стаття 1185 р. Іпатіївського літопису має сліди пізнішого редагування. Однак ці сліди зовсім незначні. Можна говорити лише про невелику вставку з переяславського літописця та про деяке підвищення Рюрика Ростиславича. Вся основна оповідь, вся її канва з переходом від Святослава до Ігоря, з описом нападу половців на Переяслав і Посем'я, з повідомленням про втечу Ігоря та його прибуття до Святослава в Київ, є більш чи менш сучасним записом, зробленим одним автором. Цей автор близький до Ігоря та Святослава і взагалі до Ольговичів»¹⁶.

Справедливо критикуючи статтю О. О. Зиміна за відсутність самостійного аналізу, А. Г. Кузьмін проте не оцінив плідотворної думки її автора про різні джерела літописної статті за 1185 р.

Цей факт знайшов вірогідне пояснення лише в працях Б. О. Рибаківа. Розглядаючи оповідь Іпатіївського літопису на фоні літописання XII ст., учений зіставляє її фрагменти з матеріалами київських літописців. Він переконливо показав, що для її створення використано записи двох літописців — сучасників походу. Один з них — Петро Бориславич — служив у князя Рюрика Ростиславича, а другий — безіменний — його співправителя Святослава Всеволодовича. Вони дізналися про подробиці походу або від самого Ігоря Святославича, або від його оточення, коли князь після втечі з полону приїздив до Києва. Якісь відомості були зафіксовані раніше Біловодом Просовичем, котрий приніс звістку про поразку на Каялі. Повідомлення літописців Рюрика Ростиславича та Святослава Всеволодовича об'єднано близько 1188 р., коли створювалося літописне зведення 1190 р. До цієї роботи, можливо, залучався виходець з Галичини, який вніс у текст оповіді деякі мовні особливості, не властиві київським книжникам¹⁷.

Щоб перевірити цю гіпотезу, звернемося до мови оповіді Іпатіївського літопису, порівнюючи її з мовою оповідей про похід на половців Володимира Мономаха. Таким чином, об'єднуємо спостереження І. П. Хрушова, Б. О. Рибаківа та інших дослідників. Наприклад, Л. О. Дмитрієв, зіставивши опис початку другої битви Ігоря з половцями у першому варіанті «Истории Российской» з відповідним уривком Іпатіївського списку, помітив значні відмінності в тексті Татищева, які проте не збігаються і з Лаврентіївським літописом. У цій частині оповіді Татищева дослідник виявив таку паралель до «Слова о полку Ігоревім», як дієслово «оступити», яке відсутнє у відповідному місці літописної оповіді.

На думку Л. О. Дмитрієва, його не вжив сам Татищев, оскільки у другій редакції «Истории» йому відповідає сполучення-переклад «объехали кругом». Можна припустити, що слово «оступити» бере початок з якогось джерела. «У відповідному місці в «Слові о полку Ігоревім»,— пише він,— ми читаємо це ж слово, помилково передане першими видавцями: «и отъ всѣхъ странъ рускыя плѣкы отступиша» (загальноприйнята кон'ектура «оступиша»)»¹⁸.

¹⁵ Кузьмин А. Г. Ипатьевская летопись и «Слово о полку Игореве»: По поводу статьи А. А. Зимина // История СССР.— 1968.— № 6.— С. 71.

¹⁶ Там же.— С. 77.

¹⁷ Рыбаков Б. А. Киевская летописная повесть о походе Игоря в 1185 г. // Тр. отд.-ла др.-р. л.-ры.— 1969.— Т. 24.— С. 60; Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники.— М., 1971.— С. 174; Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве».— М., 1972.— С. 132.

¹⁸ Дмитрієв Л. А. Важнейшие проблемы исследования «Слова о полку Игореве» // Тр. отд.-ла др.-р. л.-ры.— 1964.— Т. 20.— С. 137.

Продовжуючи спостереження Л. О. Дмитрієва, звернемося до рукопису Ермолаєвського списку Іпатіївського літопису. У вказаному місці виявиться пропуск. Вірогідно, він механічний, тому що знаходиться між двома однаковими фразами: «и рече Ігорь». Нижче наводимо опущений в ньому текст за Іпатіївським літописом і порівняємо його з татищевським.

Оповідь	Тат.
И поможе ему Всеволодъ, ако же облечи ту. И рече Ігорь: «Да не дивно есть разумѣючи, братья, умрети». И облегоша ту.	И поможе ему Всеволод.
Свѣтаючи же суботѣ начаша выступати полци половецкии, ак боровѣ.	И отдыхав, пойдоша к Донцеви помалу все вкупе. Наутрие же придоша на ня половцы В силе тажце и оступиша я
Изумѣшася князи рускии, кому их которому поѣхати: бысть бо их бесчисленное множество.	Тогда начаша мнози роптати на князя. Ігорь же рече
И рече Ігорь (ЛІ, 640—641) ¹⁹	(Тат. IV, 303) ²⁰ .

Привертає увагу те, що текст Іпатіївського літопису вказує на знайомство його автора з оповідями про походи Володимира Мономаха. Якщо перші слова Ігоря «Да не дивно есть разумѣючи, братья, умрети» лише віддалено нагадують початок промови Мономаха у Сказанні 1103 р. («Дивно ми дружино...»), то наступний текст свідчить про безспірний вплив останнього. Ось порівняймо.

Сказання 1103 р.	Оповідь
И поидоша полци половецстии, аки борове. И не бѣ Perezрити их (ЛІ, 254).	начаша выступати полци половецкии, ак боровѣ. Изумѣшася князи рускии, кому их которому поѣхати (ЛІ, 641).

У цьому уривку відбито й відповідний текст Сказання 1111 р. Ось порівняйте.

Сказання 1111 р.	Оповідь
Наставшю же понедѣлнику страстныя недѣли, паки ино- племенници собраша полки своя многое множество и выступиша, яко борове велиции, и тмами тмы и оступиша полкы рускыи (ЛІ, 267).	Свѣтаючи же суботѣ начаша выступати полци половецкии, ак боровѣ (ЛІ, 641).

У Татищева, як і в Ермолаєвському списку, пропущено першу фразу «и рече Ігорь», а також слова Ігоря: «Да не дивно есть разу-

¹⁹ Приклади з Іпатіївського літопису (далі — ЛІ) наводяться за виданням: Полное собрание русских летописей: Ипатьевская летопись. — М., 1962. — Т. 2. У круглих дужках указано нумерацію стовпців.

²⁰ Приклади з «Истории Российской» В. М. Татищева даються за: перша редакція — Татищев В. Н. История Российской: В семи томах. — М.; Л., 1964. — Т. IV; друга редакція — М.; Л., 1964. — Т. III.

м'ющи, братья, умрети». Наступний рядок за змістом відповідає рядкові Іпатіївського списку: «И отдыхав — И облегоша ту». Як продовження слів «И отдыхав» у Татищева знаходимо вислів «поидоша к Донцеви помалу все вкупе», не зафіксований у літописах. Фраза, яка йде за ним, відрізняючись за формою, аналогічна — за змістом — літописній:

Оповідь	Тат.
Свѣтаючи же суботѣ начаша	Наутрие же придоша
выступати полци половецкии,	на ня
ак боровѣ	половцы
	в силе тяжце
	и оступиша я.
(ЛІ, 641).	(Тат., IV, 303).

Далі тексти Іпатіївського списку й «Истории Российской» розходяться до слів «и рече Игорь».

Фрагмент, випущений в Єрмолаєвському списку, свідчить про те, що Татищев користувався не цим, а іншим джерелом (близьким до Іпатіївського списку), яке проте відрізнялося від нього у деталях. Фактичний матеріал указує на те, що укладач літописної оповіді не тільки ознайомився з «Повістю временних літ», а й використав її текст у своїй роботі. Він знайшов своє відбиття у тому фрагменті «Истории Российской», якого немає у відомих нині літописах.

Продовжуючи спостереження, відзначимо, що, найімовірніше, з ПВЛ запозичив Галичанин і ті слова, які Б. О. Рибаків вважає діалектною особливістю його мови: іменники «побѣда» у значенні «поразка» та «годъ» — «час»²¹. Так, у «Повісті временних літ» в оповіді про похід на половців 1103 р. слово «побѣда» виступає у подібному контексті: «Великое спасенье створи бог в т день..., а на врагы нашѣ дасть побѣду велику» (ЛІ, 254). Порівняйте у промовах Ігоря: «Се бог силою своею возложил на врагы наша побѣду, а на нас честь и слава» (ЛІ, 640) та «Аз по достоянью моему восприях побѣду от повеления твоего, владыко господи, а не поганьская дерзость обломи силу раб твоих» (ЛІ, 649).

Такий же книжний характер має і вживання даного слова у значенні «поразка» в інших східнослов'янських пам'ятках. У перекладі «Истории иудейской войны» Йосифа Флавія початку XII ст. (за списком XVI ст.) читаємо: «И на мѣстѣ, на Пиропѣ бився, изби (Аристоул) их 6000 и Антипатрова брата Филиона. Иركان же и Антипатр пренѣсоша упование свое на противныя. И прибѣгоста ко Помпию, сущю ему в Дамасцѣ. И приступивше к нѣму бѣз даров, свою побѣду и правду исказаша пред ним»²². У Галицько-Волинському літописі під 1223 р.: «Грѣх ради наших руским полком побѣженным бывшим... Бысть побѣда на всі князи рускыя» (ЛІ, 744—745). В Архангельському списку І Новгородського літопису під 1380 р. говориться: «Вознесеть бог десницу князя Великаго... на побѣду иноплеменик»²³. Гадаємо тому, що дане рідке значення слова «побѣда» книжного походження, і в тих небагатьох випадках, коли воно зустрічається у пам'ятках давньоруської мови, запозичене з церковнослов'янських книжок. До речі, вже К. М. Бестужев-Рюмін писав, що промови, які виголошує Ігор, відзначаються своєю книжністю. «У самій оповіді,— зазначає вчений,— ми мало бачимо тих поетичних рис, на які взагалі багаті джерела південноруського зведення, і можна сказати, що ця оповідь,

²¹ Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники.— С. 184—185.

²² Цит. за кн.: Словарь-справочник «Слова о полку Игореве»: Сост. В. А. Виноградова.— Л., 1973.— Вып. 4.— С. 91.

²³ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам.— СПб., 1895.— Т. 2.— Ст. 990.

така близька за предметом до «Слова о полку Ігоревім», особливо далека від нього за викладом»²⁴.

Книжний характер має також слово «год» у значенні «час (неозначений)»: «Идущим же им к Донцю рѣкы в год вечернии, Игорь же возрѣв на небо и видѣ солнце» (ЛІ, 638); «в т год прибѣже Бѣловолодъ Просовичь» (ЛІ, 645); «Игорь же Святославличъ тот год бяшетъ в Половцехъ» (ЛІ, 649). Вживаючи його в такому розумінні, Галичанин продемонстрував свою велику обізнаність із давніми текстами, де воно має це архаїчне значення²⁵. Кілька прикладів такого його вживання знаходимо і в ПВЛ: «Егда же бываеъ годъ молитвы, мало их [ченців] обрѣтаеъся въ церкви» (ЛІ, 159).

Поряд із словом «год» у такому ж смислі в літописній оповіді використано форми «время» і «веремя». Кожна з них відповідає іншим особливостям текстів літописців, які ввійшли до складу оповіді Галичанина. Літописець Святослава Всеволодовича, схильний до книжних утворень, постійно вживає неповноголосся. Воно зустрічається на початку оповіді, де перелічуються родичі великого князя, без сумніву, добре відомі його оточенню: «В то же время Святославичъ Игорь, внукъ Олговъ, поѣха изъ Новагорода... поимья со собою брата Всеволода ис Трубечка и Святослава Олговича, сыновця своего, изъ Рылска... и Володимѣра, сына своего, ис Путивля» (ЛІ, 637—638). Його можна знайти й в інших уривках, які належать перу цього автора: «Игорь же бяшетъ в то время на конѣ» (ЛІ, 642); «В то же время великыи князь Всеволодичъ Святослав шел бяшетъ в Корачевъ» (ЛІ, 644—645); «И не угодися ему время таково, како же искашетъ» (ЛІ, 650).

У тексті, який, на думку Б. О. Рибаківа, належить Петрові Бориславичу, форма цього іменника повноголосна. Показові в цьому відношенні описи приїзду до Ігоря розвідників і початку першої битви: «Ту же к нимъ и сторожеви приѣхаша, ихъ же бяхутьъ языка послалѣ ловить. И рекоша приѣхавше: «Видихомся с ратными — ратници ваши соз доспѣхомъ ѣзды. Да или поѣдете борзо или возворотися домов, яко не наше естъ веремя... Заутра же пятюку наставшу во обѣднее веремя усрѣтоша полкы половѣцькыи» (ЛІ, 638—639).

Як бачимо, Галичанин звертається до «Повісті временних літ», щоб об'єднати різні фрагменти або відтворити промови діючих осіб. У відомому уривку, де йдеться про чорних людей, керівники походу говорять: «Поидем! Но или умремъ или живи будемъ на единомъ мѣстѣ» (ЛІ, 641). У ПВЛ під 1103 р. записано (порівняйте): «Поидита на половци! А либо будемъ живи, либо мертви» (ЛІ, 253).

Використовує Галичанин не тільки оповіді про походи Володимира Мономаха. У молитві Ігоря можна побачити, наприклад, елементи «Слова о казняхъ божихъ» (хоч тут не виключені й інші впливи).

Оповідь

Се возда ми господь
по безаконію моему
и по злобѣ моеи на мя,
и снидошася днѣсь греси мои
на главу мою.
Истиненъ господь
и прави суди его

(ЛІ, 644).

ПВЛ

Не по безаконію
нашему створи намъ
и по грѣху нашимъ
въздасть намъ

(ЛІ, 224)²⁶

Праведенъ еси, господи,
и прави суди твои

(ЛІ, 223).

²⁴ Бестужев-Рюмин К. Н. Указ. соч.— С. 115.

²⁵ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1893.— Т. 1.— Ст. 537.

²⁶ «Повість временних літ» (за Лаврентієвським списком) цитується за виданням: Полное собрание русских летописей: Лаврентьевская летопись.— М., 1962.— Т. 1. У круглих дужках дається скорочення «ЛЛ» та нумерація стовпців.

У тому місці літописної оповіді, де йдеться про гріх, безсумнівний пропуск у Татищева заповнюється текстом, близьким до запису під 1069 р.:

то от бога ны
будеть грѣх, сих
выдавше.
(ЛП, 641).

то от бога нам,
сих выдавше, грех
и большую казнь
понести
(Тат., IV, 303).

какой ответ дам пред
богом,
но большую вовеки
казнь, нежели смерть,
приму
(Тат., IV, 136).

А ось фраза в ПВЛ: «И сдѣ примуть казнь и на преидущем вѣцѣ казнь вѣчную» (ЛП, 162).

Особливої уваги заслуговує пряме запозичення початкових рядків «Слова о казнях божиих»: «И се бог, казня ны грѣх ради наших, наведе на ны поганья, не аки милуя их, но нас казня и обращая ны к покаянию, да быхом ся востягнули от злых своих дел. И сим казнить ны нахождением поганых. Се бо есть батог его, да некли смѣрившися, въспоманемся от злаго пути» (ЛП, 603). Б. О. Рибаків пов'язує цю фразу з редакторською діяльністю укладача Київського літописного зведення кінця XII ст. ігумена Мойсея²⁷. На наш погляд, є більше підстав вважати, що до тексту оповіді її вніс Галичанин.

Навіть у тих місцях, які багато хто з дослідників пов'язував із «Словом о полку Ігоревім», не можна, як нам уявляється, ігнорувати вплив «Повісті временних літ». Порівняємо, наприклад, промови Святослава Всеволодовича у літописній оповіді й «Слові о полку Ігоревім» та Ярослава Мудрого під 1015 р.

Слово	Оповідь	ПВЛ
Тогда великыи Святославъ изрони злато слово слезами смѣшено, и рече: «О моя сыновя, Игорю и Всеволоде!» (Слово *, 20).	Святослав же то слышав и вельми воздохнуув, утер слез своих и рече: «О любя моя братья и сыновѣ!» (ЛП, 640).	и рече Ярослав: «О любимая дружино!» и утре слез (ЛП, 128).

Опис затемнення нагадує певне місце «Повісті временних літ» (порівняйте).

Слово	Оповідь	ПВЛ
Игорь възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ и рече Игорь къ дру- жинѣ своей: «Братіе и дружино!» (Слово, 15).	Игорь же възрѣв на небо и видѣ солнце... и рече бояром своим и дружинѣ своей: «Братья и дружино!» (ЛП, 638).	Аврам възрѣ на небо и видѣ звѣзды и небо и рече (ЛП, 92).

Вплив «Повісті временних літ» відчувається і в тому фрагменті, де йдеться про поразку русичів. Багато хто з дослідників зіставляв його із «Словом о полку Ігоревім».

Оповідь	Слово
И тако во день святого вос- кресения наведе на ня господь гнѣв свои. В радости мѣсто наведе на ны плачь и во веселье мѣсто желю на рѣцѣ Каялы (ЛП, 643)	Кликну Карна, и Жля поскочи... Ту ся брата разлучиста на брезѣ быстрой Каялы (Слово, 18).

²⁷ Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». — С. 69.

* Приклади із «Слова о полку Ігоревім» узято з видання: Словарь-справочник «Слова о полку Игореве»: Сост. В. Л. Виноградова. — М.; Л., 1965. — Вып. 1. — С. 15—25.

Порівняйте в ПВЛ: «Сего ради в празднікы бог нам наводить сѣтованье, яко же ся створи в се лѣто первое зло на Възнесенье господне, еже у Трѣполя, второе же въ праздник Бориса и Гльба» (ЛЛ, 222). Вище говорилося, що в це свято «бысть плачь в градѣ, а не радость».

Проте можна припустити, що в своїй праці Галичанин звертався також і до «Слова о полку Ігоревім». Крім наведених вище відповідників до «Слова», які мають певні аналоги у «Повісті временних літ», існують фрагменти «Истории Российской», які нагадують лише «Слово о полку Ігоревім». Наприклад, уривку з «Истории», де є дієслово «оступити», у другій редакції відповідає такий текст: «Поутру рано половцы со всею силою напали на **чистом поле** на полки Игоревы и объехали кругом. Тогда многие начали на Игоря нарекать, что завел их в **пустыню** погубить, что ему весьма прискорбно слышать было» (III, 135). Сполучення «чистое поле» для літописів не характерне. Крім «Слова о полку Ігоревім», воно у XII ст. один раз зустрічається в Іпатіївському літописі в тексті Петра Бориславича під 1151 р.: «Вячеслав же и Изяслав и Ростислав проидоша вал на **чистое поле** и поидоша бится» (434—435). Іменник «пустыня» в цьому контексті за смислом відповідає таким рядкам «Слова»: «Уже бо, братіе, невеселая година встала, уже **пустыни** силу прикрыла» (18). Він може бути одним із доказів того, що це місце у «Слові» слід розуміти не у переносному, а прямому значенні: війська Ігоря загинули на безводній рівнині, вкритій бідною рослинністю.

Інтерес становить і сполучення «вооружиться на брань» у другій редакції «Истории». Зустрічається воно у промові Ігоря до полків перед першою битвою: «Того ради надобно разсудить, что здесь нужно **вооружиться** крепко на брань и, положась на бога, с честью умереть или победить» (III, 135). У першій редакції цієї фрази немає. І можна лише припустити, що на місці дієслова «вооружиться» колись стояв його синонім «доспѣти». Порівняйте у «Слові»: «Олговичи, храбрии князи, **доспѣли на брань**» (32).

Підстави для такого припущення є. Ось, наприклад.

Вячеслав же рече
ко Изяславу и к Ростиславу:
«се есмы, братья, уже, **доспѣли**»
(ЛЛ, 428).

Вячеслав, созвав
всех князей, говорил им:
«Се, братья, **вооружилися**
мы все и готовы к боям»

(Тат., III, 30).

Цікаво, що опис битви в другій редакції «Истории» ближчий до «Слова», ніж у першій.

Той день бяхуся
крепко до вечера,
мнози избени
и от ран изомроша
в полках русских
(Тат., IV, 303).

И тот день весь, бився
крепко, шли до вечера.
Многие от русских побиты были,
ибо поганые, насакаивая,
стрелы, яко град, пусчали, а
немало **саблями** и **копьями**,
вѣзжая, убивали

(Тат., III, 163).

Наведені факти, на наш погляд, свідчать про те, що редактор-укладач літописної оповіді про похід князя Ігоря (Іпатіївського літопису) використав різні джерела. Факти він узяв із сучасних йому літописів і, обробляючи ці тексти, додавав власні фрагменти, орієнтуючись при цьому на «Повість временних літ» (можливо, й на «Слово о полку Ігоревім»). Матеріал, що не вносив нічого нового в опис подій походу Ігоря, пізніше був скорочений. Лише «История Российская» В. М. Татищева зберегла оповідь Галичанина в обсязі, близькому до початкового.

В. Ю. Франчук (Київ)

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

Партія «Визволення» та її місце в історії Буковини

М. І. Іванеско (Чернівці)

Рішення про створення легальної масової організації трудящих Північної Буковини «Визволення» (повна назва «Партія українських працюючих «Визволення») прийнято на її установчій конференції, яка відбулася 17 лютого 1929 р. в Чернівцях. Було також затверджено програму і статут, обрано центральний комітет цієї організації. До складу ЦК «Визволення» увійшли Микола Ковальчук, Єфстафій Сорфтей, Микола Павлюк, Іван Гельмич, Іван Гелич, Сидір Лопуляк та ін.—всього 21 чол. Редактором її центрального органу—газети «Борець» було призначено відомого учасника революційного руху Івана Стасюка. У маніфесті, надрукованому в першому номері газети «Борець», зазначалося: «Це не є нова партія. Це—стара партія, що має вже більше як чверть століття. То тільки назва нова... Партія «Визволення» вийшла з Української соціал-демократичної партії, що повстала була перед вибухом російської революції 1905 року і працювала на бувшій австрійській Україні...»¹.

Радянські історики приділяли певну увагу висвітленню діяльності партії «Визволення». Зокрема, досліджуючи питання про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Буковині, К. Г. Ципко писав: «У лютому 1929 р. ліві елементи вийшли з соціал-демократичної організації і на своїй конференції створили партію «Визволення». Вона була національно-революційною організацією. Основою програми партії «Визволення» було соціальне і національне визволення трудящих мас Буковини з-під ярма румунських окупантів»².

На міжвузівській конференції, присвяченій 25-річчю возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР (21—25 вересня 1965 р., Чернівці), з доповіддю на тему: «До питання про діяльність партії «Визволення» на Буковині» виступив науковий співробітник Чернівецького краєзнавчого музею М. І. Бروفман. Правильно оцінивши місце партії «Визволення», доповідач, однак, не зміг ґрунтовно розкрити усіх аспектів її діяльності, насамперед форм і методів роботи в масах³.

В. М. Курило слушно охарактеризував партію «Визволення» як масову організацію трудящих, що діяла поряд з Робітничо-селянським блоком та унітарними профспілками⁴, і підкреслив їх велику роль у боротьбі з румунським великодержавним шовінізмом та українським буржуазним націоналізмом. Зосереджуючи основну увагу на діяльності Комуністичної партії, автор не висвітлив (та й не ставив такого завдання) всіх аспектів діяльності партії «Визволення».

¹ Борець (орган «Партії українських працюючих «Визволення»).—1929.—31 берез.

² Ципко К. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною.—Чернівці, 1958.—С. 171.

³ Тези доповідей міжвузівської ювілейної наукової конференції.—Чернівці, 1965.—С. 77—79.

⁴ Курило В. М. У боротьбі за визволення.—Львів, 1977.—С. 133.

На жаль, лише в загальних рисах розповідається про «Визволення» в «Нарисах з історії Північної Буковини»⁵ та колективній монографії «Неспроможність буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Радянської Буковини»⁶. Автор даного повідомлення прагнув розкрити деякі маловідомі аспекти діяльності цієї організації.

Розповідаючи про партію «Визволення», слід мати на увазі насамперед той факт, що в умовах жорстокого соціального і національного гноблення вона залучила до політичного життя багато місцевого населення. В результаті цього лише в Чернівецькому повіті вона мала 9 тис. активістів, у Сторожинецькому — близько 3000⁷. Будучи революційно-демократичною організацією, «Визволення» проводило велику роботу серед населення краю щодо піднесення його політичної свідомості. Завдяки цьому на виборах до румунського парламенту, що проходили в 1937 р., українська національна партія (УНП), незважаючи на блокування з іншими буржуазними партіями, зазнала повного краху. Однією з причин фіаско УНП було зростання в регіоні прокомуністичних настроїв. І в цьому велика заслуга належала партії «Визволення»: уміло поєднуючи легальні форми боротьби і пропаганди, вона розкривала брехливу суть позицій буржуазно-ліберальних та націоналістичних партій, які заради досягнення своїх корисливих цілей зраджували інтереси народних мас.

Завданнями партії «Визволення» були: боротьба за соціальне і національне визволення краю і його возз'єднання з Радянською Україною, визволення праці від гніту капіталу, націоналізація промислових підприємств і банків, конфіскація поміщицьких, церковних та державних земель і розподіл їх між селянами, 7-годинний робочий день, анулювання всіх селянських боргів⁸. У статті «Визволення» зазначалося, що членами «партії не можуть бути нетрудові елементи, визискувачі чужої праці, наприклад, піп, жандарм, шинкар, дідич, фабрикант, банкір, куркуль і т. п.»⁹.

Проте партія «Визволення» не називалася комуністичною. Щодо цього в газеті «Борець» зазначалося: «В Румунії є своя Комуністична партія Румунії вже з 1920 р. «Визволення» не є комуністичною партією, бо в країні може бути лише одна комуністична партія. Центральний Комітет КПП оголосив у бухарестській робітничо-селянській газеті «Інаінте» за 24 березня 1929 р. слідує: «Нашій партії (цебто комуністичній) треба звернути велику увагу на нову партію на Буковині «Визволення», котра недавно повстала з тої часті, яка відорвалася від соціал-демократичної партії по заключенню спільного фронту соціал-демократів з націонал-цараністами, і котра то партія (цебто «Визволення». — Ред.) має в основі своєї програму економічно-соціального визволення українських працюючих з ярма румунських боярів»¹⁰.

В умовах галасливої антирадянської кампанії, що її вела буржуазія наприкінці 20-х років, поширення різних вигадок і чуток про загрозу з боку «інтернаціонального комунізму» партія «Визволення» знайомила трудящих Буковини з правдивою інформацією про становище на Радянській Україні та в СРСР й засуджувала інтервенцію, яку готував міжнародний імперіалізм проти першої в світі Країни Рад.

⁵ Нариси з історії Північної Буковини.— К., 1980.— С. 285—286.

⁶ Неспроможність буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Радянської Буковини.— К., 1987.— С. 93.

⁷ Чернівецький обласний державний архів (далі—ЧОДА), ф. 38, оп. 3, спр. 53, арк. 96.

⁸ Архів Інституту історичних і соціально-політичних досліджень при ЦК РКП, ф. 34, спр. 4620, арк. 131.

⁹ Борець.— 1929.— 31 берез.

¹⁰ Там же.— 28 квіт.

З цією метою широко використовувалася трибуна «Визволення» — газета «Борець». На її сторінках роз'яснювалися шляхи справедливого розв'язання національного питання на Буковині, розповідалися про діяльність партійних органів у цьому напрямі на Радянській Україні. В редакційній статті «Що з українською школою» газета писала: «Заграничні капіталісти «журяться» українським питанням там, де український народ має такі свободи, яких досі ще не мав, на Радянській Україні і намагаються роз'єднати її з прочими радянськими республіками, котрі допомагають Радянській Україні розвиватись. А про українську справу поневолених і гноблених частей українського народу, то заграничні капіталісти ані писнуть... Заграничні капіталісти не кажуть буржуазній владі Румунії дати українському народові рідну школу, а влада сама не дає її також, бо ще й не хоче»¹¹.

Жорстокий соціальний і національний гніт викликав посилення політичної боротьби трудящих Буковини. Таку ситуацію активно використала партія «Визволення». Спільно з іншими масовими політичними організаціями краю вона провела у міському парку Чернівців першотравневий мітинг. На ньому, доносив агент сигуранци, «усі оратори вимагали повного роззброєння, збереження миру в усьому світі, введення восьмигодинного робочого дня, встановлення справжньої демократії, відновлення конституційних прав і рівних прав для всіх громадян, незалежно від національності, створення соціального забезпечення для безробітних робітників, загальної амністії для політв'язнів»¹².

Партія «Визволення» готувала до першотравневого мітингу спеціальний випуск газети «Борець». Однак сигуранца вжила відповідних заходів, щоб перешкодити його розповсюдженню. Про це говорилося в тому ж донесенні агента сигуранци: «1 травня в Чернівцях не розповсюджувалось ніяких заборонених листівок, тільки 661 примірник газети «Борець» № 3 — органу української робітничої партії в Румунії «Визволення», яка містить підривну пропаганду, був конфіскований під час обшуку в чернівецькій друкарні»¹³.

Почалося слідство. Але редактор газети «Борець» І. Д. Стасюк не видав товаришів по партії, твердячи: «Третій номер газети «Борець», що появився у зв'язку з днем 1 травня ц. р. (1929), повністю написаний і відредагований мною»¹⁴.

На сторінках газети періодично друкувалися відомості про події, що відбувалися на Радянській Україні, пропагувався досвід соціалістичного будівництва. Так, 3 листопада 1929 р. у передовій «Річниця Жовтневої революції» говорилося: «Російський пролетаріат побідив у цій своїй революції тому, що потрапив з'єднати собі за союзника бідне і середнє селянство. Це перший раз в історії людства, що селяни пішли рука в руку з пролетаріатом і від цієї спілки виграла робітники і селяни»¹⁵.

Іншим напрямом діяльності партії «Визволення» стала боротьба проти загрози фашизму, роз'яснення трудящим Буковини того, що «націонал-цараністична влада, яка називає себе «демократичною», знала добре, що організація «Влад Ципеш» є організацією фашистською і стремить до фашистської диктатури, однак не ставила їй жодних перепон у її діяльності, а противно пішла цій організації ще й на руку і поступила так, як цього вимагає програма цієї організації, тобто фашистської. Ця влада з одної сторони створила приватну бойову армію під назвою «Об'єднання сильних» на взірць фашистської міліції — «чорносорочників», а з другої накинута на бойові

¹¹ Там же. — 5 трав.

¹² ЧОДА, ф. 38, оп. 1, спр. 5980, арк. 12.

¹³ Там же, арк. 13.

¹⁴ Там же, ф. 118, оп. 2, спр. 1565, арк. 34.

¹⁵ Борець. — 1929. — 3 листоп.

робітничі організації політичні і професійні та порозв'язувала їх»¹⁶. Попередження про загрозу фашизму містилося і в матеріалах, опублікованих в інших номерах газети. Робітничо-селянський блок партії «Визволення» і унітарних професійних спілок у передвиборній листівці закликав трудящих «виступати за робітничо-селянську владу, проти підготовки імперіалістичної війни з СРСР, проти фашизму, кривавого терору, за революційні робітничі і селянські організації», за створення робітничо-селянського уряду¹⁷.

Діячі партії не обмежувалися розвінчуванням фашизму, але й засуджували продажництво буржуазії, її угодовство і плазування перед фашизмом. Особливо активно вони вели боротьбу проти українських буржуазних націоналістів, на конкретних прикладах викривали ганебну діяльність лакеїв окупантів. «...Є й кілька українських «політичних партій»,— писала газета «Борець»,— з яких кожна служить своєму румунському панові, але всі разом гонять останні соки й кров з українського працюючого люду до серця Бухареста. Так, «Час», «Українська національна партія», Залозецький (президент української національної партії.— М. І.) зі всіма українськими «патріотами» годяться на підвищення податків та кажуть, що український народ доручив їм заявити, що радо заплатить і ще більші податки; пристають на стан облоги, а в відповідь на наруги супроти українського народу заявили свою покірність і лояльність, одним словом, лижуть той імперіалістичний чобіт, який копає їх народ»¹⁸.

В іншому номері цієї ж газети гостро критикувалися видання українських націоналістів «Час», «Рідний край», «Хліборобська праця» за їх лакейство, підкреслюючи, що вони йдуть «за тим, хто коли лучше заплатить»¹⁹.

Борючись проти штучно насадженої правлячими колами румунізації краю, партія «Визволення» виступала за правильне розв'язання національного питання в Румунії, в тому числі й за відкриття там українських шкіл. Показовою щодо цього була стаття «Не буде української школи», надрукована в газеті «Борець». У ній викладалися позиції партії «Визволення» з національного питання. До речі, це була не єдина публікація «Борця» з приводу становища українських шкіл на Буковині. Партія «Визволення» уміло використовувала дебати, що точилися навколо цього питання, для активізації національно-визвольної боротьби, зростання революційної свідомості трудящих. У травні 1929 р. в газеті проголошувалося: «Школи доти не буде, доки її не вибореться»²⁰.

На честь свята міжнародної солідарності 1 Травня агітатори партії «Визволення» Сидір Лупуляк та Нестор Ткачук організували велику маніфестацію у Глибокій. Виступаючи на ній, вони спинилися «ще над щоденними потребами українських працюючих в Румунії, виставляючи домагання землі і волі для селян, кращих умов праці й свобод для робітників та повних національних й культурних прав, перед всім школи для українського народу...»²¹.

Газета не обмежилася публікацією цієї інформації. Через кілька номерів у ній була надрукована передова стаття під назвою «Влада нищить послідні останки основ українського шкільництва». Стаття розпочиналася повідомленням: «До нас дійшов крик розпуки українського недонищеного учительства з Стороженеччини, Вашковеччини й Вижнеччини, що влада насілася вигубити українських учителів до останнього... Цьому підступові влади на права українського народу до

¹⁶ Там же.— 18 серп.

¹⁷ ЧОДА, ф. 118, оп. 4, спр. 6386, арк. 38; оп. 5, спр. 1573, арк. 355—356.

¹⁸ Борець.— 1929.— 30 черв.

¹⁹ Там же.— 2 черв.

²⁰ Там же.— 9 трав.

²¹ Там же.— 19 трав.

власної школи помагають соціал-демократи, які саме в цих повітах, де влада донищує рештки основ українських шкіл, заявляли на своїх вічах, що вони бачили вже готову лісту українських шкіл, які дасться з початку нового шкільного року»²².

Однак газета не обмежилася констатацією фактів. Вона накреслила конкретну програму дій, закликаючи трудящих «до рішучої боротьби за рідну школу, за свої національні й соціальні права».

Боротьбу проти українського буржуазного націоналізму партія «Визволення» здійснювала не тільки шляхом організації широких дискусій на зборах робітників, у ході яких викривалося антинародне нутро націоналістів і на конкретних фактах показувалося, що між шовінізмом, націоналізмом, сіонізмом і фашизмом практично немає ніякої різниці. Показовою щодо цього була кореспонденція з Шипенців Кіцманського повіту під назвою «Величавий храм». В ній розповідалося, як студенти університету з середовища українських буржуазних націоналістів під час храмових свят напали на хату М. І. Кудряного, погрозували, шантажували, хуліганили. Газета дійшла висновку: «Це потрапить тільки фашистська банда. «Час» (газета українських націоналістів.— М. І.) про цей «Величавий храм» не згадує нічого, бо де ж можна про своїх щось гідного написати»²³.

Під час виборів до місцевих органів управління партія «Визволення» виступила з новою програмою розв'язання соціальних проблем у тогочасній Румунії. У ній, зокрема, містилася вимога безкоштовно передати землю селянам. Тоді у Румунії проводився розподіл володінь великих землевласників, однак у результаті різних обмежень, махінацій, утисків чимало селян фактично не одержали земельних наділів. Тому, публікуючи передвиборну програму партії «Визволення» і робітничо-селянського блоку, її автори вимагали провести перерозподіл землі саме між малоземельними. Така вимога була зрозумілою не тільки найбіднішому селянству, але й робітникам, які становили опору партії «Визволення».

Слід зазначити, що програма, висунута самою партією «Визволення», містила більше вимог, що стосувалися суто селянських питань, ніж її спільна з робітничо-селянським блоком програма. У першій були, зокрема, такі вимоги, як надання державою допомоги незаможним селянам насінням, машинами, худобою, виділення їм безпроцентних кредитів, гарантована допомога потерпілим від посухи, градобою, повені, пожеж, анулювання селянських боргів державі та лихварям. І все ж у спільній з робітничо-селянським блоком перевибірній платформі «Визволення» містилося більше політичних питань. Серед них слід виділити вимогу встановлення робітничо-селянської влади. У програмі не говорилося, яким чином це має бути здійснено (шляхом революційного перевороту чи мирним шляхом), але вже сам факт оголошення боротьби за владу нового типу мав революціонізує значення. Чимало місця в програмі відведено боротьбі проти фашизму, причому не тільки типу партії «Влад Цимеш», але й проти соціал-фашизму. Діячі партії «Визволення» своєчасно помітили процес фашизації країни і, ведучи передвиборну боротьбу з націонал-цараністами, соціал-демократами, націоналістами та сіоністами, розкривали характер цих партій як таких, що скочувалися на позиції соціал-фашизму. А у спільній програмі навіть містилася вимога дозволити створення «комітетів самооборони по фабриках і по селах для оборони проти фашистських нападів».

Багато місця у програмі «Визволення» відведено захисту Радянського Союзу. Під час підготовки до виборів партія виступила за те, щоб «не допустити до імперіалістичної війни проти Радянського

²² Там же.— 2 черв.

²³ Там же.— 13 жовт.

Союзу», щоб «вислати делегацію до Радянського Союзу, яка би розглянула тамошнє життя працюючих та сказала правду, як там є»²⁴. У програмі спільній з робітничо-селянським блоком вимога захисту першої в світі Країни Рад звучить так: «Під час цих громадських виборів «Визволення» і робітничо-селянський блок борються: «Проти приготування імперіалістичної війни проти Радянського Союзу. За оборону Радянського Союзу»²⁵.

У такий спосіб партія підкреслювала, що вона відкидає будь-які національні обмеження, хоча й називається партією українських працюючих, і виступає в єдиному інтернаціональному строю борців на захист країни соціалізму.

В програмі говорилося про боротьбу за створення революційних робітничих і селянських організацій, фабричних і сільських комітетів, за 8-годинний робочий день (а згодом і за 7-годинний), за загальну політичну, військову і аграрну амністію. В цьому документі містилися й вимоги соціального плану, зокрема, боротьба проти спекуляції і дорожнечі найнеобхідніших продуктів, надання безплатної медичної допомоги бідним, відкриття безплатних дешевих лазень для робітників, освітлення робітничих передмість, проведення там каналізації, організація водопостачання, зниження цін на проїзд у трамваях і автобусах для робітників, надання матеріальної допомоги старим, інвалідам і сиротам, немічним і дітям, спорудження для бідноти помешкань з дешевою квартирною платою.

У цих, на перший погляд, менш значимих вимогах відображена справжня мета партії «Визволення» та робітничо-селянського блоку. Адже тільки перебудова суспільства на соціалістичних засадах дала б можливість розв'язати поставлені проблеми. Але й цими вимогами не обмежувалася програма. У передвиборні дні партія «Визволення» оголосила, що її метою є заборона спекуляції житлом, відкриття громадських шкіл з тією мовою викладання, яку оберуть батьки, виділення коштів на закупівлю одягу, їжі та книжок за рахунок держави для дітей бідноти, встановлення робітничого контролю за робітничими домами і карантинами, увільнення бідняків від сплати податків, підвищення розмірів податків для буржуазії і поміщиків, заміна поліції й сигуранци громадською міліцією з представників робітничого класу²⁶.

Ці вимоги не виглядали утопією. Про мету їх пропаганди газета «Борець» писала 19 січня 1930 р.: «Партія «Визволення» і селянсько-робітничий блок свідомі того, що в громадських радах* їхні заступники не зможуть ані одної потреби переперти, за які борються трудящі маси, але беруть участь у виборах тому, аби використати цей момент для популяризування своєї програми серед трудящих мас. Буржуазний парламент і громадські ради для працюючих мас є нічого іншого, як тільки пропагандистська трибуна, з якої говорить до широких трудящих мас, вказується на причини бідноти й нужди, яку терплять трудящі маси, та спосіб, в який буржуазія пригнічує ті маси й навчається їх, як вони мають боротися з буржуазією, щоб увільнитися від її кайданів»²⁷.

Народні маси сприйняли програму партії «Визволення» як свою кровну. В селах, де вона мала свої осередки (Вербівці, Юрківці, Бабини, Іванівці), на виборах сільських управ депутатами були обрані члени організації «Визволення»²⁸, а в Ошихлібах, Дорошівцях сіль-

²⁴ Там же.— 1930.— 5 січ.

²⁵ Там же.— 17 січ.

²⁶ Там же.— 19 січ.

* Громадські ради — місцеві управи.

²⁷ Борець.— 1930.— 19 січ.

²⁸ Архів Інституту історичних і соціально-політичних досліджень при ЦК РКП, ф. 34, спр. 4620, арк. 57.

ські управи повністю склалися з членів партії²⁹. У зв'язку з цим окупаційні власті їх розпустили, а обранців народу — заарештували.

Високий авторитет партії «Визволення» давав їй можливість проводити дні пам'яті, присвячені В. І. Леніну, К. Лібкнехту, Р. Люксембург, організовано виступати проти наступу фашизму в країні.

Партія «Визволення» роз'яснювала народним масам основні положення програми Комуністичної партії Румунії. Зокрема, 26 січня 1930 р. в статті «Зелені гвардії проти комуністів і революційних робітничих організацій», надрукованій у газеті «Борець», переконливо показано, що буржуазія у боротьбі з комуністами використовує фашистські організації «Войнічі», «Зелена гвардія», «Кемаристи» та ін.³⁰. Такі організації, наприклад «Войнічі», було створено під егідою уряду. Прем'єр-міністр Маніу відверто визнав, що ця організація має придушувати виступи прогресивних сил проти експлуататорів. Защищаючи комуністів від нападок реакції, «Визволення» показувало, що Комуністична партія Румунії відображає корінні інтереси робітничого класу і найбільшого селянства. Про це свідчила її боротьба за 8-годинний робочий день, передачу землі селянам, право національних меншостей на самовизначення, за мир і виступи на захист Радянського Союзу³¹.

Партія «Визволення» існувала недовго, але значення її діяльності не обмежується часом існування. Це була перша масова організація робітників та найбільшого селянства краю, яка діяла під керівництвом Комуністичної партії Буковини. І хоч вона називалася «партією українських працюючих», але дотримувалася інтернаціональних позицій, постійно наголошуючи, що визволення від експлуатації можливе лише при спільних діях усіх трудящих Румунії. Створення і діяльність партії «Визволення» дістали високу оцінку в резолюції політсекретаріату Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу від 30 серпня 1930 р.

Окупаційна влада постійно переслідувала діячів «Визволення», використовуючи для цього охоранку, поліцію і агентів. Було організовано судовий процес над керівниками партії Іваном Стасюком і Дмитром Шелянком, цькування Семена Галицького, проводилися обшуки в селах, де існували партійні осередки «Визволення», заборонялося розповсюдження газети «Борець».

Керівництво Компартії Румунії, солідаризуючись з комуністами та їх соратниками — представниками всіх національних меншостей країни, уважно стежило за діяльністю «Визволення», надавало їй посильну підтримку і допомогу. Так, у травні 1933 р. ЦК КПП поставив перед буковинським крайкомом завдання: «Необхідно надати найактивнішу допомогу для перетворення «Визволення» в дійсно масову організацію українського селянства окупованої Буковини»³². Завдяки цій підтримці партія «Визволення» продовжувала боротьбу за інтереси трудящих у неймовірно тяжких умовах фашизації країни, наступу реакції. У 1933 р. їй навіть вдалося налагодити видання нелегальної газети «Українська воля». Однак вийшов лише один її номер. За розпорядженням командуючого 11-м корпусом 2-ї армії 25 листопада 1934 р. діяльність ряду революційних і демократичних організацій, у тому числі «Визволення», була заборонена³³. За таких умов дальша діяльність партії стала недоцільною. Комуністи, які очолювали партійні осередки, продовжували боротьбу за визволення краю і його возз'єднання з Радянською Україною у глибокому підпіллі.

²⁹ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1568; Борець.—1930. — 19 січ.

³⁰ Борець.— 1930.— 29 січ.

³¹ Там же.— 21 січ.

³² Documente din istorie Partidului Comunist din România 1929—1933.— București, 1955.— Р. 604.

³³ Центральний архів Інституту історії партії ЦК РКП, ф. 34, спр. 4620, арк. 218.

Партія «Визволення» залишила яскравий слід в історії визвольної боротьби трудящих Буковини. Її діяльність високо оцінили революційні сили Бессарабії і Буковини. Журнал «Красная Бессарабия» писав, що на Буковині «єдиним фронтом з трудящими Румунії пролетарі і середняцько-бідняцькі прошарки селянства ведуть наполегливу боротьбу проти капіталістичної експлуатації і національного гніту»³⁴. У цьому ж номері було вміщено репродукцію сторінки газети «Борець» з підписом «Одна з революційних газет Буковини».

Вивчення історії «Визволення» показує, що трудящі Буковини глибоко вірили в те, що основної своєї мети — визволення і возз'єднання з Радянською Україною — вони можуть добитися лише йдучи шляхом, який пропонували комуністи й керовані ними масові організації.

³⁴ Димир В. 15-летие оккупации Буковины // Красная Бессарабия. — 1933. — № 5. — С. 12.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Народна метрологія Лівобережної України XVIII ст.

Н. О. Герасименко (Київ)

У XVIII ст. основною галуззю економіки на Лівобережній Україні було, як відомо, сільське господарство. Тому найважливіший об'єкт господарювання, мірило цінності в суспільстві та його багатство становила насамперед земля. «Головною формою власності у феодалну епоху, — зазначали у праці «Німецька ідеологія» К. Маркс і Ф. Енгельс, — була, з одного боку, земельна власність, разом з прикованою до неї працею кріпаків, а з другого — власна праця при наявності дрібного капіталу, що панував над працею підмайстрів»¹. Зважаючи на значення земельної власності у той історичний період, встановлення її розмірів є нерідко одним з найважливіших завдань, що постають перед дослідниками.

Проте розміри земельних володінь на Лівобережжі у XVIII ст. визначалися не тільки в офіційних, запроваджених російським урядом мірах, а й у народних. Серед останніх найпоширенішою була міра «день» — кількість ріллі; яку можна було зорати плугом або сохою за один робочий день. У документах XVIII ст. трапляються такі вирази: «поля пахатного будет одним плугом дней на 5, нива 1 ...» або: «на 70 дней в одну соху пашучи...»².

Розміри ріллі, зазначені в документах у народних земельних мірах — «днях», залежали від цілого ряду умов: рельєфу місцевості, якості ґрунту, фізичних даних людини, що обробляє землю, кількості та якості худоби, знарядь праці, що застосовувалися при оранці тощо. Разом з тим не можна не звернути увагу на залежність між якістю ґрунту і знаряддями його обробітку. Так, піщані та супіщані ґрунти у

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 3. — С. 22.

² Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 54, оп. 3, спр. 2809, арк. 7, 8; ф. 51, оп. 3, спр. 559, арк. 18 (далі — ЦДІА УРСР).

лісовій смузі півночі Лівобережжя оброблялися здебільшого сохою з кінною упряжкою, а в центральній лісостеповій і в південній степовій смузі використовувався важкий український плуг з воловою упряжкою. В деяких районах півдня у плуг запрягали від чотирьох до шести пар волів³.

Залежність використовуваних знарядь обробітку землі і худоби від якості ґрунту зберігалася і в XIX ст. Так, у Суразькому і Мглинському повітах орали однокінною сохою, у Городнянському в соху запрягали одну пару робочої худоби, а в Козелецькому — дві й більше⁴. Із зміною далі на південь якості ґрунту змінюються й знаряддя його обробітку, кількість і вид худоби, що запрягалася в них. Виходячи з цього, можна допустити, що приблизно та ж сама кількість землі, яку можна зорати за день роботи сохою, могла бути зорана за той же час і українським плугом. У зв'язку з цим її розміри як на півночі, так і в південних районах мали незначні відмінності, якими можна знехтувати при визначенні середньої метрологічної величини міри «день».

Наприкінці XVIII ст. таку спробу здійснив О. Шафонський — автор відомого топографічного опису Чернігівського намісництва. У його праці наведені дані про міри по семи повітах описаного регіону. Значну увагу приділено й земельній мірі «день». Розміри її автор намагався визначити через норму висіву зернових, насамперед жита. «У Чернігівському повіті, — писав він, — на відміну від інших повітів намісництва, розмір ріллі визначали не днями, а четвериками, який 6 государевих четвериків вміщує..., а четверик засіву те ж майже займає, що одна соха в один день зорати може»⁵. Але коли четверик посіве, що був місцевою мірою, дорівнював у Чернігівському повіті 6 «государевим», тобто російським четверикам, і висівався на площі в один день, то, виходячи із загальноприйнятої норми висіву — близько четверті (8 четвериків) жита на десятину⁶, міра «день» становитиме три чверті десятини.

У Березнянському повіті Чернігівського намісництва, за даними О. Шафонського, «рілля рахується днями, засів — четвериками, у які по шести государевих четвериків вміщується». У такому разі міра «день» також має дорівнювати $\frac{3}{4}$ десятини. Автор же визначає розмір усієї ріллі в Березнянському повіті «від 250 тис. до 255 тис. днів, а засівом на 127,5 тис. четвертей»⁷, тим самим допускаючи, що на дні поля висівалося півчетверті. Тоді його розмір можна прийняти за половину десятини (1200 кв. сажнів).

Автор наводить дані ще по одному повіту — Борзенському. Тут рілля лічили «за числом днів, для ріллі одним плугом уживаних; засів — за числом четвериків або осьмин. На день поля покладається звичайно четверик насіння і менше»⁸. Оскільки на одному дні поля висівався місцевий четверик, який відповідав російській осьмині, що дорівнювала чотирьом російським четверикам, або половині четверті⁹, то розмір цієї міри площі у Борзенському повіті становив приблизно 0,5 десятини.

³ Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців. — К., 1971. — С. 29.

⁴ Матеріали для оцінки земельних угодій. — Т. 14. — Городницький уезд. — Сост. Семяновский А. С. — Одесса, 1885. — С. 14.

⁵ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 224.

⁶ Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России. — М., 1960. — С. 10; ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 148, арк. 143.

⁷ Шафонский А. Указ. соч. — С. 363.

⁸ Там же. — С. 405.

⁹ Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. — М., 1975. — С. 132. Український четверик за реформою мір сипучих тіл 1734 р. прирівнювався до половини російської четверті або осьмини (Див.: Полное собрание законов Российской империи. — Т. 9. — № 6614 (далі — ПСЗ).

Якщо взяти до уваги ці дані О. Шафонського і визначати розмір міри «день», базуючись на співвідношенні між зораною площею та мірою висіву, то можна вважати, що вона приблизно дорівнювала як половині десятини, так і трьом чвертям її.

Зокрема, дореволюційні історики О. М. Лазаревський, Д. І. Багалій, І. В. Лучицький, І. П. Новицький, В. О. Мякотін, О. Я. Єфименко та інші вважали розмір «дня» поля рівним трьом чвертям десятини. Такої ж думки дотримувалися й дослідник межових установ і мір Лівобережної України А. Ханенко, укладачі «Основних начал Малоросійського межового положення», що являли собою спробу створення номенклатури мір Лівобережжя другої половини XVII—XIX ст.¹⁰, статистики Чернігівського земства (А. С. Семяновський, П. П. Червінський, Е. С. Філімонов та інші), які використовували при опрацюванні матеріалів також дані Генерального опису Лівобережної України (1765—1769 рр.)¹¹.

Деякі дослідники намагалися перевірити ці розрахунки експериментально. Так, М. В. Рклицький писав у своїй праці: «Узяті нами для цього хоч і не часті, проте найбільш прості випадки (коли господар мав ріллю тільки в одній руці і до того ж так небагато, що засівав її всю) дали у наслідку при переведенні кількості висіяного зерна на десятину посіву, тобто у даному випадку на десятину ріллі, що день ріллі дорівнював приблизно 0,75 нашої десятини»¹².

Зовсім іншу думку з цього питання мав відомий історик Г. А. Максимович. Досліджуючи матеріали Генерального опису Лівобережної України, він дійшов висновку, що міри «за числом днів оранки не можуть бути прийняті тому, що вони не мали повсюдної, строго визначеної норми»¹³. На доказ цього вчений наводить подання підполковника Огарьова, який очолював проведення опису Лубенського полку в 1767 р., генерал-губернатору Лівобережної України П. О. Румянцеву та донесення в Малоросійську колегію бунчукового товариша Е. Савича, члена комісії по проведенню опису в Київському полку. У першому з цих документів зазначалося, що «мера в Лубенському полку днями называема — неравна. В иных местах по собственной его, Огарева, вымерке нашлось в одном дни в длину до двухсот аршин, а в ширину — до десяти и одиннадцати сажен, а в некоторых местах в пол того меньше, почему он принужден от владельцев требовать ведомостей о всякой ниве порознь, сколько в которой вдоль и поперек сажен». На цьому поданні П. О. Румянцев наклав резолюцію: «Так называемые дни во всяком месте обмеривать». З рішучим запереченням прийнятого в Київському полку при проведенні опису розміру міри «день» у 1740 кв. сажнів виступив бунчуковий товариш Е. Савич. На його думку, таке визначення цієї міри було неправильним, тому що «против вышеописанной подполковника Огарева вымерки самой мера превос-

¹⁰ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии.— Т. 3.— Полк Прилуцкий.— Киев, 1891.— С. 178; Багалей Д. И. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киев. старина.— 1883.— № 12.— С. 586; Лучицкий И. Киев в 1766 г. // Там же.— 1888.— № 5.— С. 24, 39; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Малороссии // Русское богатство.— 1913.— № 10.— С. 245; Єфименко А. Я. Дворянское землевладение в Южной Руси // Русская мысль.— 1892.— № 5.— С. 11; Новицкий И. П. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV—XVIII вв.— Киев, 1876.— С. 102, 103; Ханенко А. Исторический очерк межовых учреждений в Малороссии.— Чернигов, 1864.— С. 50; Основные начала малоросійского межового положення.— Б/м., 1860.— С. 34.

¹¹ Материалы для оценки земельных угодий.— Т. 14. Городницкий уезд / Сост. Семяновский А. С.— Одесса, 1885.— С. 80; Материалы для оценки земельных угодий.— Т. 15. Кролевецкий уезд / Сост. Червинский П. П.— Чернигов, 1887.— С. 38, 63.

¹² Рклицький М. В. Казаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 г. // Стат. ежегодник Полт. губерн. земства на 1909 г.— Полтава, 1910.— С. 149.

¹³ Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией.— Нежин, 1913.— Т. 1.— С. 335.

ходить квадратом удвоє, ибо если двести аршин вдоль, а одиннадцать сажней впоперек сметить на квадрат, выходит только 726 сажней и два аршина, а как и в Киевском полку не везде земля ровна, так и в иных местах орут двумя лошадыми, а в иных парою и четырьмя, а в третьих прочих шестью и восьмью волами, а называется одинаково оранкою днями, то есть сколько в день может выорать, следственно одинаковой меры везде быть невозможно, да и чтоб толь великому квадрату вместиться на песчаной худой земле крайне сумнительно; и оной майор Аршеневский где ту пробу землемерия делал и тому учинил квадратную смету я знать не могу...»¹⁴.

На підставі цих та інших даних Г. А. Максимович робить висновок, що «визначення земельних угідь у Румянцевському описі днями оранки треба визнати ... надто проблематичним і переводити їх на сучасні десятини дуже ризиковано». Автор пропонував розмір ріллі визначати кількістю «хлібів, що висівалися»¹⁵.

На відміну від Г. А. Максимовича інший дослідник Генерального опису Лівобережжя П. К. Федоренко вважав, що переведення міри «день» у десятини можливе. В одному з розділів свого дослідження автор торкається питання про міри, якими визначалися в опису розміри земельних площ. На тій підставі, що в містечку Воронків на 650 нивах з 845 на ріллі розміром в один «день» було висіяно півчетверті жита (при витраті в середньому четверті зерна на десятину посіву) він дійшов висновку, що день поля рівний половині десятини¹⁶.

У працях радянських дослідників розміри міри «день» також визначаються по-різному. І. Л. Єрофіїв, наприклад, прирівнював її до трьох чвертей десятини¹⁷. Цікаве дослідження з цього питання здійснив Є. І. Дракохруст. Він звернувся до матеріалів «Топографічного опису» Чернігівського намісництва О. Шафонського і на основі їх вивчення зробив висновок, що день поля, на якому висівали 6 російських четвериків жита, становив три чверті десятини¹⁸. Однак, аналізуючи «Топографічний опис», автор не звернув увагу на таку деталь. О. Шафонський не вважає, що на одному дні поля завжди висівався український четверик, рівний 6 російським четверикам, як це було, зокрема, в Чернігівському повіті. У Борзенському — засів рахували за числом осьмин, які становили 4 російські четверики. Це ж стверджує О. Ф. Сидоренко, яка, аналізуючи міри сипких тіл Лівобережної України XVIII ст., дійшла висновку, що місцевий четверик Чернігівського полку звичайно дорівнював половині російської четверті¹⁹, тобто 4 російським четверикам. Виходячи з цих даних, міра «день» за своїми розмірами буде ближчою до половини десятини.

Ще одне визначення цієї міри наводить у своїй праці про походження назв одиниць виміру і ваги в українській мові В. О. Винник. Він вважає, що розмір міри «день» прирівнюється до 1600 кв. сажнів, тобто дві третини десятини (близько 0,75 га)²⁰.

¹⁴ Там же.— С. 291.

¹⁵ Там же.— С. 333, 336.

¹⁶ Федоренко П. К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи // Труды Полтав. уч. арх. комиссии.— Полтава, 1915.— Вып. 12.— С. 115—117.

¹⁷ Єрофіїв І. Л. До питання про старі українські міри, вагу та грошовий обіг // Роботи з метрології.— Харків, 1927.— Ч. 2.— С. 46.

¹⁸ Дракохруст Е. И. Борзенская экономия Кочубеев в Черниговском наместничестве во II пол. XVIII в. // Материалы для истории сельского хозяйства и крестьянства СССР.— М., 1962.— С. 171, 172.

¹⁹ Сидоренко О. Ф. Исторична метрологія Лівобережної України XVIII ст.— К., 1975.— С. 94. Ці ж місцеві міри сипких тіл, що вживалися у торгівлі, побуті, використовувалися і як міри висіву для визначення розмірів земельних площ: «Купил некуюсь малую часть грунта пахотного якобы четвериков глуховских на три...» (ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 1405, арк. 25).

²⁰ Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові.— К., 1966.— С. 58, 59.

У статті О. І. Путра, присвяченій аналізу Генерального опису Лівобережної України (1765—1769 рр.), також зроблена спроба визначити розміри міри «день». Автор, зокрема, висловлює свою незгоду з думкою про те, що ця міра дорівнює трьом чвертям десятини. На його погляд, день поля становить десятину. На доказ цього він наводить донесення Хорольського нижнього земського суду від 25 вересня 1786 р., направлене в Київське намісницьке правління на вимогу останнього надіслати дані по повіту про те, «в какую цену приходится всякая десятина или по здешнему счислению день земли»²¹.

Розмір міри «день», що дорівнював трьом чвертям десятини, прийнятий у дослідженні В. Й. Борисенка про соціально-економічну історію Лівобережної України другої половини XVII ст. Автор обґрунтував свій висновок на основі даних про виробіток на одного орача протягом трудового дня, який становив, на його думку, три чверті десятини, або 1800 кв. сажнів²² (0,8 га).

Таким чином, у дореволюційній і радянській історіографії склалися різні точки зору на розміри міри «день». Її визначали в дві третини, три чверті, половину і навіть цілу десятину. Величину цієї міри вираховували через норму висіву певної кількості зерна на площі в один «день» поля, а також експериментальним шляхом, перевіряючи на практиці кількість зораної за день ріллі. Існувала серед дослідників і точка зору, згідно з якою визначити розміри цієї міри було взагалі неможливо.

Як бачимо, міра «день» не пройшла повз увагу дослідників. Це можна пояснити її значним поширенням на території Лівобережної України (крім Стародубського полку, де вживалися передусім дольові міри: пляци, чвертки, третники, четвертини та одиниці виміру, що ґрунтувалися на нормі висіву зерна на одиницю ріллі)²³. Джерела свідчать, що ця міра побутувала в народі досить тривалий час. Так, у містечку Березна Чернігівського полку в 1726 р. розміри ріллі подано в документах саме в днях: три ниви в десять, тридцять і шість «днів», «на которых де нивах может сеяться четвериков сорок шесть жита». У 1785 р. при складанні опису Чернігівського намісництва основною одиницею землевиміру в цьому ж містечку та повіті знову фігурує міра «день». Тут «на 1200 днях поля» щороку висівалося 600 четвертей вівса²⁴. Таким чином, майже протягом сторіччя в даній місцевості для виміру земельних площ користувалися мірою «день».

Аналіз архівних матеріалів першої половини XVIII ст. показує, що в документах ця міра, як правило, не коментується. Частіше зустрічаються такі відомості: у м. Переволочна Прилуцького полку (1744 р.) живе Данило Оробенко. «Поля шесть дней, леса на два дня», «Трохим и Дмитро Дрененки, сыны оной Дренихи... Поля дней три»²⁵.

У документах же другої половини XVIII ст. поряд з мірою «день» дедалі частіше з'являються або міри висіву, або квадратні сажні. Таким є, наприклад, комплекс архівних матеріалів Генерального опису Лівобережної України (1765—1769 рр.). Поряд з наведеними в ньому місцевими земельними мірами, в тому числі й «днями», зазначаються міри висіву та офіційні російські одиниці землевиміру — квадратні сажні, а інколи й десятини. Здавалося б для визначення розміру міри «день» можна було б скористатися даними цих документів, тим більше, що квадратні сажні та десятини легко переводяться в сучасні мі-

²¹ Путро О. І. Генеральний опис 1765—1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн.—1982.—№ 7.—С. 144.

²² Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.—К., 1986.—С. 58.

²³ Лепенко Н. О. Генеральний опис 1765—1769 рр.—джерело для вивчення земельних мір Лівобережної України // Укр. іст. журн.—1983.—№ 2.—С. 134—137.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 1080, арк. 1111; ф. 204, оп. 1, спр. 39, арк. 7.

²⁵ Там же, ф. 1632, оп. 1, спр. 134, арк. 5—7.

ри (десятина=2400 кв. сажнів=1,1 га). Проте при детальному вивченні того чи іншого конкретного джерела виявилось, що зробити це неможливо, бо, як доведено багатьма дослідниками, розміри земельних ділянок, визначених у такий спосіб, найчастіше недостовірні²⁶.

Найбільш реальним способом визначення розмірів земельних площ, дані про які подано в «днях», була норма висіву на них зерна. На це вказували й дослідники Генерального опису. Так, Г. А. Максимович, який заперечував можливість використання міри «день» для визначення розмірів земельних ділянок, вважав, як уже зазначалося, достовірною для їх виміру кількість хлібів, що висівалися. А П. К. Федоренко взагалі вважав цей метод єдиною можливістю для визначення розмірів земельних площ, які в Генеральному описі показані у «днях» поля²⁷.

Таким чином, для встановлення розміру цієї міри найдоцільніше зіставляти її величину з кількістю зерна, що висівалося. Знаючи норму висіву, наприклад, жита на десятину ріллі (приблизно російська четверть, вісім четвериків)*, можна визначити розмір дня.

Для аналізу співвідношення між мірою «день» і кількістю висіяного зерна візьмемо матеріали Генерального опису по Переяславському полку, бо, за даними Г. А. Максимовича, опис у ньому проводився найбільш ретельно. Від населення цього полку члени комісії вимагали, щоб землі обов'язково вимірювалися, і уважно стежили, щоб не було чогось приховано від опису²⁸. У документах сіл Слобідки Бубнівської та Загорища Іркліївської сотень містяться відповідно дані про ниви «на 6 дней в урочищі Карпового узвоза, на ней высевается ржи 3 четверти...» і «на 4 дни, сеется на одной ржи две четверти...». А в донесенні козаків Золотоніської сотні в Малоросійську колегію про проведення опису зазначалося, що на полі «в 130 дней высевается разной пашни четвертей 65...»²⁹.

Документи Генерального опису Воронківської сотні Переяславського полку досліджував П. К. Федоренко. Проаналізувавши їх, він дійшов висновку, що «четверть жита, гречки, ячменю, пшениці відповідає двом дням. Четверть вівса — одному дню. Четверть проса — восьми дням»³⁰. Тобто, коли не брати до уваги співвідношення між мірою «день» і кількістю висіяного вівса та проса, то день для цього регіону можна вважати за такий, що рівний площі, на якій висівалося півчетверті зерна і яку відповідно до загальноприйнятої норми висіву можна прийняти за півдесятини.

Дані Генерального опису по Піщанській сотні Переяславського полку досліджував І. Ф. Ковба. На жаль, він не проаналізував земельні міри так ґрунтовно, як це зробив П. К. Федоренко. Автор відзначив лише, що на двох днях поля висівалася четверть зерна, але водночас навів дані й про іншу кількість висіву³¹.

Таким чином, у багатьох сотнях Переяславського полку, за даними Генерального опису, на двох днях поля висівалася одна четверть жита. Стільки ж висівалося його й на десятині. Звідси висновок:

²⁶ Федоренко П. К. Указ. соч.— С. 111; Материалы для оценки земельных угодий.— Т. 14.— С. 80; Т. 15.— С. 68; Рклицкий М. В. Указ. соч.— С. 148.

²⁷ Максимович Г. А. Указ. соч.— С. 336; Федоренко П. К. Указ. соч.— С. 112—113.

* За умов ручного сіву існував своєрідний паралелізм між мірами сипких тіл і мірами поверхні (Див.: Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России.— М., 1960.— С. 10).

²⁸ Максимович Г. А. Указ. соч.— С. 277.

²⁹ ЦДА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 166, арк. 11; спр. 194, арк. 69; спр. 249, арк. 1а—2; ф. 54, оп. 1, спр. 688, арк. 51—52.

³⁰ Федоренко П. К. Указ. соч.— С. 115.

³¹ Ковба И. Ф. Хозяйственное положение посполитых и подсоседков Песчанской сотни Переяславского полка по данным Румянцевской описи (1767 года).— Труды Полтав. уч. арх. комиссии.— Полтава, 1915.— Вып. 12.— С. 44—45.

«день» поля в Переяславському полку можна вважати рівним половині десятини.

Цікаві дані про співвідношення між кількістю висіяного жита та мірою «день» дають матеріали Генерального опису по Київському полку. Так, у містечку Борисполі на полі в 6 «днів» висівали «разного хлеба на каждые два дни по одной четверти»³². Як бачимо, у цьому документі зазначена не кількість висіяних зернових, а існуюча на той час їх норма висіву на певній площі.

Проаналізувавши наведені відомості з документів Генерального опису Лівобережної України, можна з деякими застереженнями прийняти міру «день» за таку, що становила півдесятини.

Аналіз архівних матеріалів кінця XVIII ст. також певною мірою підтверджує цей висновок. Так, у 1785 р. в Лохвицькому повіті Чернігівського намісництва «рожь засевається на пахотных полях днями, а не десятинами, полоса ораной земли один день выходит на оную в засеве жита 5 четвериков». Тоді ж у Прилуцькому повіті вказаного намісництва використовувалися «на дню в посеве четыре четверики». У Зіньківському повіті «ржи на двух днях оранки полагається в посеве полторы четверти». У Березнянському повіті висівалося того року «на 86 600 дней пахотной земли 43 300 четвертей жита»³³.

Таким чином, у названих повітах Чернігівського намісництва норма висіву зерна, насамперед жита, на день поля становила 0,5—0,75 четверті. При цьому кількість конкретного висіву на ньому, звичайно, могла коливатися, але норма висіву була майже стабільною. Це й дало підставу вважати, що міра «день» за своїм розміром становила від половини до трьох чвертей десятини.

При визначенні розміру цієї міри дослідники використали також норму виробітку орача протягом трудового дня. Так, П. П. Червінський, який займався обробкою статистичних даних по Кролевецькому повіту Чернігівської губернії кінця XIX ст., зазначав: «Сохою за день можна зорати півдесятини»³⁴. Член Полтавської вченої архівної комісії В. І. Василенко зафіксував у своїх матеріалах, що на Полтавщині для того, щоб зорати десятину, потрібно було навесні і восени «оранки два дні»³⁵. Отже, за день роботи на полі можна було в середньому в ці періоди року зорати півдесятини. Оскільки спосіб обробітку ґрунту і знаряддя праці в XIX ст. порівняно з XVIII майже не змінилися, ці ж норми виробітку можна прийняти й для досліджуваного періоду, тобто для XVIII ст.

На розміри міри «день», незважаючи на її народний характер, існувала й офіційна точка зору. Так, при складанні інструкції по розмежуванню Київської губернії у 1787 р. було прийнято рахувати «в каждом дни ... по полдесятины»³⁶.

Таким чином, зважаючи на думку дореволюційних та радянських дослідників, що вивчали це питання, на дані архівних джерел і враховуючи залежність цієї міри від умов землевиміру, можна вважати найменший розмір міри «день» рівний половині десятини (0,54 га), а найбільший — трьом чвертям її (0,81 га). Міра «день», рівна десятині, не зустрічається ні в архівних джерелах, ні в літературі, крім статті О. І. Путра. Наведений ним документ — поодинокий і не підтверджується іншими даними.

Міра «день» ділиться на упруги. «Упруг,— писав О. Шафонський — означає одну упряжку, або той час, протягом якого, не випрягаючи з плуга чи сохи худоби для відпочинку, орач оре, і оскільки це

³² ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 349, арк. 44, 46, 96.

³³ Там же, ф. 204, оп. 1, спр. 39, арк. 7, 41, 50, 69.

³⁴ Материалы для оценки земельных угодий.— Т. 15.— С. 35.

³⁵ Василенко В. И. К истории размежевания земель в Полтавской губернии // Труды Полтав. уч. арх. комиссии.— Полтава, 1905.— Вып. 1.— С. 7.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 2, спр. 300а, арк. 19.

за день три рази буває, то й упругів у дні три вкладається»³⁷. Таке співвідношення мір «день» і «упруга» підтверджують і архівні джерела. Наприклад, у справі про позов дворянина с. Попівки Конотопського повіту К. Воляховського на козака цього ж села Н. Дяченка за вісім «днів» ріллі вказано, що поле лежало у трьох змінах і складалося з шести нив у 24 упругах³⁸. «День» поля рівний трьом «упругам».

Відмінність у розмірах міри «день» впливала й на величину «упруга». Різні дані про розміри останнього трапляються в матеріалах Генерального опису Лівобережної України. Так, у Борисполі Київського полку «в поле землі пахотної ... у Щерковища на 4 упруги... мерою две тысячи триста двадцать квадратных саженей». У Решетилівці Полтавського полку «плец пустий ... оранки на 1 упругу, мерою 580 квадратных саженей»³⁹. Таким чином, «упруг» міг дорівнювати 580 кв. сажням, що становило третю частину міри «день» розміром 1740 кв. сажнів. В інших місцевостях, за даними Генерального опису, величина «упруга» була різною. Оскільки, як доводилося вище, міра «день» коливалася від півдесятини (1200 кв. сажнів, 0,54 га) до трьох чвертей (1800 кв. сажнів, 0,81 га), то «упруг» — його третя частина — відповідно становитиме від 400 кв. сажнів (0,18 га) до 600 кв. сажнів (0,27 га).

³⁷ Шафонский А. Указ. соч.— С. 198.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1032, оп. 2, спр. 464, арк. 16.

³⁹ Там же, ф. 57, оп. 1, спр. 349, арк. 153; спр. 357, арк. 152.

Роль громадських організацій у морально-політичному вихованні майбутніх воїнів (80-ті роки)

Б. П. Савчук (Ровно)

У багатогранній діяльності Комуністичної партії по дальшому вдосконаленню соціалізму особливе місце займає проблема зміцнення обороноздатності нашої країни, складовою частиною якого є підготовка молоді до захисту соціалістичної Вітчизни. У Програмі КПРС підкреслюється: «Кожний комуніст, кожна радянська людина зобов'язані робити все від них залежне для підтримання на потрібному рівні обороноздатності країни. Захист соціалістичної Вітчизни, служба в рядах Збройних Сил — почесна справа і священний обов'язок громадянина СРСР»¹.

Велику роль у військово-патріотичному вихованні радянської молоді відіграють громадські організації. Зокрема, вони покликані забезпечувати високий рівень патріотичного й інтернаціонального виховання підростаючого покоління. Проте слід зазначити, що громадські організації ще не завжди повною мірою використовують той великий потенціал виховного впливу на допризовну молодь, яким вони розраховують. Це явище зумовлюється тим, що адміністративно-бюрократичні методи керівництва суспільством, які мали місце в 70-ті — на початку 80-х років, позначилися і на їх діяльності. Зокрема, в громадських організаціях надзвичайно посилювався вплив виконавчих органів та їх апарату на противагу активізації роботи виборних органів і зборів первинних ланок громадських формувань.

Аналізуючи діяльність останніх, Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов на XXVII з'їзді КПРС підкреслює, що вони в ряді ви-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 192.

падків «намагаються діяти насамперед силами штатного апарату, бюрократично, слабо спираючись на маси. Інакше кажучи, народна, творча, самодіяльна природа громадських організацій реалізується далеко не повністю»².

Формалізм, показуха, бюрократичні методи і форми діяльності громадських організацій привели до того, що вони перестали задовольняти інтереси сучасної молоді, що, в свою чергу, привело до виникнення так званих хіппі, панків, рокерів та інших груп.

Необхідність посилення військово-патріотичного виховання молоді в сучасних умовах зумовлена цілим рядом зовнішніх і внутрішніх факторів. До зовнішніх—відносяться агресивні підступи імперіалізму, супроводжувані посиленням ідеологічної та психологічної війни міжнародної реакції проти СРСР. Буржуазні засоби масової інформації намагаються викликати у радянської молоді політичний нігілізм, спровокувати конфлікт поколінь, дискредитувати героїчний подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Слова В. І. Леніна «...якщо проти нас не можуть піти зараз із зброєю в руках, то йдуть із зброєю брехні і наклепу»³ нині набувають особливої актуальності. Продовжуючи ленінську думку, товариш М. С. Горбачов у доповіді на XXVII з'їзді партії зазначив, що «розв'язана імперіалізмом «психологічна війна» не може кваліфікуватись інакше, як особлива форма агресії... Це і пряма політико-психологічна підготовка до війни...»⁴. Тому КПРС поставила перед громадськими організаціями завдання—вчити молодь «критично підходити до стандартів і звичаїв буржуазного способу життя, сприймати й оцінювати суспільні явища з наукових марксистсько-ленінських позицій»⁵.

Актуальність завдань військово-патріотичного виховання молоді визначається рядом внутрішніх факторів, насамперед проблемами вдосконалення соціалістичного суспільства, прискорення соціально-економічного розвитку країни. Підвищенню ефективності виховної роботи сприяє розвиток соціалістичної демократії. У зв'язку з цим М. С. Горбачов, звертаючись до делегатів XX з'їзду ВЛКСМ, зазначав, що «тільки на реальному досвіді демократизації ... ви зможете виховувати у себе і своїх ровесників ... комуністичний світогляд, патріотичну гордість...»⁶.

Громадські організації в своїй діяльності по військово-патріотичному вихованню повинні враховувати якісні особливості сучасного молодого покоління. Наша молодь виросла і живе в інших умовах, ніж, скажімо, їх однолітки довоєнного періоду. Зріс рівень освіченості й політичної зрілості призовників. Так, якщо в 1920 р. 20% призованих в армію були неписьменними, а в 1939 р. 60% — мали початкову освіту і тільки 12% — середню та вищу⁷, то серед призовників 1985 р. 97% мали середню і вищу освіту, 95% — були членами ВЛКСМ⁸.

Великий вплив на поліпшення військово-патріотичного виховання має скорочення строку дійсної військової служби⁹, а також зміни в технічному оснащенні армії й флоту, що привело до збільшення кількості військових спеціальностей. Так, якщо в 1945 р. їх налічувалося 160, а в 1960 р. — 400, то нині їх — понад 2 тис.¹⁰

² Там же.— С. 68—69.

³ Ленін В. І. Промова на засіданні пленуму Московської Ради робітничих і селянських депутатів, 28 лют. 1921 р. // Повне зібр. творів.— Т. 42.— С. 352.

⁴ Матеріали XXVII з'їзду КПРС.— С. 104.

⁵ XX съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи, 15—18 апр. 1987 г.: Стеногр. отчет.— М., 1987.— Т. 1.— С. 215.

⁶ Там же.— С. 203.

⁷ Другов В. И. Военно-патриотическое воспитание — на уровень требований партии.— М., 1984.— С. 11.

⁸ ЛКСМ України в цифрах і фактах.— К., 1987.— С. 73.

⁹ Закон СССР о всеобщей воинской обязанности.— М., 1986.— С. 6.

¹⁰ Артемов Ж. Л. Военно-патриотическое воспитание молодежи и подготовка юношей к воинской службе.— М., 1982.— С. 11.

Нині значна увага приділяється психологічній підготовці молоді до служби в армії. Це викликане тим, що з розвитком військової справи, вдосконаленням методів і засобів збройної боротьби посилюється психологічне навантаження при бойових діях і адаптації в умовах військового життя¹¹. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що військова міць держави залежить не тільки від її економічного та військового становища, а й від морально-політичного стану тих, хто захищає Вітчизну. «В усякій війні,—підкреслював він,—перемога кінець кінцем зумовлюється станом духу тих мас, які на полі бою проливають свою кров»¹².

Керуючись цією вказівкою, партійні і громадські організації республіки першочергового значення надають морально-політичному вихованню майбутніх воїнів, зокрема, формуванню в них «цілісного і послідовного революційного світогляду»¹³, почуття гордості за героїчні традиції партії й народу, свідомого ставлення до обов'язку тощо.

Проте, як показує досвід, у підготовці молоді до захисту соціалістичної Вітчизни є ще багато невирішених проблем. Формалізм та застійні явища минулого мають місце і в цьому питанні. Відомі факти виявлення окремими особами благодущності, нерозуміння соціальної значимості військової служби. Рівень ідейного загартування молодого армійського поповнення бажає бути кращим. Про це свідчать результати анкетування, проведеного Волинським обкомом комсомолу в 1980 і 1983 рр. серед новобранців, призваних з різних областей України. Так, 68% молодих воїнів з творами класиків марксизму-ленінізму безпосередньо не знайомі, 65% — художню й політичну літературу читали від випадку до випадку, 76% комсомольців постійних доручень не мали, 57% — регулярно чи періодично прослуховували зарубіжні радіопередачі, 59% — вживали спиртні напої, 14% — перед призовом ніде не працювали і не вчилися¹⁴.

Одним з головних напрямів діяльності громадських організацій, зокрема товариства «Знання», ДТСААФ, комсомолу, Товариства охорони пам'яток історії та культури по морально-політичному вихованню молоді є масова пропаганда. Вона покликана формувати у підростаючого покоління глибоке марксистсько-ленінське розуміння закономірностей сучасного суспільного розвитку, радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму.

Основною формою масової пропаганди є лекційна робота громадських організацій. Лекції читаються на такі теми: ленінське вчення про захист соціалістичної Вітчизни; керівна роль КПРС у перемозі над ворогом у роки Великої Вітчизняної війни та її діяльність по зміцненню обороноздатності країни в наш час; вивчення положень Конституції СРСР і Закону СРСР «Про загальний військовий обов'язок», проблеми війни і миру в сучасну епоху та ін. Лекції проводять штатні і позаштатні лектори громадських організацій. Тільки по лінії ДТСААФ військово-патріотичну пропаганду в республіці ведуть понад 1,5 тис. позаштатних відділів, лекторських груп і груп доповідачів при комітетах, будинках ДТСААФ, які об'єднують 8,5 тис. лекторів¹⁵.

Велику пропагандистську роботу проводять науково-методичні секції (НМС) військових знань і військово-патріотичного виховання та

¹¹ Ростунов А. Т. и др. Психологическая подготовка к службе в армии.— Минск, 1986.— С. 59—67.

¹² Ленін В. І. Промова на широкій робітничо-червоноармійській конференції в Рогозько-Симоновському районі, 13 трав. 1920 р. // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 113.

¹³ Ленін В. І. Проекти резолюцій до II з'їзду РСДРП: Проект резолюції про ставлення до молоді, що вчиться // Там же.— Т. 7.— С. 242.

¹⁴ Підраховано за матеріалами: Парт. арх. Волин. обкому Компартії України, ф. 41, оп. 11, спр. 1, арх. 36; Поточ. арх. Волин. обкому ЛКСМУ. Протокол IX Пленуму від 15 черв. 1984 р., арк. 115.

¹⁵ ДОСААФ Украинской ССР в цифрах и фактах.— Киев, 1988.— С. 12.

первинні організації товариства «Знання». Добре працює, наприклад, секція Радянської районної організації товариства «Знання» Києва. Лише в 1984 р. у 263 молодіжних аудиторіях було прочитано близько 700 лекцій, проведено понад 200 тематичних і 150 вечорів запитань та відповідей, 52 усні журнали¹⁶.

Велику роботу по пропаганді військових знань проводять 485 лекторів Сумської області — працівники військкоматів, комітетів ДТСААФ, викладачі військового училища та початкової військової підготовки шкіл і технікумів. Керує цією роботою науково-методична секція при правлінні Сумської обласної організації товариства «Знання». Члени секції — Герой Радянського Союзу І. М. Герман, ветерани війни Н. М. Головін, І. А. Косенко, П. І. Рохін та ін. — подають методичну і практичну допомогу лекторам, які працюють у районі. Щороку в трудових і учбових колективах читається понад 10 тис. лекцій з військово-патріотичної тематики¹⁷.

По-новому підійшли до проблеми підвищення ефективності військово-патріотичного виховання молоді члени товариства «Знання» Ізяславського району Хмельницької області. З метою поліпшення якості лекційної роботи та інших масових заходів вони залучали до їх підготовки самих слухачів. Так, готуючись до проведення вечора, присвяченого захисту Вітчизни і боротьбі за мир, лектори первинного осередку с. Михлі особисто зустрілися з ветеранами Великої Вітчизняної війни і тими, хто служив в армії у післявоєнний період, що дало змогу уточнити розроблений план та врахувати проблеми, які найбільше хвилюють людей. Особливо цікавим було те, що лектори звернулися з проханням до односельчан, сини яких служили в армії, надіслати листи до командування з проханням висловити свою думку з приводу питань, що будуть порушуватися на вечорі. В результаті копіткої роботи вечір пройшов з великим успіхом і залишив незабутнє враження у жителів та молоді села¹⁸.

Значну роботу по вихованню молоді проводять організації Товариства охорони пам'яток історії та культури. Наприклад, готуючись до відзначення 40-річчя Перемоги, позаштатна лекторська група, військово-історична секція і секція по роботі серед дітей та молоді Чортківської районної організації підготували і прочитали 341 лекцію на військово-патріотичну тематику. Певний вклад у цю справу вносять народний університет «Пам'ятники і пам'ятні місця рідного краю», кінолекторій «Ніхто не забутий, ніщо не забуте!», лекторій «Пам'ять», які діють на базі первинних організацій медичного училища, школи-інтернату та середньої школи № 2¹⁹.

Цікавим є досвід охоронців пам'яток історії та культури первинної організації колгоспу ім. Кірова Івано-Франківського району, що об'єднує чотири села. До її діяльності залучено 62 ветерани війни. Більшість з них входить у групу лекторів, яка веде пропагандистську роботу спільно з первинною організацією «Знання» і дирекцією районної кіномережі. При первинній організації працює секція пам'яток Великої Вітчизняної війни, до якої входять ветерани війни та секція юних охоронців пам'яток. Завдяки їх спільній діяльності встановлено 103 імені досі невідомих воїнів, які загинули при визволенні сіл району

¹⁶ Алексеенко Л. М. Полум'яні серця патріотів // Трибуна лектора.— 1985.— № 11.— С. 16.

¹⁷ Поточ. арх. Сумської обл. організації товариства «Знання». З досвіду роботи науково-методичної секції військових знань і військово-патріотичного виховання.

¹⁸ Флейшман М. Г., Домешек Н. С. Листи з армії. З досвіду проведення масових заходів в Ізяславському районі Хмельницької області // Трибуна лектора.— 1984.— № 11.— С. 39—40.

¹⁹ Поточ. арх. Терноп. обл. організації охорони пам'яток історії та культури. З досвіду патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих, що проводить Чортківська організація охорони пам'яток історії та культури.

у 1944 р., і 64 чол., які загинули від рук українських буржуазних націоналістів. Ведеться листування з 75 сім'ями загиблих²⁰.

Однією з найбільш поширених форм пропагандистської діяльності громадських організацій по ідейному загартуванню призовників є клуби й університети майбутнього воїна, яких у нашій республіці налічується, відповідно, — 2190 і 495²¹. Їх основною метою є поліпшення політичних і військових знань юнаків у період підготовки до служби в армії. Організаторами клубів й університетів виступають громадські організації, насамперед комсомол, профспілки, ДТСААФ, товариство «Знання», а також військкомати, відділи народної й професійно-технічної освіти.

Велика кількість клубів і університетів створена з ініціативи ДТСААФ. Їх особливість полягає в тому, що вони найбільш активно поєднують ідейно-патріотичне загартування з військово-технічною підготовкою юнаків до служби в армії. Так діє народний університет «Майбутній воїн» при Республіканському будинку ДТСААФ УРСР. У ньому займається 700 слухачів по дворічному курсу навчання. Особливо цінним у його діяльності є те, що ідейно-політична робота — лекції, Ленінські читання, бесіди за «круглим столом», конкурси рефератів та інші форми успішно поєднуються із заняттями на трьох факультетах військово-прикладних видів спорту. На республіканському огляді-конкурсі в 1985 р. університет зайняв призове місце²².

Поліпшенню роботи народних університетів сприяло проведення з ініціативи Республіканського правління товариства «Знання», ЦК ДТСААФ і Республіканської ради народних університетів республіканських книги-естафети (січень — вересень 1983 р.) та огляду-конкурсу (квітень — червень 1985 р.). Їх метою було посилення військово-патріотичної роботи серед молоді, формування у неї морально-політичних і бойових якостей, активної громадянської позиції, почуття обов'язку перед партією і народом, готовності до захисту Вітчизни.

Більшість університетів республіки взяла участь у книзі-естафеті. Особливо активно вона пройшла на Донеччині, де в 39 університетах понад 9 тис. юнаків і дівчат сумлінно вивчали військову справу. За період естафети в них було проведено 32 теоретичні конференції, підготовлено 500 рефератів. Кожний другий слухач брав участь в агіт-пробігу, присвяченому 40-річчю визволення Донбасу. Про високу ефективність роботи народних університетів на Івано-Франківщині свідчить той факт, що тільки за останні роки 36 їх випускників нагороджено високими урядовими нагородами²³.

В огляді-конкурсі взяли участь 519 народних університетів, які об'єднують 125 тис. слухачів. За підсумками конкурсу було відзначено роботу університету «Майбутній воїн» Гагарінського району Севастополя. В ньому займається 567 учнів старших класів. Особливо цінним у його роботі є добре продумана профорієнтаційна робота. Юнаки регулярно зустрічаються з воїнами, які допомагають їм опанувати військові спеціальності, відвідують бойові кораблі та військові училища. І як результат, щороку понад 100 слухачів поступають у військові училища²⁴.

²⁰ Поточ. арх. Івано-Франків. обл. організації охорони пам'яток історії та культури. З досвіду роботи первинної організації охорони пам'яток історії та культури колгоспу ім. Кірова Івано-Франківського району.

²¹ Поточ. арх. ЦК ДТСААФ УРСР. Відділ оргмасової роботи. Довідка про кількість лекторських груп, народних університетів і клубів майбутнього воїна, будинків ДТСААФ на вересень 1987 р.

²² Республіканський будинок ДТСААФ УРСР. Вчаться юнарії: з досвіду роботи народного університету «Майбутній воїн». — К., 1986.

²³ Поточ. арх. Республіканського правління товариства «Знання» УРСР: Постанова бюро президії правління товариства «Знання» УРСР, ЦК ДТСААФ УРСР, Республіканської ради народних університетів «Про підсумки проведення республіканського огляду-конкурсу роботи народних університетів».

²⁴ Поточ. арх. Республіканського правління товариства «Знання» УРСР: Інформація про підсумки республіканської книги-естафети народних університетів військово-технічних знань і військово-патріотичного виховання.

Найефективніше працюють клуби й університети, створені на базі кількох громадських організацій. Це дає змогу краще використовувати різні форми і методи виховання молоді. Один з таких університетів «Радуга» діє понад 10 років у м. Червоноармійську на Ровенщині. Ініціаторами його створення були райком комсомолу, районна секція по пропаганді військових знань і військово-патріотичного виховання товариства «Знання», райком ДТСААФ і військкомат. В університеті щороку займається більше 100 призовників. Керує ним рада, до якої входять представники від організацій-засновників. На високому рівні тут проводяться походи по героїчних місцях і партизанських стежках Ровенщини, вечори-зустрічі, спортивні змагання тощо. Щороку близько 10 юнаків стають курсантами військових училищ. За військово-патріотичну роботу університет в 1987 р. нагороджений почесним дипломом правління товариства «Знання» і республіканського ЦК ДТСААФ²⁵.

Проте громадські організації ще далеко неповністю використовують виховний потенціал цієї форми роботи. Як правило, у клубах і університетах займається невелика частина молоді. Поза увагою лишається молодь, яка схильна до правопорушень, із сімей віруючих, а виконувати патріотичний обов'язок потрібно всім. Ще не скрізь ця форма набула поширення. Наприклад, у Ровенській області донедавна діяло всього 4 університети майбутнього воїна, заняття в яких відвідували 500 чол. У той же час у сусідніх — Волинській і Тернопільській областях їх діяло по 16, а в Донецькій — 39²³.

Значну роль у пропагандистській діяльності по вихованню гідних патріотів Вітчизни громадські організації надають кіно. Робота в цьому напрямі здійснюється в різних формах: організація кінолекторіїв і кіноклубів, створення аматорських кіностудій, проведення кінофестивалів тощо. Велика увага приділяється розвитку кіноаматорства. Так, на Житомирщині при допомозі Товариства охорони пам'яток історії та культури створено 78 аматорських кіностудій. Ними створено немало кінострічок, що розповідають про героїчні традиції радянського народу, славне минуле краю, про роль традицій у формуванні у молоді любові до народу, до Вітчизни.

За кінострічки на героїчну тематику: «Пам'ятник», «Там, де тече річка Случ» (Новоград-Волинський), «Пам'ять про майбутнє» (Житомир) аматорські кіностудії нагороджені дипломами Республіканського правління товариства «Знання»²⁷.

Щороку в Українській РСР відбуваються республіканські конкурси фільмів про роль пам'яток історії та культури в комуністичному вихованні молоді. В 1986 р. такий конкурс відбувся в Івано-Франківську. На ньому представлялося 86 праць. Переважна більшість з них присвячувалася 40-річчю Перемоги. З циклу фільмів про пам'ятники бойової слави дипломом I ступеня нагороджено аматорів Тернопільської студії «Обрій»²⁸⁻²⁹.

Проте в пропаганді героїки засобами кіно ще недостатньо використовуються фільми для патріотичного виховання, слабо ведеться пропаганда фільмів на героїчну тематику. Про це, зокрема, свідчать підсумки анкетування, проведеного обкомом комсомолу, ДТСААФ і обласним військкоматом по Ровенському призовному пункту, які показали, що з такими фільмами, як «Добровольці», «Комуніст», «Велика Вітчиз-

²⁵ Поточ. арх. Ровен обл. організації товариства «Знання». З досвіду роботи Червоноармійського народного університету військових знань і військово-патріотичного виховання.

²⁶ Герук С. І сила слова, і знань авторитет // Патріот Батьківщини.— 1985.— 3 берез.

²⁷ Борисюк Н. Слово передовикам соцзмагання. Житомир // Пам'ятники України.— 1983.— № 2.— С. 19.

²⁸⁻²⁹ Поточ. арх. Ровен. обкому ДТСААФ, спр. 561, арк. 8; Ситник А. Мовою кіно // Пам'ятники України.— 1986.— № 3.— С. 57.

няна війна» знайомі лише 3% опитаних, а фільм «Чотири мушкетери» дивилися практично всі³⁰.

Однією з найбільш нерозв'язаних проблем, що стоїть перед громадськими організаціями в морально-політичній роботі, є атеїстичне й правове виховання призовної молоді. Слід зазначити, що це питання розроблене недостатньо як в науково-теоретичній, так і в методичній літературі. Тим часом серед юнаків призовного віку зустрічаються факти правопорушень, ухиляння від виконання військового обов'язку на релігійній та інших основах³¹. Громадські організації ще не займають по-справжньому наступальної позиції щодо призовників із сімей віруючих, не ведуть серед них активної практичної виховної роботи. Вони не завжди цікавляться, чи пройшли такі юнаки курс початкової військової підготовки. Зустрічаються випадки, коли комітети ДТСААФ і комсомолу не ведуть кількісного обліку юнаків, які знаходяться під впливом релігії.

Проте деякі обласні організації республіки набули певного досвіду роботи з призовниками із сімей віруючих. Наприклад, коли юнак із с. Кляж Рожищанського району на Волині відмовився прийняти присягу, то комсомольська організація колгоспу організувала сходку селян, перед якими виступили ветерани війни, воїни-інтернаціоналісти. У військову частину на ім'я юнака був надісланий лист. Після цього молодий воїн прийняв присягу³²⁻³³.

Велика робота в цьому напрямі проводиться і в Костопільському районі на Ровенщині. Тут райкомами ДТСААФ і комсомолу були взяті на облік призовники, які збиралися відмовитися прийняти військову присягу. За кожним з них був закріплений ветеран війни або воїн запасу. З юнаками проводилася постійна індивідуальна робота, їх залучали до громадського життя. В результаті юнаки прийняли присягу.

Багато ще нерозв'язаних проблем і в правовому вихованні майбутніх воїнів. Трапляються випадки відмови від служби в різних формах: на час призову юнаки не живуть за місцем прописки або міняють місце роботи, не повідомивши про це військкомат, самовільно виїжджають за межі області тощо. Певну роботу з молоддю, схильною до правопорушень, проводить Ровенська обласна організація ДТСААФ. Так, у Ровенському районі в 1983 р. на обліку було 62 неповнолітні правопорушники. Райком ДТСААФ разом з райкомом комсомолу склали план по ідейно-політичному вихованню та залученню їх до занять у військово-технічних гуртках. За кожним з них закріплювався наставник з числа ветеранів війни і праці, воїнів-інтернаціоналістів, активістів ДТСААФ, які щомісяця звітували про свою роботу. Завдяки їх копіткій роботі через рік усі юнаки були зняті з обліку³⁴.

Таким чином, громадські організації під керівництвом Комуністичної партії, спираючись на ленінське вчення про захист соціалістичної Вітчизни, нагромадили певний досвід у роботі по морально-політичному загартуванню майбутніх воїнів.

³⁰ Поточ. арх. Ровен. обкому ДТСААФ, спр. 561, арк. 93.

³¹ Іваненко І. Затягнувшееся молчание // Комс. правда.—1987.—2 авг.

³²⁻³³ Поточ. арх. Волин. обкому ЛКСМУ. Протокол V Пленуму від 28 квіт. 1986, арк. 10—11.

³⁴ Поточ. арх. Ровен. обкому ДТСААФ. Довідки, донесення в ЦК ДТСААФ СРСР і УРСР з оборонно-масової і військово-патріотичної роботи за 1986 р. Донесення про роботу серед неповнолітніх в організації ДТСААФ Ровен. області, березень 1986 р.

II з'їзд КП(б)У

І. Л. Гошуляк (Київ)

На жовтень грізного й важкого для молоді Країни Рад 1918 року Червона Армія в запеклих боях з численними ворогами добилася перших значних перемог на Південному і Східному фронтах, зупинила наступ білогвардійців та інтервентів на Півночі. Зміцнилося також внутрішньополітичне становище РСФРР. Під революціонізуючим впливом Великого Жовтня назрівали революції в Австро-Угорщині та Німеччині. Серед солдатів окупаційних військ посилювалися революційні настрої, з'явилися явні ознаки їхнього розкладу. Таким чином, перед трудящими загарбаних Німеччиною та її союзниками територій країни відкривалася реальна перспектива визволення.

На Україні, яка знемагала в той час під гнітом окупантів і гетьманщини, з новою силою розгорталася визвольна боротьба робітників і селян за відновлення Радянської влади. Як і раніше, в її авангарді йшли більшовики, які працювали у глибокому підпіллі. Їх вплив на маси постійно зростає. Незважаючи на жорстокий терор з боку окупаційних властей, ряди КП(б)У також збільшувалися. За період з липня по жовтень 1918 р. кількість її членів зросла більш як у 2 рази, густішою стала мережа партійних організацій. Восени 1918 р. на Україні діяли 3 обласних, 8 губернських, майже 80 повітових, окружних, районних, а також близько 140 парторганізацій міст, містечок, залізничних станцій, понад 250 партосередків у містах і сільській місцевості¹. В таких умовах і зібрався черговий з'їзд КП(б)У.

Значну допомогу більшовикам України в його підготовці та проведеному подали ЦК РКП(б) і В. І. Ленін. 16 жовтня, напередодні відкриття з'їзду, вождь партії прийняв велику групу керівних партійних діячів — членів ЦК КП(б)У. На нараді у нього обговорювалися найважливіші питання порядку денного, становище в КП(б)У. В. І. Ленін спинився на завданнях комуністів України, висловив цінні поради, в тому числі з питань, які були предметом гострих розходжень і суперечок серед керівних діячів КП(б)У. Поради й вказівки Володимира Ілліча по суті визначили напрям роботи з'їзду й були покладені в основу його рішень.

У заключний день його делегати були запрошені на об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради, фабзавкомів і профспілок Москви, на якому В. І. Ленін виступив з доповіддю про міжнародне становище. Надаючи величезне значення Україні, він спеціально охарактеризував обстановку, яка там склалася, розвинув далі свою точку зору з питань тактики діяльності більшовиків республіки. Володимир Ілліч говорив про небезпеку передчасних виступів, закликав до витримки й дисципліни. «... Свідомі українські комуністи, — підкреслив він, — говорять собі: ми повинні бути дуже обережними; може, завтра нам треба буде напружити всі сили і треба буде поставити все на карту заради боротьби проти імперіалізму і німецьких військ. Може, буде так завтра, але не сьогодні, ... наше головне завдання — пропаганда в інтересах українського повстання»². Вождь партії висловив тверду впевненість у тому, що «... коли українська перемога робітників і селян піде поряд із зміцненням влади в Росії і з її успіхами, тоді соціалістична пролетарська Україна не тільки перемаже, а й буде неперемажна!»³. Ці чіткі й логічні настанови допомогли більшовикам Укра-

¹ В боротьбе за власть Советов на Украине.— Киев, 1977.— С. 236.

² Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок: Доповідь 22 жовтня 1918 рр. // Повне зібрання творів.— Т. 37.— С. 114.

³ Там же.

їни глибше усвідомити свої завдання й відповідальність за збереження революційних завоювань трудящих.

Другий з'їзд Компартії України проходив у Москві у Будинку Рад на Садово-Каретній вулиці 17—22 жовтня 1918 р. 125 делегатів, що представляли понад 9 тис. членів партії, розглянули й детально обговорили невідкладні завдання, які виникли перед більшовицькими організаціями республіки напередодні вирішальних боїв за визволення України від німецько-австрійських окупантів і буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

17 жовтня перед відкриттям з'їзду відбулася попередня нарада делегатів за участю членів ЦК КП(б)У, на якій було створено мандатну комісію, визначено порядок денний, склад президії та секретаріату, регламент і початок роботи партійного форуму.

За дорученням ЦК КП(б)У його відкрив Г. Л. Пятаков. Нинішній з'їзд, сказав він, приступає до своєї роботи при більш сприятливих політичних умовах, ніж I з'їзд КП(б)У. Розклад австро-німецької армії на Україні, загальне міжнародне становище полегшують нам справу. Разом з тим, як підкреслив оратор, нині завдання і ширші, і складніші, ніж у липні: «Якщо тоді ми стояли перед завданням збирання сил, завданням організаційного будівництва, то тепер ми стоїмо перед моментом безпосередньої сутички з ворогами, прямої боротьби за владу»⁴.

Потім делегати перейшли до обговорення глибоко символічного й водночас політично важливого акта — прийняття відозви «До робітників усіх країн». У ній від імені робітників і селян уярмленої, але нескореної України вони висловили рішучий протест проти розбійницького нападу імперіалістів Антанти на Радянську Росію і заявили про свою цілковиту солідарність з нею. У цьому документі також йшлося про повну підтримку трудящими України революційної боротьби пролетаріату Західної Європи, особливо Німеччини й Австро-Угорщини.

Почесними головами з'їзду делегати одноголосно обрали В. І. Леніна, К. Лібкнехта і Ф. Адлера.

Посланців більшовицьких організацій України привітали ЦК РКП(б), Московський комітет партії, Наркомат у справах національностей, Федерація іноземних комуністичних груп при ЦК РКП(б), мадярська, німецька, чеська та югославська групи при ЦК РКП(б), комуністи Дону, Бессарабії й румунські комуністи.

Партійний форум розглянув такі питання: доповіді з місць; звіти ЦК КП(б)У та Центрального військово-революційного комітету; доповідь про міжнародне становище; про поточний момент; про взаємовідносини між партійними організаціями і ревкомаами; про ставлення до дрібнобуржуазних партій, які заявили про визнання Радянської влади; про святкування перших роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції; про Статут КП(б)У; про скликання III з'їзду КП(б)У; вибори керівних органів КП(б)У. З усіх цих питань були прийняті відповідні резолюції та рішення.

Першими на з'їзді розглядалися доповіді з місць. Було заслухано 17 виступів, у тому числі представників Київських обласного комітету КП(б)У та міської парторганізації, Полтавського, Харківського і Чернігівського губкомів, Гомельської і Волинської партійних організацій, Одеських обкому та міської парторганізації, Таврійської, Миколаївської, Кримської і Луганської організацій, Конотопської й Новомосковської повітових організацій КП(б)У. В них містилася цінна інформація про стан і роботу місцевих більшовицьких комітетів.

У цих доповідях і особливо під час обговорення звітів про діяльність ЦК КП(б)У і ЦВРК делегати піддали критиці недоліки, що мали

⁴ Второй съезд КП(б)У: Протоколы.— Харьков, 1927.— С. 2.

місце у внутріпартійній роботі, а також помилкову тактику ЦК КП(б)У і ЦВРК, яка привела до передчасного заклик до загального збройного повстання на Україні та невинуватих жертв*. Більшість доповідачів різко засудила авантюризм «лівих». Навіть деякі делегати, які до них приєднувалися, зокрема С. І. Соколовська, П. Ф. Слинко, Я. Б. Гамарник та інші, негативно оцінили наказ № 1 про початок повстання й відзначали заподіяну ним велику шкоду⁵. Однак, незважаючи на це, Г. Л. Пятаков і А. С. Бубнов намагалися виправдати свої дії, зняти із себе провину за його поразку.

У резолюції на звіт Центрального Комітету (прийнятій 62 голосами, 37 — проти та 4 — утрималися) йшлося про те, що ЦК КП(б)У припускався серйозних помилок, діяв однобічно, займався майже виключно військовою роботою у прифронтовій смузі, не приділяючи належної уваги питанням партійного будівництва. З'їзд визнав «політичний напрям ЦК неправильним, організаційну діяльність — незадовільною»⁶.

Обговоривши перспективи революційної боротьби за відновлення влади Рад на Україні, делегати чітко визначили чергові завдання роботи Компартії України, зокрема «... поглиблення і розширення партійного апарату, перенесення центра ваги організаційної діяльності на територію самої України, концентрація партійних сил переважно в робітничих пунктах України для організованого захоплення в них влади і одночасного створення організованих, дисциплінованих бойових військових частин, удар яких, координований з бойовими діями пролетаріату і селянства України, роздавить гетьманщину»⁷.

З'їзд звернув особливу увагу на необхідність роз'яснення масам робітників і селян небезпеки окупації території республіки військами Антанти. Він викрив маневри буржуазних націоналістів, які, відчуваючи близький крах німецької окупації, намагалися переорієнтуватися на імперіалістів Антанти, щоб за їх допомогою зберегти буржуазний лад на Україні.

Робота партійного форуму, як відомо, проходила в умовах гострої внутріпартійної і навіть фракційної боротьби між групами правих і «лівих» в КП(б)У**. В її основу було покладено глибокі відмінності у поглядах на перспективи й тактику боротьби проти окупантів і гетьманщини, за відновлення Радянської влади на Україні. Торкаючись питання про фракції, В. П. Затонський в передмові до другого видання протоколів II з'їзду підкреслив, що вони не лише чітко визначилися ідеологічно, а й оформилися організаційно (аж до окремих паралельних засідань під час роботи самого з'їзду)⁸.

У передмові ЦК КП(б)У до першого видання протоколів цього форуму так пояснювалися причини конфліктів між правими і «ліви-ми»: «І самі незгоди свідчать тільки про те, якій нещадній критиці піддавали ми свою власну роботу, як постійно шукали кращих шляхів боротьби і визволення, як у хаосі і муках невпинних битв, обтяжені непомітною, але важкою, виснажливою підпільною роботою проти контрреволюції, ми перевіряли свої дії, намічали лінію поведінки,

* 5 серпня 1918 р. ЦВРК за ініціативою секретаря ЦК КП(б)У Г. Л. Пятакова та голови ЦВРК А. С. Бубнова видав наказ № 1 про початок загального збройного повстання на Україні проти окупантів і гетьманщини. Воно не було достатньою мірою підготовлене як в організаційному, так і технічному відношенні. Тому наказ був передчасним і об'єктивно шкідливим.

⁵ Второй съезд КП(б)У.— С. 21—24 та ін.

⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — Компартія України в резолюціях...)—К., 1976.—Т. 1.—С. 33.

⁷ Там же.— С. 35.

** Про групи правих і «лівих» в КП(б)У, в тому числі їх соціально-політичну зумовленість та погляди див.: УІЖ.— 1988.— № 7.— С. 43—44, 47, 48 та ін.

⁸ Второй съезд КП(б)У.— С. IV.

намацували найбільш правильні і дійові форми боротьби»⁹. Зрозуміло, що таке пояснення є дещо спрощеним і однобічним. Справжні причини, очевидно, ховаються глибше. Дослідження суті й характеру внутріпартійної боротьби в КП(б)У у той період слід продовжити.

Гострі розбіжності та суперечки серед керівних діячів КП(б)У, безумовно, ускладнили роботу партійного форуму. Однак у кінцевому підсумку вони сприяли розробці правильної політичної лінії і прийняттю найбільш зважених рішень. Що ж до фракційності як форми внутріпартійної боротьби, то вона викликала занепокоєність серед багатьох його делегатів і учасників.

Засуджуючи авантюристичну тактику «лівих» і критикуючи окремі помилки правих, вони разом з тим рішуче виступили проти спроб керівників правих і «лівих» використати з'їздівську трибуну для зведення особистих рахунків між собою. Представник Одеської організації, звертаючись до них, заявив: «Ми повинні сказати своїм шановним товаришам, щоб вони більше займалися справою, ніж фракційними розрахунками»¹⁰.

Питання зміцнення єдності лав КП(б)У зайняло провідне місце у виступі (20 жовтня 1918 р.) Я. М. Свердлова. Вказавши на вимушений, тимчасовий характер відриву України від Радянської Росії, він закликав делегатів зберегти ту спільність, «якою так дорожила наша партія, ту єдність, яка залишилася непорушною за будь-яких умов»¹¹. Оскільки Г. Л. Пятаков та його прихильники не відмовилися повністю від своєї хибної тактики негайних, рішучих революційних дій, з'їзд у своїй резолюції про поточний момент відзначив, що в усій підготовчій роботі до загального збройного повстання КП(б)У «повинна, спираючись на сили пролетарської Росії, координувати і підпорядковувати свої дії ЦК РКП, і тільки у згоді з ним вибрати момент загального виступу»¹².

Автор цього повідомлення, звичайно, не ставить собі за мету висвітлити весь хід і рішення II з'їзду КП(б)У. Це завдання, по-перше, не реальне для цієї коротенької публікації, а, по-друге, в цілому вже розв'язане. За минулі роки радянські вчені чимало зробили для вивчення питань партійного будівництва на Україні того періоду, в тому числі й пов'язаних з названою вище проблемою.

Тому ми спинимося лише на окремих питаннях, до яких хотілося б повернути увагу дослідників. Перебудова в галузі історичної науки зобов'язує по-новому переосмислювати події минулого, глибше і всебічніше їх аналізувати та висвітлювати. Це стосується також роботи та рішень II з'їзду КП(б)У, оцінки поглядів всіх без винятку його активних учасників. Тим більше, що останні, найбільш вагомій праці, спеціально присвячені цій події, побачили світ ще три десятиріччя тому¹³. Слід також пам'ятати — проблеми партійного будівництва на початковому етапі діяльності КП(б)У були настільки складними й суперечливими, що неодноразово ставали об'єктом гострої і тривалої полеміки серед істориків. Як нещодавно писав на сторінках «Українського історичного журналу» Р. Я. Пиріг, навіть з такого принципово важливого питання, як оцінка II з'їздом діяльності ЦК КП(б)У першого обрання, існують, по-суті, два протилежні погляди¹⁴.

Найслабкіше розроблені проблеми історіографії та джерелознавства. Як не дивно, до останнього часу недостатньо вивченими залиша-

⁹ Протоколи II съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины.— Киев, 1919.— С. 3.

¹⁰ Там же.— С. 101.

¹¹ Там же.— С. 114.

¹² Компартия Украины в резолюциях...— Т. 1.— С. 36.

¹³ Погребінський М. Б. Другий з'їзд КП(б)У.— К., 1957.— 105 с.; Погребінський М. Б. Другий з'їзд КП(б)У.— К., 1958.— 221 с.

¹⁴ Пиріг Р. Я. Діяльність ЦК КП(б)У першого обрання // Укр. іст. журн.— 1988.— № 7.— С. 51.

ються навіть протоколи з'їзду, які за 70 років, що минули після нього, публікувалися лише двічі¹⁵.

Перше видання було підготовлене й видане ЦК КП(б)У ще в 1919 р. Воно дуже недосконале, має багато пропусків і зовсім позбавлене будь-яких приміток та пояснень. Друге, доповнене й виправлене, побачило світ у 1927 р. Воно вийшло під загальною редакцією та з передмовою одного з активних учасників з'їзду — В. П. Затонського і значно краще першого. До нього включено ряд документів, яких не було у попередньому виданні, зокрема, доповідь К. Б. Радека про міжнародне становище, деякі виступи Г. Л. Пятакова та Е. Й. Квірінга, промова М. О. Скрипника по доповіді ЦК КП(б)У та інші. Деякі з них яскраво характеризують гостру боротьбу між фракціями правих і «лівих» у КП(б)У. Вперше були також опубліковані списки делегатів з вирішальним голосом та активних учасників цього форуму. Перший з них містить дані про 125 делегатів, а другий — 72 активних його учасників¹⁶. Причому у списку делегатів, і це дуже цінно, окремо позначено їхню належність до тієї чи іншої фракції. Зокрема, зафіксовано 75 прихильників правих, 37 — «лівих», а також 11 тих, хто не визначив свого ставлення до них, або невідомо до якої з фракцій належав. Щоправда, самі списки не зовсім досконалі, оскільки в них не розкрито багато псевдонімів та прізвищ. Крім того, невідомо, звідки і від яких організацій приїхали деякі делегати. Характерно, що чимало прізвищ ще і досі не розшифровано.

Друге видання протоколів II з'їзду, як і перше, також є неповним. Частина його матеріалів і документів, на жаль, відсутня і, очевидно, втрачена назавжди. Однак у чорнових записах секретаріату, що зберігаються в Партархіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України, є документи, які не ввійшли до них, а також до надрукованих на машинці протоколів з'їзду. Зокрема, серед них є матеріали обговорення партійним форумом питання про роботу у профспілках, записи доповідей деяких партійних організацій і т. ін.¹⁷ Деякі з них частково вже використовувалися дослідниками¹⁸. Звичайно, видані відповідно майже 70 та понад 60 років тому протоколи значною мірою відбили загальний, досить невисокий (як на той час) рівень документальних наукових публікацій. До того ж вони вже давно стали бібліографічною рідкістю й практично недоступні не лише для широкого кола читачів, а й переважної більшості дослідників. Тому підготовка й видання їх нового тексту з урахуванням найновіших досягнень історіографів і джерелознавців є важливим завданням істориків партії. Його реалізація, безумовно, сприятиме дальшій активізації наукових пошуків, дасть змогу внести відповідні уточнення й доповнення з ряду аспектів розглядуваної теми, висвітлити окремі, раніше невідомі сюжети.

Однією з центральних тем, незважаючи на певні здобутки наших учених у справі її розробки, лишається дослідження керівної ролі В. І. Леніна, ЦК РКП(б) у підготовці й проведенні II з'їзду КП(б)У, її діяльності в цілому. Слід глибоко вивчити й проаналізувати весь комплекс багатогранних зв'язків В. І. Леніна, ЦК РКП(б) з Компартією України в той період, в тому числі роль деяких соратників Володимира Ілліча в роботі II з'їзду КП(б)У. Якщо участь Я. М. Свердлова більш-менш повно висвітлена в історико-партійній літературі, особливо його робота по зміцненню єдності партійних рядів, подоланню внутріпартійних незгод і розходжень в КП(б)У, то діяльність Л. Б. Каменева, який від імені ЦК РКП(б) виступив з вітальною промовою, з

¹⁵ Протоколи II съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины; Второй съезд КП(б)У.

¹⁶ Второй съезд КП(б)У.— С. 191—197.

¹⁷ Партарх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 6, арк. 1, 8, 48—51 та ін.

¹⁸ Див.: Погребінський М. Б. Назв. праці.

доповіддю про поточний момент, а також у дебатах, залишилася поза увагою наших учених. Вони, як правило, обійшли мовчанням ці сюжети. Це ж стосується й аналізу виступів на з'їзді Х. Г. Раковського, К. Б. Радека та інших.

На двох останніх засіданнях (21—22 жовтня) розглядалося питання про вибори Центрального Комітету КП(б)У та Ревізійної комісії. При обговоренні кандидатур знову загострилися незгоди між правими і «лівими»*. Внаслідок активної внутріпартійної боротьби таємним голосуванням було обрано ЦК КП(б)У у складі 15 членів та 15 кандидатів, а також Ревізійну комісію — 3 члени й 2 кандидати. Оскільки повний склад обраного на II з'їзді ЦК через існуючі тривалі час кон'юнктурні підходи при висвітленні питань вітчизняної історії давно не публікувався в наукових виданнях, то назвемо тих, кому делегати довірили керівництво республіканською партійною організацією на одному з найскладніших етапів її історії. Членами ЦК КП(б)У стали: М. І. Безчетвертний (1915**), Ш. А. Грузман (1912), Я. Н. Дробніс (1906), С. М. Закс (Гладньов) (1906), В. П. Затонський (1917), О. Й. Зимак (1906), Е. Й. Квірінг (1912), Г. Л. Пятаков (1910), М. В. Реут (1903), Ф. А. Сергеев (Артем) (1902), П. Ф. Слинко (1918), Й. В. Сталін (1898)***, Л. Л. Тарський (1913), І. І. Шварц (1899), Я. А. Яковлев (Епштейн) — (1913). Кандидатами в члени ЦК стали: І. К. Амосов (1912), А. О. Близниченко (1912), Я. Б. Гамарник (1916), П. М. Жарко (1904), Ф. М. Золотов (1914), В. Ю. Клочко (1913), С. В. Косіор (1907), А. М. Луговий (Левінштейн), Моршин, П. Л. Ровнер (1901), М. О. Скрипник (1897), Л. А. Смоляков (1913), Т. І. Харечко (1914), Н. М. Винокур (1905), Жук****. Секретарем ЦК КП(б)У був обраний Е. Й. Квірінг.

У цьому складі Центральний Комітет провів значну роботу (як у підпіллі, так і легальних умовах), спрямовану на відновлення й зміцнення Радянської влади на Україні наприкінці 1918 — на початку 1919 рр. На жаль, лідери «лівих», зазнавши поразки на з'їзді, зайняли неправильну позицію у питанні про участь в діяльності ЦК КП(б)У. Г. Л. Пятаков та інші «ліві», обрані до складу ЦК, відмовилися брати участь в його роботі, що певною мірою не могло не гальмувати її.

Відразу ж після закінчення з'їзду — 23, 24, 25 і 26 жовтня — відбулися пленарні засідання новообраного ЦК КП(б)У, на яких було прийнято ряд важливих і невідкладних рішень, зокрема, з таких питань, як визначення структури апарату Центрального Комітету, розподіл керівних партійних працівників для роботи на місцях, забезпечення безперербійного керівництва обласними парторганізаціями, постановка агітаційно-пропагандистської роботи партії, фінансування партійних організацій та ін.

Враховуючи конкретні умови, було вирішено створити два керівні органи — Виконавче та Закордонне бюро ЦК КП(б)У. Перше повинно було працювати на окупованій території України (у Харкові), підтримуючи постійні контакти з місцевими обласними організаціями і без-

* За свідченням В. П. Затонського, через те, що праві мали на з'їзді чисельну перевагу, вони провалювали найбільш небажані їм кандидатури «лівих». Останні ж вимагали, щоб від них до складу ЦК було обрано тих, кого вони самі визначать. Зокрема, суперечка виникла навколо кандидатури А. С. Бубнова, якого праві заблокували, провівши замість нього М. В. Реута. Після цього «ліві» відмовилися від участі в голосуванні. Був запропонований лише список правих, доповнений чотирма представниками «лівих» (Див.: Второй съезд КП(б)У.— С. 190).

** Рік вступу до Комунистичної партії.

*** Й. В. Сталін увійшов до складу ЦК КП(б)У як представник ЦК РКП(б). Незадовго до цього Центральний Комітет партії виділив його для налагодження постійного зв'язку з Україною, але свою роботу в даному напрямі він розпочав уже після завершення роботи з'їзду.

**** Неповні дані про деяких кандидатів у члени ЦК КП(б)У свідчать про наявність в цьому питанні окремих «білих» плям.

посередньо керувати визвольною боротьбою трудящих мас. Друге — за межами України, на території Радянської Росії (в Орлі). Обидва вони мали діяти погоджено та в найтіснішому зв'язку.

Членами Виконавчого бюро ЦК КП(б)У були обрані Ш. А. Грузман, С. М. Закс (Гладньов), Я. А. Яковлев (Епштейн), кандидатами — М. І. Безчетвертний і Л. Л. Тарський. До складу Закордонного бюро ввійшли Е. Й. Квірінг, Ф. А. Сергеев (Артем) * та Й. В. Сталін¹⁹.

Всю свою діяльність ЦК КП(б)У спрямовував на успішне виконання рішень II з'їзду — зміцнення парторганізацій, посилення політичної роботи в масах, створення військово-революційних комітетів, організацію повстанських дивізій та загонів, відновлення органів Радянської влади. Разом з тим у його роботі мали місце й серйозні недоліки, які були піддані різкій критиці на наступному, III з'їзді КП(б)У, що відбувся у березні 1919 р. Насамперед вони виявилися у повільних темпах підготовки й проведення збройного повстання, слабкому керівництві партійною роботою на місцях у період загострення громадянської війни. III з'їзд КП(б)У у резолюції про ставлення до ЦК, який був обраний на II з'їзді, як відомо, негативно оцінив його діяльність. Безумовно, така оцінка значною мірою була наслідком гострої фракційної боротьби груп правих і «лівих» у КП(б)У.

На нашу думку, слід всебічно й об'єктивно висвітлити роботу ЦК як у цілому, так і кожного його члена, характер взаємин між ними, простежити, як склалися їхні долі в майбутньому. Це особливо стосується тих діячів, які були, по суті, надовго викреслені з історії, або ж одержували від дослідників лише негативні характеристики.

II з'їзд Компартії України став важливою історичною подією. Його значення полягало в тому, що він озброїв більшовиків, усіх трудящих республіки конкретною програмою боротьби за визволення від окупантів та внутрішньої контрреволюції, відновлення Радянської влади на Україні. Його рішення сприяли дальшій консолідації сил партії, згуртуванню їх навколо ленінського ЦК РКП(б), зміцненню непорушного союзу трудящих Радянської Росії та України.

* На час відсутності Ф. А. Сергеева (Артема), який перебував тоді у Царицині, замість нього тимчасово було затверджено Ш. А. Грузмана.

¹⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 13, арк. 15—16.

До питання про утворення КПЗУ

О. Ю. Карпенко (Івано-Франківськ)

Минає сімдесят років з того часу, коли в лютому 1919 р. на першому партійному з'їзді, що відбувся у м. Станіславі (нині — Івано-Франківськ), було створено Комуністичну партію Західної України (КПЗУ). До 1923 р. вона називалася Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ). Вона зародилась і виросла з класової боротьби пролетаріату під впливом перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Незважаючи на те, що радянські дослідники вже видали ряд праць, присвячених історії КПЗУ, проте окремі аспекти, явища з даної проблеми або зовсім невисвітлені, або не мають чіткої оцінки, достатньої наукової аргументації, або просто неправдоподібні. У зв'язку з цим настав час підготувати дійсно наукову історію Комуністичної партії Західної України, в якій слід з нових позицій розкрити героїчний шлях боротьби і перемог партії, показати її керівну роль у революційній боротьбі трудящих мас, висвітлити «білі плями» і трагічні сторінки. Необхідно видати також збірник документів і матеріалів з історії КПЗУ

(до речі, він був підготовлений до друку ще 30 років тому). Слід активніше друкувати спогади учасників революційної боротьби та нариси про них.

Автор даного повідомлення має на меті коротко розкрити лише окремі питання історії зародження й організаційного зміцнення КПЗУ (періоду між I і II з'їздами партії), які висвітлені в літературі ще недостатньо або неправильно.

Вирішальну роль у зародженні комуністичного руху відіграла перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка стала початком нової епохи — епохи революційного оновлення світу. Трудящі Галичини, які перебували під гнітом Австро-Угорщини, з великою радістю вітали перемогу влади Рад у Росії та утворення Української Радянської республіки. Вони виявляли готовність до завзятої боротьби за торжество ідей Великого Жовтня.

У січні 1918 р. галицькі пролетарі активно включилися в загальний політичний страйк проти продовження імперіалістичної війни, за демократичний мир. Їх виступи підтримали солдати, які тисячами відмовлялися воювати, дезертирували з армії. В революційну боротьбу активно включилися й західноукраїнські селяни. Отже, під впливом Великого Жовтня всі класи піднялися на боротьбу за своє визволення.

Восени 1918 р. революційна ситуація переросла в народну буржуазно-демократичну революцію. У ході народної революції в Європі зароджуються комуністичні партії. У листопаді 1918 р. перші комуністичні організації виникають і в Галичині. Спочатку вони діяли лише у великих промислових центрах — Львові, Дрогобичі, Станіславі, Стрию, Тернополі, Калуші, Коломиї, а пізніше — і в інших містах. Серед їх членів були робітники, солдати, представники демократичної інтелігенції, молодь, колишні військовополонені, що поверталися після Брестського миру з Росії. Партійні організації створювалися за інтернаціональним принципом.

У листопаді 1918 р. українська буржуазія захопила владу в свої руки і проголосила буржуазну Західноукраїнську народну республіку. Інтереси революційної боротьби робітничого класу вимагали об'єднання розрізнених партійних організацій в єдину партію. Такі спроби робилися в грудні 1918 р. і в січні 1919 р.¹ Однак лише в лютому 1919 р. у Станіславі був скликаний I з'їзд партії, на якому була організаційно оформлена Комуністична партія Східної Галичини й утворено ЦК КПСГ на чолі з К. А. Савричем (Максимовичем)².

До нас не дійшли історичні документи самого з'їзду. Однак ми маємо ряд партійних документів тих часів, що підтверджують його концепцію. Серед них особливе місце належить доповідній записці ЦК КПСГ «Про становище в партії» (липень 1922 р.), надісланій IV конгресові Комінтерну. В ній, зокрема, говориться, що в 1919 р. «відбувається в Галичині в місяці лютім перший (підкреслення — авт.) з'їзд галицьких комуністів у місті Станіславі і закладаються перші основи під Компартію Східної Галичини»³. Доповідна записка V конгресу Комінтерну ЦК КПЗУ також підтверджує, що «наша партія повстала в 1919 році ще в часі існування Західноукраїнської народної республі-

¹ Заграва волі: З історії Комуністичної партії Західної України.— Львів, 1970.— С. 18.

² Ще в 1957 р. було доведено, що поширене в тогочасній літературі твердження про I з'їзд КПСГ 18—19 січня 1919 р. було помилковим. Див.: Карпенко О. Ю. До питання про виникнення і організаційне оформлення Комуністичної партії Східної Галичини (1919—1923 рр.) // З історії західноукраїнських земель.— К., 1957.— Вип. 2.— С. 163—190. Щодо дня проведення з'їзду, то достовірної дати не встановлено. Дати 6 і 18—19 лютого, які подекуди зустрічаються, не мають під собою жодних підстав.

³ Заграва волі: З історії Комуністичної партії Західної України.— С. 20; Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 27, арк. 1 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

ки»⁴. У матеріалах крайової конференції КПСГ (1921 р.) читаємо: «історія нашої партії датується від початку 1919 року»⁵.

Таким чином, наявні документальні матеріали та інші джерела дають цілковиту підставу для твердження, що I з'їзд КПСГ відбувся в лютому 1919 р. Однак у 1950-х роках в історичну літературу потрапляє думка, що він відбувся 30 жовтня 1921 р., оскільки саме цього дня мала проводитися крайова конференція КПСГ. Присвоєння цій конференції статусу I з'їзду партії неправомірне з багатьох міркувань.

По-перше, ми маємо авторитетне твердження ЦК КПСГ, засновників партії, що I з'їзд відбувся в лютому 1919 р. До речі, всі ці документи були написані вже після згаданої крайової конференції (1921 р.). По-друге, ні в одному партійному документі по підготовці конференції, ні в документах самої конференції, ні в пізніших матеріалах партії немає твердження, що це був з'їзд партії — I її з'їзд. По-третє, дана конференція, яку окремі історики називали першим з'їздом партії, взагалі не відбулася, оскільки під час її відкриття в зал засідань увірвалася поліція й заарештувала всіх її делегатів.

Щодо зародження думки про перейменування цієї конференції в перший з'їзд КПСГ, то вона вперше промайнула у спогадах учасників конференції С. Ф. Сеника та Є. Г. Цибруха, де вони поряд з твердженням про «конференцію», доволіно вживають і термін «з'їзд КПСГ»⁶. У цій же публікації вміщені спогади члена ЦК КПСГ, пізніше секретаря ЦК КПЗУ М. М. Теслюка, який також був учасником цієї конференції. Він пише про неї як про «першу, т. зв. «святоюрську» конференцію КПСГ в 1921 р.»⁷.

Утворення Комуністичної партії Східної Галичини було закономірним результатом розвитку революційної боротьби робітничого класу. «Пролетаріат Західної України, — відзначав пізніше ЦК КПЗУ, — створив комуністичну партію як свого вождя в боротьбі проти експлуататорів, як свого вождя, який веде до повного визволення з класового ярма, до диктатури пролетаріату»⁸.

КПСГ з перших днів свого існування виступала організатором масових мітингів і демонстрацій, страйків і збройних виступів трудящих у боротьбі за владу Рад і возз'єднання з Радянською Україною. 14—15 квітня 1919 р. відбулося повстання дрогобицького пролетаріату під керівництвом комуністів В. Коцка, Г. Михаця, І. Кушніра. В місті була проголошена Радянська влада. Комуністи були організаторами робітничих і солдатських Рад в Стебнику, Дрогобичі, Коломиї, Стрії, Станіславів, Косові. Вони вели велику роботу в організаціях Робітничо-селянського (Селянсько-робітничого) союзу, в профспілках, інших організаціях. Навесні 1919 р. у Галичині вже діяло 8 великих партійних організацій, в яких налічувалося 182 комуністи⁹.

РКП(б) і Компартія України надавали великого значення розвитку комуністичного руху на західноукраїнських землях. III з'їзд КП(б)У (1919 р.) з цього приводу прийняв спеціальну резолюцію, в якій писалося: «Беручи до уваги розгортання революційного руху в Галичині, з одного боку, і зміцнення там Директорії — з другого, треба перед партією поставити завдання поширювати свій вплив і на Галичину»¹⁰. При ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У діяли Галбюро, а також існу-

⁴ Там же.

⁵ Держ. арх. Львів. обл., ф. 1, оп. 58, спр. 152, арк. 232.

⁶ За владу Рад.— Львів, 1957.— С. 134; КПЗУ — організатор революційної боротьби: Спогади колишніх членів КПЗУ.— Львів, 1958.— С. 69.

⁷ Там же.— С. 79.

⁸ Панчук М. І. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси.— К., 1982.— С. 14.

⁹ Галушко Є. М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр.— Львів, 1965, — С. 24.

¹⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 51.

вали партійні центри по роботі серед комуністів-галичан у Росії й на Україні¹¹.

27 травня 1919 р. Пленум ЦК КП(б)У схвалив постанову щодо статусу КПСГ, в якій, зокрема, відзначалося: «Партійну організацію Галичини вважати обласною організацією Компартії України», хоча з огляду на міжнародно-правове становище території й визнавалася формальна самостійність партійної організації Галичини¹². Отже, КПСГ почала розглядатися як обласна організація КП(б)У.

Окупація західноукраїнських земель буржуазно-поміщицькою Польщею (липень 1919 р.), інтервенція білополяків у Країну Рад в квітні 1920 р. та її провал внесли істотні зміни в організацію і характер роботи Комуністичної партії Східної Галичини. Практично діяли два партійні центри: ЦК КПСГ (у підпіллі) і Галицький організаційний комітет (Галорком) КП(б)У, що був обраний на партійній конференції галицьких комуністів у Києві 23 квітня 1920 р. у складі 9 чол. на чолі з Ф. Коном, членом ЦК КП(б)У, членом Українського бюро Виконкому Комінтерну.

1 серпня в Москві була проведена нарада представників ЦК КПСГ — делегатів II конгресу Комінтерну * М. Левицького й А. Баралю (Савки), Галоркому КП(б)У та Галбюро при ЦК РКП(б), яка схвалила постанову про необхідність створення «нового об'єднаного Галицького краевого організаційного комітету Компартії України»^{12-а}. На підставі цього рішення Політбюро ЦК КП(б)У затвердило новий склад ЦК КПСГ: від ЦК КП(б)У — член ЦК КП(б)У В. Затонський, від підпільного ЦК КПСГ — К. Саврич, М. Левицький, А. Бараль, З. Родзен, Д. Мойса, від Галоркому — М. Баран, К. Литвинович, від Галбюро при ЦК РКП(б) — Г. Краснокутський¹³. Утворення єдиного партійного центру мало велике значення для консолідації діяльності партії на території Радянської України і в тилу білополяків.

Біля джерел комуністичного руху на західноукраїнських землях був В. І. Ленін. Ідеї марксизму-ленінізму мали широке розповсюдження серед трудящих мас і лягли в основу організації й діяльності КПСГ. Володимир Ілліч був особисто знайомий з рядом відомих діячів партії, зокрема, І. Сіяком, М. Левицьким, А. Баралем, В. Коцком¹⁴. Він брав участь у засіданнях, на яких неодноразово вирішувалося питання про західноукраїнські землі.

З визволенням окремих повітів Східної Галичини Червоною Армією після розгрому білопольської інтервенції неминуче постало питання про історичну долю краю. 22 червня на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) за участю В. І. Леніна було підтверджено суверенітет Східної Галичини, право трудящих самим вирішувати її майбутню долю. Було схвалено пропозицію про доцільність утворення Галицького революційного комітету (Галревкому) — тимчасового робітничо-селянського уряду Галичини¹⁵. 8 липня Галревком був затверджений на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У в складі В. Затонського (голова), М. Барана (заступник), М. Левицького, К. Литвиновича, І. Немоловського, А. Баралю, Липневий (1920 р.) Пленум ЦК РКП(б) під головуванням В. І. Леніна

¹¹ Г а л у ш к о Є. М. Назв. праця. — С. 24—31.

¹² Заграва волі: З історії Комуністичної партії Західної України.— С. 22—23; ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 20, арк. 4.

* КПСГ була прийнята до Комінтерну як самостійна секція. Див.: Второй Конгресс Коминтерна: июль — август 1920 г.— М., 1934.— С. 329, 620.

^{12-а} З історії західноукраїнських земель.— Вип. 2.— С. 178—179; ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

¹³ З історії західноукраїнських земель.— Вип. 2.— С. 178—179; ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹⁴ Ярошенко А. Д. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях.— Львів, 1969.— С. 127—130, 134.

¹⁵ Курило В. М., Панчук М. І., Троян М. В. В авангарді боротьби за возз'єднання: Комуністичні організації західноукраїнських земель в авангарді боротьби трудящих за возз'єднання з соціалістичною Вітчизною.— К., 1985.— С. 62.

схвалив утворення Галицької Радянської республіки і Галревкому¹⁶. Володимир Ілліч постійно цікавився життям республіки, листувався з головою Галревкому В. П. Затонським^{16-а}.

11 серпня 1920 р. у м. Тернополі, тимчасовій столиці Галицької Радянської республіки, відбувся перший Пленум ЦК Компартії Галичини, який визначив завдання партії в нових умовах — керівництво всім життям республіки через органи Радянської влади. Були створені вищі партійні органи — Політбюро, Оргбюро, Секретаріат та затверджений склад Галревкому. 26 серпня ЦК КПГ схвалив Статут партії.

Комуністична партія Галичини виступала відтоді політичним і організуючим центром. Вона очолила революційні перетворення в усіх сферах суспільно-економічного й політичного життя республіки¹⁷. Одночасно КПГ здійснювала і керівництво революційною боротьбою трудящих мас в тилу білополяків. 21 серпня під керівництвом комуніста Ф. Бекеша було піднято повстання в Сколівському повіті на Львівщині і проголошено Бойківську Радянську республіку^{17-а}.

Коротким був період легальної діяльності партії. В другій половині вересня війська буржуазно-поміщицької Польщі, підтримані США і Антантою, знову загарбали західноукраїнські землі та встановили там жорстокий окупаційний режим. Комуністи змушені були піти в підпілля, де продовжували свою діяльність.

15 жовтня 1920 р. відбувся пленум ЦК КПГ, який розглянув питання про організацію роботи в нових умовах. Було вирішено, що 3 члени Політбюро залишаться діяти на Радянській Україні, а 2 — будуть діяти через Закордонне бюро допомоги у Відні. Відновив свою діяльність підпільний ЦК КПСГ у складі Й. Крілика (Васильків), С. Сеника (Сирель), Н. Хомина, А. Пастернака (Улан). Почали діяти в краї і парторганізації Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП). За таких обставин виникла необхідність створення єдиного центру партійної роботи в Східній Галичині. Цим питанням зайнялися ЦК КРПП, ЦК КП(б)У, ЦК РКП(б) і Виконком Комінтерну.

Тим часом на ґрунті організаційних незгод у комуністичному русі Східної Галичини стався розкол. Одні (Й. Крілик, К. Саврич, М. Теслюк, Р. Роздольський, П. Крайківський, С. Сеник, В. Корбутяк, Л. Розенберг) рішуче обстоювали статус КПСГ як самостійної секції Комінтерну при тісних зв'язках з КП(б)У та координації дій з КРПП, інші (Н. Хомин, Г. Михаць, Г. Іваненко, І. Вантух, Н. Шапіро) спільно з представниками ЦК КРПП, які були делеговані у Східну Галичину (Ч. Гросеровою, К. Ціховським і С. Круліковським), вважали, що оскільки остання перебувала під владою Польщі, то і КПСГ повинна стати обласною організацією КРПП. Після партконференції Компартії Східної Галичини, що відбулася у Львові 21 січня 1921 р. розкол став фактом. Почали діяти окремі партійні центральні органи: ЦК КПСГ — орган «васильківців» і виконком КПСГ — орган «капеєрпівців». Вони почали скликати свої партконференції, здійснювати самостійні організаційні заходи. «Васильківці», захищаючи позиції КПСГ як самостійної секції Комінтерну, вважали, що оскільки Східна Галичина за міжнародно-правовими нормами не визнана анексованою територією Польщі, а лише перебуває під її окупацією, то включення КПСГ до складу КРПП було б неправомірним й передчасним. В той час, коли на території краю розгорталася революційно-визвольна боротьба проти окупа-

¹⁶ З історії західноукраїнських земель.— Вип. 2.— С. 178—179; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, спр. 31, арк. 1—2.

^{16-а} Ленін В. І. Телеграма В. П. Затонському, 19 серп. 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 51.— С. 264—265; Під прапором Жовтня: Документи і матеріали.— Львів, 1957.— Т. 1.— С. 515—520.

¹⁷ Тищик Б. Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка 1920 р.— Львів, 1970.— 197 с.; Карпенко О. Ю., Курило В. М., Троян М. В. Йшов Жовтень, осяючи світ.— Ужгород, 1987.— С. 98—125.

^{17-а} Під прапором Жовтня.— Т. 1.— С. 292—295, 299—300.

ції буржуазно-поміщицькою Польщею за возз'єднання з Радянською Україною, КРПП стояла на помилкових позиціях з національного питання, не визнавала права націй на самовизначення і відокремлення. Така концепція не могла мати підтримки у західноукраїнських комуністів і широких трудящих мас. Керівники КРПП помилялися тоді і в аграрному питанні — не висували лозунг про конфіскацію поміщицьких земель та безплатний розподіл її між селянами, що для аграрної Східної Галичини мало суттєве значення. «Капеєрпівці» в цілому дотримувалися правильної точки зору, коли вважали, що в країні повинна існувати одна партія, що об'єднання партійних організацій приведе до посилення діяльності комуністів, що загальнопольська соціалістична революція приведе врешті-решт і до визволення трудящих Східної Галичини. Таким чином, обидва партійні центри стояли за перемогу соціалістичної революції, але обстоювали різну тактику досягнення цієї мети. На нашу думку, «васильківці» займали тоді об'єктивно більш правильну позицію.

Становище в КПСГ викликало тривогу як в ЦК КП(б)У й ЦК КРПП, так і у Виконкомі Комінтерну. Відбулися численні зустрічі між представниками цих партій, на яких робилися спроби ліквідації розколу та консолідації комуністичного руху на західноукраїнських землях. Потрібно визнати, що під час цих нарад представники КРПП займали неконструктивну позицію, обстоювали свої помилкові концепції з організаційних та ідеологічних питань. Представники ЦК КП(б)У не завжди проявляли принципову позицію і погоджувалися на включення в міжпартійні угоди помилкових положень про політичні заклики в революційній боротьбі. Вони занадто довго не відмовлялися від статусу КПСГ як обласної організації КП(б)У. 20 липня 1920 р. Виконком Комінтерну затвердив угоду між КРПП, КП(б)У та КПСГ від 6 липня про включення останньої до складу Комуністичної робітничої партії Польщі як обласної автономної організації. Однак розкол у КПСГ не був ліквідований. Він продовжувався навіть і після того, як за дорученням ЦК КРПП 9 серпня у Львові була проведена нарада керівних діячів КПСГ і за пропозицією С. Круліковського було створено новий тимчасовий Центральний Комітет партії. До його складу увійшли С. Круліковський, Ч. Гросєрова, Г. Іваненко, Й. Крілик, С. Сенік, Ришард.

З метою остаточного подолання розколу та вироблення єдиних політичних гасел, стратегії і тактики партії було вирішено скликати 30 жовтня 1921 р. крайову партійну конференцію. На неї прибуло 26 чол. Конференція проходила в приміщенні собору св. Юра у Львові. Вона мала заслухати звіт про роботу ЦК партії та III конгресу Комінтерну, питання про політичну ситуацію в Східній Галичині, завдання і лозунги КПСГ, вирішити організаційні проблеми. Однак конференція не відбулася, оскільки на початку її роботи до залу засідань увірвалася поліція і заарештувала всіх присутніх. Документи, підготовлені для обговорення на конференції, свідчать, що з жодного принципового питання не було єдності серед їх авторів. Процес консолідації партійних рядів не був завершений.

Суд над лідерами комуністичного руху (22 листопада 1922 р. — 11 січня 1923 р.) перетворився з процесу над комуністами в процес над окупантами. «Святоюрці» мужньо захищали політику комуністичної партії, ідеї соціалістичної революції, викривали жорстокий терористичний режим окупантів на західноукраїнських землях.

Арешт учасників конференції та масові репресії після неї тяжко позначилися на діяльності партії. Однак і на цей раз робота не припинялася. Відбулися нові наради й засідання з приводу ліквідації розколу та консолідації дій. Остаточо розкол був подоланий лише після II з'їзду КРПП (19 вересня — 2 жовтня 1923 р.), коли завершився процес більшовизації партії і КРПП зайняла марксистсько-ленінські позиції з

усіх основних питань теорії й тактики революційної боротьби. КПСГ була реорганізована в КПЗУ з поширенням діяльності на Східну Галичину, Західну Волинь, Полісся, Холмщину та Підляшшя. Вона стала автономною партійною організацією КРПП із своїм ЦК, Політбюро, Секретаріатом, мала право скликати свої партійні конференції та з'їзди, брала участь у діяльності з'їздів КРПП, її керівних органів, а також у роботі Комінтерну в складі делегації КРПП. КПСГ мала тоді в своїх рядах 1560 комуністів, об'єднаних у 242 організації. За національним складом понад 75% членів партії становили українці, 25% — поляки, євреї, білоруси.

Особливе місце в житті КПЗУ, визначенні її політичних завдань, лозунгів і тактики мала V конференція партії (квітень 1924 р.), яка схвалила рішення, спрямовані на виконання резолюцій II з'їзду КРПП по організації мас на боротьбу проти окупаційного режиму за владу Рад, за возз'єднання з Радянською Україною.

Серед важливих здобутків партії у ті роки були успіхи в залученні на революційні позиції Української соціал-демократичної партії, утворення комуністичної фракції у сеймі в складі депутатів-комуністів і соціал-демократів, революціонування «Сельсоюзу» та «Волі народу». Пізніше ці організації під керівництвом комуністів об'єдналися в масову політичну партію — Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання «Сельроб», генеральним секретарем якої був обраний член Політбюро ЦК КПЗУ П. Крайківський. Партія активізувала свою діяльність в осередках МОДРУ, профспілках та інших масових легальних організаціях.

КПЗУ надавала великого значення ідейно-виховній роботі серед трудящих. Вона розповсюджувала комуністичні газети й журнали, листівки, відозви та маніфести. Комуністи брали найактивнішу участь у революційних виступах робітничого класу, трудящого селянства, молоді.

Важливу роль у житті західноукраїнських комуністів відіграв V конгрес Комінтерну (17 червня — 8 липня 1924 р.), який розглянув українське питання. На ньому з промовою про становище в Західній Україні виступив делегат від КПЗУ Й. Крілик. У своїй промові він наголосив: «Єдино правильною позицією на цих територіях у національному питанні є заклик до відриву цих земель від теперішньої Польщі і до об'єднання з Радянською Україною, з визначенням водночас можливості здійснення цього насамперед шляхом соціальної революції в Польщі»¹⁸.

Міжнародний форум комуністів одноставно підтримав концепцію возз'єднання українських земель в єдиній Радянській державі і заявив, що він «визнає необхідність проголошення комуністичними партіями Польщі, Чехословаччини і Румунії лозунгу об'єднання розірваних імперіалізмом на частини українських областей в радянську робітничо-селянську республіку»¹⁹.

Виконуючи рішення Комінтерну, в січні 1926 р. у Берліні було проведено нараду представників КП(б)У, КПЗУ і Закарпатської крайової організації Компартії Чехословаччини за участю М. Скрипника, К. Саврича, Й. Крілика, М. Теслиюка і І. Мондока, на якій були розглянуті питання організації спільних дій трудящих всіх західноукраїнських земель²⁰.

Дальшим розвитком та удосконаленням політичної лінії й стратегії КПЗУ став її II з'їзд (11—28 жовтня 1925 р.), який відбувся в Болшеві під Москвою. На ньому були присутні 33 делегати, що представляли 10 округних, 29 повітових, 36 районних комітетів і 442 партійні

¹⁸ Пятый Всемирный конгресс Коммунистического Интернационала, 17 июня — 8 июля 1924 г.: Стеногр. отчет.— М., 1925.— Ч. 1.— С. 663.

¹⁹ Там же.— Ч. 2.— С. 127.

²⁰ Курило В. М., Панчук М. І., Троян М. В. Назв. праця.— С. 105—106.

осередки. Членами КПЗУ були 1743 комуністи. Резолюції з'їзду мали цілком марксистський характер і свідчили про втілення в життя КПЗУ ідей і досвіду ленінізму²¹.

Комуністична партія Західної України у досліджуваний період пройшла складний шлях організаційного оформлення та ідейного гартування. Вона зародилася як партія робітничого класу і з перших днів свого існування виступала у ролі керівника й організатора трудящих мас у боротьбі за владу Рад і возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною в єдиній Радянській соціалістичній державі.

Постійну братню допомогу у її зміцненні подавали РКП(б), КП(б)У, КРПП і Комінтерн. З нечисленних груп КПЗУ переросла у масову марксистсько-ленінську партію нового типу, організатора трудящих у боротьбі за ідеали Великого Жовтня і соціалізму.

²¹ Постанови II з'їзду Комуністичної партії Західної України.— Львів, 1925.— 100 с.; Більшовизація партії та питання організаційного будівництва: Тези, прийняті на II з'їзді КПЗУ.— Львів, 1926.— 42 с.

Борці за щастя народу

В. П. Петров (Сімферополь)
В. І. Шамко (Одеса).

ІВАН ОЛЕКСІЙОВИЧ АКУЛОВ

1912 рік... Революційний рух, не зломлений столипінською реакцією, знову набуває сили в Росії. Серед масових виступів пролетаріату того періоду В. І. Ленін особливо виділив політичний страйк і демонстрацію трудящих Петербурга 15 листопада. Десятки тисяч робітників у той день залишили свої цехи і попрямували до Таврійського палацу, де засідала Дума. «Цей крок вперед, — писав Володимир Ілліч, — набуває тим більшого значення, що він збігся з відкриттям ІV, поміщицької, чорної, третьочервневої Думи. Прекрасно вибраний момент для демонстрації! Чудовий пролетарський інстинкт, уміння протиставити і зіставити відкриття чорного «парламенту» з червоними прапорами на вулицях столиці!»¹.

Серед організаторів цього виступу був член Петербурзького комітету РСДРП Іван Олексійович Акулов — визнаний вождь пітерського пролетаріату. Охранка вважала його одним з «найбільш активних членів місцевої більшовицької соціал-демократичної організації»².

Народився І. О. Акулов 12 квітня 1888 р. у Петербурзі. Після смерті батька хлопчика віддали до притулку, а потім — до торгово-промислової школи, навчаючись у якій, він водночас давав приватні уроки, щоб заробити на життя.

Революція 1905 р. стала для Івана Акулова другою школою. Рано зазнавши соціальної несправедливості, він бере участь у демонстраціях і мітингах, знайомиться з марксистською літературою. В 1907 р. І. Акулов вступає у РСДРП, назавжди пов'язавши свою долю з більшовиками. Дев'ятнадцятирічний юнак до того часу завоював довіру партійної організації сумлінним виконанням революційних доручень, йому дали вести робітничий гурток.

У лютому 1908 р. Івана Акулова було заарештовано поліцією. Суд приговорив його до річного ув'язнення у фортеці, яке було замінено на тюрму «Хрести». Перебуваючи там, Акулов активно займався самоосвітою. Товариші потай переправляли йому праці Маркса, Енгельса, Леніна, матеріали партійних з'їздів. «Основну марксистську більшовицьку підготовку одержав у в'язниці, коли сидів уперше», — вказував він пізніше в автобіографії.

Вийшовши на волю, Акулов активно включився у революційну діяльність — він брав участь у відновленні розгромлених партійних організацій, вів пропагандистську роботу в партійних гуртках, боровся з меншовиками-ліквідаторами за вплив у профспілках. Навесні 1913 р. його обирають членом Виконавчої комісії Петербурзького комітету РСДРП. Разом з О. Є. Бадаєвим, М. І. Калініним, М. І. Подвойським та іншими соратниками В. І. Леніна І. О. Акулов керував роботою партійних організацій столиці.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції ЦК партії направив І. Акулова у Виборг як керівника військової більшовицької

¹ Ленін В. І. До питання про подію 15 листопада // Повне зібр. творів.— Т. 22.— С. 196.

² Блінов А. С. Иван Акулов.— М., 1967.— С. 20.

організації. Будучи делегатом більшовиків гарнізону, він брав участь в роботі VII (Квітневої) конференції РСДРП(б) та історичного VI з'їзду партії, який взяв курс на підготовку збройного повстання. Завдяки настійній роботі більшовиків до кінця вересня 1917 р. гарнізон Виборга став міцною опорою революції.

Напередодні збройного повстання І. Акулов, обраний делегатом II Всеросійського з'їзду Рад, прибув у Петроград. Виконуючи завдання Військово-революційного комітету, він керував загонами червоногвардійців і солдатів 6-го запасного саперного батальйону, направленими на захоплення Миколаївського вокзалу, а через добу брав участь в історичних засіданнях з'їзду, який проголосив перемогу Радянської влади.

У кінці 1917 р.— на початку 1918 р. І. Акулов — секретар Єкатеринбурзького комітету більшовиків, а згодом — голова губкому партії та губвиконкому у Вятці. Яку б роботу не доручила партія Акулову, завжди він виявляв ті людські якості, які високо цінував у більшовицьких керівниках В. І. Ленін: природну обдарованість, рішучість і вірність обов'язку, вміння згуртувати маси і повести їх на боротьбу з контрреволюцією, голодом і розрухою.

Особливо яскраво ці риси виявилися на посту голови губкому партії в Оренбурзі. Навесні 1919 р. білогвардійські армії Дутова і Колчака почали наступ на цьому напрямі. Оренбург був важливим у стратегічному відношенні пунктом, що зв'язував Радянську республіку з Туркестаном, тому втрата міста створювала загрозу тилу Східного фронту. Під керівництвом губкому партії організується оборона Оренбурга, створюються оборонні споруди, формуються п'ять робітничих полків і загоони комуністів. Ворогу вдалося оточити місто, однак у запеклих боях на підступах до нього білогвардійці зазнали значних втрат, їхні плани захопити Оренбург одним ударом були зруйновані. Ворог приступив до планомірної осади. На прохання губкому в місто почало прибувати підкріплення, направлене за вказівкою В. І. Леніна. Оренбург вистояв. Через кілька тижнів червоногвардійські війська перейшли в наступ і відкинули ворога.

У другій половині 1920 р. І. О. Акулов працював секретарем Киргизького (Казахського) обласного бюро РКП(б), багато зробивши для будівництва основ національної державності у цій республіці.

Після закінчення громадянської війни, на початку 1921 р., ЦК партії направив І. О. Акулова на роботу в Крим, визволений від врангелівців. Його було утверджено секретарем обкому РКП(б) і введено до складу Кримревкому³.

Становище в Криму було складним. Через відсутність сировини і палива не працювали підприємства, сотні тисяч людей голодували. В горних районах півострова лютували банди з недобитків — білогвардійців, махновців та куркулів. Необхідно було у найкоротші строки налагодити роботу партійних і радянських органів на місцях, розгорнути рішучу боротьбу з бандитизмом, вжити заходів для відродження господарського життя.

В кінці березня на об'єднаному засіданні обкому партії та Кримревкому, що проходив під головуванням І. О. Акулова, були накреслені заходи для ліквідації бандитських формувань. Організуються частини особливого призначення, зміцнюються органи ЧК, посилюється охорона узбережжя. Обком РКП(б) звернувся із спеціальною відозвою до населення, в якій закликав усіх трудящих «виконати свій обов'язок і допомогти в справі очищення Криму від залишків контрреволюційних банд»⁴. Важливу роль в ослабленні бандитизму відіграла політична амністія його учасникам, оголошена за рішенням обкому пар-

³ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 13, спр. 501, арк. 11.

⁴ Держ. арх. Кримськ. обл., ф. Р-1188, оп. 3, спр. 13, арк. 6.

тії та Кримревкому в квітні 1921 р.⁵ В результаті рішучих дій до осені 1921 р. контрреволюційне підпілля в Криму було в основному ліквідоване, значно зміцніли позиції Радянської влади на місцях.

У тяжких умовах післявоєнної розрухи обком партії на чолі з І. О. Акуловим проводив велику організаторську роботу по відбудові економіки, проведенню в життя нової економічної політики. У зв'язку з гострою продовольчою кризою в країні одним з найважливіших завдань обласної парторганізації стає налагодження видобутку й вивозу з Криму великих запасів солі, що нагромадилися на промислах за роки імперіалістичної та громадянської воєн. Величезного значення найшвидшій відправці солі з Криму надавав В. І. Ленін. Обком РКП(б) направив у райони соледобування більш як 20 комуністів для організації цих робіт⁶. На заготівлю й відвантаження солі було мобілізовано близько 1,5 тис. трудящих. Значну допомогу в ремонті пристаней, під'їзних шляхів, охороні видобутої солі подали частини Червоної Армії й робітники промислових підприємств. Усе це дало можливість забезпечити неухильне зростання соледобування. Якщо у травні 1921 р. вивіз солі з Криму не перевищував 70 тис. пудів, то в червні було відправлено 590 тис., а у липні — більш як 1 млн. пудів⁷.

Восени 1921 р. ЦК РКП(б) прийняв рішення про відкликання І. О. Акулова з Криму у зв'язку з призначенням на іншу роботу. Високо оцінюючи його діяльність на посаді секретаря обкому партії, його бюро у своїй постанові відзначало: «Президія вважає за необхідне вказати ЦК таке: тільки завдяки роботі Акулова вдалося привести Кримську організацію і апарат ОК в нинішнє, досить стає новий стан»⁸.

Близько 10 років життя Івана Олексійовича пов'язані з роботою на Україні. В 1923 р. партія направляє його у Донбас — від темпів відбудови вугільної промисловості багато в чому залежало подолання розрухи. Працюючи головою Донецької, а потім республіканської спілки гірників, він багато сил й енергії віддає відбудові шахт, поліпшенню умов праці й побуту шахтарів. На яких посадах не працював би Акулов, він завжди приділяв величезне значення виховній роботі серед трудящих, а також демократизації суспільного життя. В цьому він вбачав шлях до розширення зв'язків партійних і громадських організацій з народними масами.

В 1927 р. І. Акулова обирають головою Всеукраїнської ради профспілок, а згодом — членом Оргбюро ЦК КП(б)У. Коло питань, якими йому доводилося займатися, незмірно зросло. Однак, незважаючи на завантаженість роботою, Іван Олексійович залишався простою і доступною людиною. Ці якості розкривали перед ним серця людей. Водночас постійне спілкування з трудящими давало І. О. Акулову дійсне знання життя, запитів і потреб людей.

На початку 1930 р., за пропозицією Г. К. Орджонікідзе, І. О. Акулова призначають на посаду заступника наркома РСІ СРСР. У складі спеціальної комісії він аналізує діяльність сільськогосподарської кооперації. В умовах форсування темпів колективізації її розвиток з осені 1929 р. був фактично перерваний. Відмова від використання доколгоспних форм сільськогосподарської кооперації стала одним з джерел складностей процесу колективізації. Виступаючи на XVI з'їзді ВКП(б), Акулов звернув увагу делегатів на недооцінку ролі кооперації.

У зв'язку з тим, що в 1931—1932 рр. народне господарство України переживало серйозні труднощі, І. О. Акулов, який в той період працював першим заступником голови ОДПУ, у вересні 1932 р. знову був направлений в республіку для зміцнення керівництва. Комуністи

⁵ Парт. арх. Кримськ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 60, арк. 55.

⁶ Там же, спр. 52, арк. 40.

⁷ Держ. арх. Кримськ. обл., ф. Р-1188, оп. 3, спр. 20, арк. 276.

⁸ Парт. арх. Кримськ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 3-е, спр. 26, арк. 20.

Донбасу висувають його на посаду першого секретаря Донецького обкому партії, а на Пленумі ЦК КП(б)У Акулова було введено до складу Політбюро та Оргбюро і обрано секретарем ЦК по Донбасу. Наділивши Івана Олексійовича великими повноваженнями, ЦК поставив перед ним завдання: подолати відставання краю по добуванню палива й виплавці металу, добитися сталої, ритмічної роботи підприємств.

За ініціативою Акулова було розроблено і внесено на розгляд уряду пропозиції щодо перебудови системи управління шахтами, вдосконалення оплати праці, розвитку професійно-технічного навчання, поліпшення постачання. Ці пропозиції було враховано при підготовці ряду постанов ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, які відіграли важливу роль у реорганізації управління, закріпленні кадрів, підвищенні трудової дисципліни⁹. І. О. Акулов багато зробив для розвитку соціалістичного змагання серед шахтарів, активно підтримував винахідників і раціоналізаторів. 7 липня 1933 р. шахтарі Донбасу вперше за багато місяців виконали добовий план видобутку вугілля. Напружена робота обласної партійної організації допомогла трудящим регіону успішно справитися із завданням ЦК.

Високо цінуючи ділові й політичні якості Акулова, партія завжди доручала йому справи особливої важливості. В кінці 1933 р. його призначають Прокурором СРСР. Перебуваючи на цій відповідальній посаді, Іван Олексійович багато сил віддає створенню центрального апарату союзної Прокуратури, вдосконаленню прокурорського нагляду за судовим слідством. Акулов залучав до роботи в прокуратурі відомих вчених-юристів, багато уваги приділяв розгляду листів та скарг трудящих, послідовно проводив у життя Постанову ЦВК і РНК СРСР від 25 червня 1932 р. «Про революційну законність». Особливо нетерпимо відносився він до порушень законності з боку самих працівників правоохоронних органів, добиваючись усунення від роботи службових осіб, які скомпрометували себе.

В обстановці культу особи, що складався в той час, і зневажання правових норм це було нелегкою справою, однак і в цих умовах І. О. Акулов не поступався істиною. Він знаходив у себе мужність захищати від наклепів тих, кого знав як відданих партії комуністів, незважаючи на докори у втраті «політичної пильності». Конфлікт, що виник на цьому ґрунті, між І. О. Акуловим та його заступником А. Я. Вишинським, який спирався на підтримку Й. В. Сталіна, закінчився звільненням Івана Олексійовича від роботи в Прокуратурі СРСР.

Через деякий час І. О. Акулов, який важко пережив усунення від справ, був направлений на роботу в ЦВК СРСР. З березня 1935 р. під всіма указами найвищого органу державної влади разом з іменем М. І. Калініна стояло ім'я секретаря президії ЦВК І. О. Акулова. Багатогранною була його діяльність у найвищому органі державної влади. За дорученням Радянського уряду він керував роботою комісії по організації XV Міжнародного конгресу фізіологів, очолював редакційну раду по виданню Великого Радянського атласу світу. Значний вклад вніс Акулов у розробку проекту Конституції СРСР і Положення про вибори до Верховної Ради СРСР.

З 1927 по 1930 рр. І. О. Акулов був членом ЦК ВКП(б), а у 1923—1925 рр. і у 1930—1934 рр.— членом ЦК ВКП(б). Він обирався делегатом багатьох партійних з'їздів, членом ВЦВК і Президії ЦВК СРСР. Вірність ленинській партії І. О. Акулов проніс через все життя. Він розділив долю багатьох більшовиків ленинської школи, які стали жертвами необґрунтованих репресій. Життя його трагічно обірвалося у 1939 р. Однак в пам'яті радянських людей він назавжди залишиться людиною високого обов'язку.

⁹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 5.— С. 89—94.

Л. В. Ковпак (Київ)

Соціальні питання в діяльності Рад народних депутатів УРСР (80-ті роки)

Розвиток революційної перебудови, необхідність дальшого поглиблення і забезпечення гарантій її необоротності зумовлюють якнайшвидше проведення кардинальної реформи політичної системи, вирішальний напрям якої полягає в забезпеченні «повновладдя Рад народних депутатів як основи соціалістичної державності і самоврядування в нашій країні»¹. Народ — головна дійова особа перебудови — повинен бути реально включений в усі процеси оновлення і через органи свого представництва — Ради — має розв'язувати найважливіші питання державного, господарського і соціально-культурного життя. Суть реформи політичної системи чітко відображена в таких лєнінських словах: «...Народ, об'єднаний Радами, — ось хто повинен управляти державою»². Визначенню юридичних принципів здійснення цієї реформи, поверненню влади Радам мають сприяти зміни і доповнення до Конституції СРСР, новий Закон про вибори народних депутатів СРСР.

Сьогодні на перший план поставлено завдання — відродити лєнінський стиль і дух Рад як повноправних органів народовладдя, «зробити їх у повному розумінні слова і народними, і владними. Наполегливими, енергійними, діловими захисниками інтересів громадян»³. Ради — це форма влади, створена самими трудящими, яка надає найширші можливості для виявлення народної ініціативи, неформальної участі мас у розв'язанні всіх питань, у тому числі соціальних.

У 70-х — на початку 80-х років значно знизилися темпи руху радянської економіки. Дальше її піднесення багато в чому залежало від розв'язання соціальних питань, але на практиці існувала своєрідна глухота до них, панував «залишковий» принцип розвитку соціальної сфери. Таке становище спричинило й серйозні недоліки в діяльності Рад, дублювання їх партійними органами, обмеженість їх прав і повноважень, слабкість матеріально-фінансової бази, засилля відомчості на місцях.

Певне позитивне значення для активізації роботи Рад по розв'язанню економічних і соціальних завдань перебудови мала постанова ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому підвищенню ролі і посиленню відповідальності Рад народних депутатів за прискорення соціально-економічного розвитку в світлі рішень XXVII з'їзду КПРС» (липень 1986 р.)⁴⁻⁵, у ході виконання якої були значно розширені компетенції місцевих органів влади щодо комплексного розвитку своїх територій, поступово налагоджувалася їх взаємодія з підприємствами і організаціями в справі розвитку виробничої та соціальної інфраструктури, поглиблювалися демократичні засади в діяльності Рад.

¹ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1988. — С. 118.

² Ленін В. І. Промова до солдатів на мітингу в Ізмайловському полку 10 (23) квітня 1917 р. // Повне збр. творів. — Т. 31. — С. 182.

³ Позачергова сесія Верховної Ради СРСР // Рад. Україна. — 1988. — 2 жовт.

⁴⁻⁵ Советы народных депутатов. — 1986. — № 9. — С. 5—14.

Здійснення радикальної економічної реформи передбачає дальше вдосконалення територіального управління, насамперед з боку Рад, найважливішим об'єктом якого є соціальна сфера. Позачергова VII сесія Верховної Ради республіки одинадцятого скликання (квітень 1988 р.) затвердила нову Генеральну схему управління народним господарством Української РСР, спрямовану на перехід від адміністративних до переважно економічних методів керівництва, на істотне зміцнення основної ланки, розширення прав місцевих Рад і підприємств з передачею їм ряду виробничих, господарських і соціальних функцій міністерств та відомств⁶. На необхідності прискорення розв'язання Радами народних депутатів соціальних питань, посилення їх наполегливості, ініціативності, подолання споживацьких настроїв на цій ділянці роботи акцентувалася увага на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР (жовтень 1988 р.). «Дуже важливо,— зазначалося в її матеріалах,— щоб Ради швидше оволодівали новими методами управління господарством, брали у свої руки питання постачання населенню продовольчих і промислових товарів, будівництва житла і його справедливого розподілу, розвитку сфери послуг..., оздоровлення навколишнього середовища»⁷.

Автор даної замітки прагнув висвітлити такі напрями діяльності Рад УРСР у 1981—1988 рр., як поліпшення житлових умов трудящих республіки, забезпечення їх товарами масового попиту, вдосконалення торгово-побутового обслуговування населення.

Одним з першочергових завдань сучасного етапу перебудови є забезпечення радянського народу житлом: «Будівництво житла — всенародне завдання. Саме з цих позицій до нього і треба підходити»⁸. Його розв'язання стало предметом повсякденної уваги Рад народних депутатів, їх виконкомів, постійних комісій, депутатських груп і постів. Розробляючи і затверджуючи плани економічного та соціального розвитку своїх територій, Ради здійснюють організаційне керівництво і контроль за ходом житлового будівництва, починаючи із затвердження проектів і до введення об'єктів в експлуатацію, дають дозвіл на відведення земельних ділянок під забудову підприємствам та організаціям або індивідуальним забудовникам, на створення житлово-будівельних кооперативів, надання позик. Протягом одинадцятої п'ятирічки в республіці було введено в дію 91,7 млн. кв. м житла (майже 1 700 тис. квартир), завдяки чому поліпшили житлові умови 7,7 млн. чол.⁹ На початку дванадцятої п'ятирічки в окремих квартирах або індивідуальних будинках проживало 84,3% міського населення УРСР.

Однак застійні явища, характерні для 70-х — початку 80-х років, повною мірою позначилися і на житловому будівництві: починаючи з восьмої п'ятирічки протягом 20 років його щорічні обсяги практично не збільшувалися. Внаслідок цього у 1987 р. поліпшення житлових умов потребували 2,2 млн. сімей республіки. Для виконання поставленого XXVII з'їздом КПРС завдання — забезпечити до 2000 р. кожну сім'ю окремою квартирою або індивідуальним будинком — необхідно ввести в дію всі резерви, розширювати житлове будівництво за рахунок держкапіталовкладень, госпспособу, кооперації, індивідуальних забудовників, а також здійснювати оновлення, реконструкцію існуючого житлового фонду, більш ефективно і бережливо його використовувати. На основі аналізу даних виконкомів обласних і міських Рад народних депутатів про будівництво та оновлення житла, галузевих житлових програм, прогнозу зростання чисельності населення та інших

⁶ Рад. Україна.— 1988.— 19 квіт.

⁷ Там же.— 2 жовт.

⁸ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 черв. 1987 р.— К., 1987.— С. 29.

⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1986.— С. 27.

факторів в УРСР розроблена і прийнята Комплексна програма «Житло — 2000», згідно з якою середня забезпеченість житлоплощею одного жителя республіки зростає з 16,4 кв. м у 1986 р. до 19,7 кв. м у 2000 р. і відповідатиме раціональній нормі¹⁰.

З метою прискорення розв'язання житлової проблеми Ради дедалі активніше залучають кошти підприємств. Водночас особливого значення набуває підтримка і допомога Рад будівництву молодіжних житлових комплексів (МЖК), спорудженню житла господарським способом. До речі, госпспособ житлово-соціального будівництва вже довів свою ефективність. Наприклад, колектив об'єднання «Прикарпатліс» в одинадцятій п'ятирічці таким методом збудував 46 тис. кв. м житла, а колгосп ім. Леніна Чорнобаївського району Черкаської області — 106 будинків¹¹. Активно ведеться будівництво житла госпспособом у Ленінградському районі Києва. В республіці досягнуто перших позитивних результатів у виконанні житлової програми: за два роки дванадцятій п'ятирічці споруджено будинки загальною площею на 7 млн. кв. м більше, ніж намічалось п'ятирічним планом¹².

Ради народних депутатів здійснюють контроль за освоєнням коштів, виділених на житлове будівництво. На жаль, у республіці мають місце випадки, коли вони використовуються неповністю або не за призначенням. Лише у 1981 р. в УРСР фактично було освоєно на будівництво житла на 200 млн. крб. менше від запланованого¹³. В 1981—1985 рр. одеські будівельники не виконали робіт на будівництві житла та об'єктів соціальної культури на 12 млн. крб.¹⁴ Не повністю використовуються капіталовкладення в Сумській, Вінницькій, Івано-Франківській областях¹⁵.

Гострими залишаються питання дотримання строків будівництва, боротьби з авралами, штурмівщиною. Так, у 1986 р. в республіці не своєчасно було введено в дію понад 40% житла¹⁶. Низька якість його будівництва призводить до значних матеріальних і моральних збитків: на усунення браку та достроковий ремонт будинків щороку в республіці витрачається близько 7 млн. крб. На ці кошти можна було б додатково збудувати понад 500 квартир¹⁷. Факти здачі в експлуатацію житла з серйозними недоробками мали місце в Миколаївській, Вінницькій областях, у Харкові. Істотно гальмує розвиток житлового будівництва й те, що домобудівні комбінати республіки працюють не з повним навантаженням — їх потужності використовуються лише на 85%.

Дійовою формою контролю за спорудженням житла та об'єктів соціальної культури є депутатський запит. Активно використовували його депутати Івано-Франківської, Київської областей. Багату інформацію депутатам про житлові умови виборців, якість ремонту квартир, стан та утримання житлового фонду дають Дні відкритого листа, сходи громадян.

Питання забезпечення населення житлом, користування і збереження житлового фонду знайшли відображення в Житловому кодексі республіки, прийнятому VII сесією Верховної Ради УРСР десятого скликання (червень 1983 р.). Дотримання житлового законодавства контролюють Ради народних депутатів, їх виконкоми. Зокрема, Президія Верховної Ради УРСР на засіданні в лютому 1987 р. розглянула

¹⁰ Правда України.— 1988.— 5 мая.

¹¹ Рад. Україна.— 1987.— 11 лип.

¹² Матеріали Пленуму Центрального Комітету Компартії України, 22—23 січ. 1988 р. // Там же.— 1988.— 23 січ.

¹³ Шоста сесія Верховної Ради Української РСР (десяте скликання) 30 листопада 1982 року: Стеногр. звіт.— К., 1983.— С. 101.

¹⁴ Правда.— 1987.— 3 июня.

¹⁵ У Раді Міністрів УРСР // Рад. Україна.— 1988.— 29 квіт.

¹⁶ Там же.— 1987.— 11 лип.

¹⁷ Там же.

питання про серйозні недоліки в забезпеченні вимог Житлового кодексу у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Івано-Франківській, Львівській, Херсонській та Чернігівській областях, гостро критикувала формально-бюрократичне ставлення окремих Рад до розв'язання житлової проблеми, факти зловживань¹⁸. Одеська міська Рада лише у 1985—1986 рр. прийняла 8 рішень у зв'язку з виявленими порушеннями житлового законодавства¹⁹. Грубі порушення принципу соціальної справедливості при розподілі житла були виявлені в ході перевірки, проведеної у 1987 р. Комітетом народного контролю СРСР спільно з ВЦРПС, у Харківській області²⁰, мали вони місце також у деяких інших областях республіки.

Забезпечення схоронності житлового фонду, турбота про його якісний і своєчасний ремонт — це безпосередній обов'язок місцевих Рад, депутатських груп і постів. Щодо цього заслуговує на увагу ініціатива депутатів міської Ради Севастополя, які створили добровільні ремонтні бригади. На початку 1987 р. в них налічувалося понад 300 постійних членів та сотні помічників, які на громадських засадах ремонтували житло, готували його до зими, утримували в належному стані під'їзди будинків тощо²¹. Аналогічні бригади ремонтують дитячі та спортивні майданчики у Кривому Розі, Львові, Черкасах. В Києві, Сумах, Кременчуку житлові будинки беруться їх мешканцями на соціалістичну схоронність.

Багато труднощів у забезпеченні схоронності і правильній експлуатації житлового фонду виникають через його невиправдану відомчу роз'єднаність. Курс на передачу відомчого житлового фонду місцевим Радам був закріплений Житловим кодексом УРСР. На дальше вдосконалення роботи житлово-комунального господарства республіки спрямована постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР, яка передбачає передачу до 1993 р. відомчого житлового фонду на баланс місцевих Рад народних депутатів, що значно поліпшить експлуатацію будинків, рівень благоустрою житла, якість роботи житлово-комунальних служб²².

У 80-ті роки істотну увагу приділяли Ради республіки соціальній перебудові сіл. Позитивний досвід роботи в цьому напрямі нагромаджено в Донецькій, Дніпропетровській, Львівській, Полтавській, Харківській, Черкаській, Сумській та інших областях республіки. Так, побутові умови мешканців с. Узлове Радехівського району Львівської області майже не відрізняються від міських: у квартирах — газ, вода, в селі працює побутокмбінат, торговельний комплекс, готель, дитячий садок, бібліотека, Будинок культури на 450 місць, середня школа на 740 учнів²³. Добре відомі в республіці такі колгоспи, як «Зоря комунізму» Ровенського району Ровенської області, «Радянська Україна» Чорнобаївського району Черкаської області, правління яких спільно з сільськими Радами дбають не лише про зростання економіки господарств, а й про їх соціальний розвиток, поліпшення умов праці та відпочинку трударів. Двічі Герой Соціалістичної Праці, голова правління колгоспу «Зоря комунізму» В. А. Плютинський обраний депутатом, членом Президії Верховної Ради УРСР, колгосп «Радянська Україна» очолює Л. О. Іванищенко — Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради республіки.

Однак проблем ще чимало. Недостатньо задовольняються потреби сільського населення республіки в комунальних послугах (водопо-

¹⁸ Правда України.— 1987.— 20 февр.

¹⁹ Правда.— 1987.— 3 юня.

²⁰ В Центральном Комитете КПСС // Там же.— 1 окт.

²¹ Известия.— 1987.— 12 янв.

²² У ЦК Компартії України // Рад. Україна.— 1987.— 15 трав.

²³ Сьома сесія Верховної Ради Української РСР (десяте скликання), 30 червня 1983 року: Стеногр. звіт.— К., 1983.— С. 68.

стачанні, каналізації, центральному опаленні тощо), вузьким місцем залишається газифікація. Для розв'язання цього завдання місцеві органи влади стали активніше залучати колективи промислових підприємств та організацій. Так, виконком Краматорської міської Ради Донецької області зобов'язав керівників ряду великих підприємств та організацій створити спеціальні бригади по газифікації індивідуального житла. Завдяки цьому лише за 1986 рік було газифіковано 2 тис. будинків, і одночасно заводи виконали план по наданню платних послуг населенню²⁴⁻²⁶.

До проведення робіт по комплексному благоустрою і реконструкції населених пунктів виконкоми Рад широко залучають трудові колективи, населення, молодь. Наприклад, лише за 6 місяців 1987 р. на спорудженні та ремонті об'єктів соціальної сфери, впорядкуванні площ, парків, скверів, благоустрої міст і сіл населення республіки безкоштовно відпрацювало більш як 34 млн. людино-днів²⁷.

Але не лише про успіхи, а й про серйозні недоліки в благоустрої міст і сіл республіки йшлося на V сесії Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання (липень 1987 р.). На ній піддано гострій критиці роботу виконкомів, які не забезпечують комплексного розвитку своїх територій, слабо займаються поліпшенням їх архітектурно-художньої виразності, планування і забудову багатьох населених пунктів часто здійснюють з порушенням генеральних планів, без урахування місцевих особливостей, народних традицій. Непокоїть поява диспропорції в рівнях соціального розвитку «великих» і «малих» населених пунктів, відставання в благоустрої шахтарських селищ Донбасу, малих сіл ряду областей, недостатнє освітлення вулиць, стан будівництва та утримання доріг, дедалі більш важливого значення набуває охорона природи (найбільш несприятлива екологічна обстановка створилася у Ворошиловградській, Дніпропетровській, Донецькій, Полтавській, Черкаській областях)²⁸.

На XXVII з'їзді КПРС підкреслювалося, що завдання підвищення матеріального добробуту народу може бути виконано лише за умови насичення ринку високоякісними товарами та послугами²⁹. Координуючи й контролюючи на своїй території діяльність усіх підприємств, незалежно від їх відомчого підпорядкування, Ради народних депутатів добиваються збільшення виробництва необхідних товарів, особливо виготовлених з місцевої сировини, дбають про розширення їх асортименту та підвищення якості. Місцеві Ради вивчають можливості підприємств щодо виробництва товарів для населення, затверджують відповідні економічні показники з включенням їх до плану економічного і соціального розвитку, у необхідних випадках вносять пропозиції до вищестоящих органів про випуск цих товарів понад установлену номенклатуру основної продукції тощо. В 1985 р. промисловість республіки на 1 крб. фонду зарплати випустила різноманітних товарів для населення на 1 крб. 49 коп. при завданні 1 крб. 43 коп.³⁰⁻³¹ Водночас викликав занепокоєння той факт, що значна кількість продукції була низької якості, не відповідає сучасним вимогам. Так, на 1 жовтня 1982 р. неходових товарів лише в торговельних закладах було на 278 млн. крб. Багато їх осіло на складах промислових підприємств³².

²⁴⁻²⁶ Известия.— 1987.— 2 марта.

²⁷ Рад. Україна.— 1987.— 11 лип.

²⁸ Там же; Матеріали Пленуму Центрального Комітету Компартії України, 8 квіт. 1988 р. // Там же.— 1988.— 9 квіт.

²⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 56.

³⁰⁻³¹ Перша сесія Верховної Ради Української РСР (одинадцяте скликання), 27 березня 1985 року: Стеногр. звіт.— К., 1985.— С. 27.

³² Шоста сесія Верховної Ради Української РСР (десяте скликання).— С. 32.

Питання про виробництво товарів народного споживання неодноразово розглядалися Президією Верховної Ради республіки, її постійними комісіями. Лише в 1983—1984 рр. на засіданнях Комісії Президії Ради Міністрів УРСР з питань галузей групи «Б» та торгівлі було розглянуто організаторську роботу 7 облвиконкомів, 10 міністерств і відомств³³. Це питання стояло і на порядку денному I сесії Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання (березень 1985 р.). На спільному засіданні комісій по товарах народного споживання та по торгівлі, що відбулося в квітні 1987 р., було заслухано звіт про діяльність Рад народних депутатів Тернопільщини по координації роботи промисловості і торгівлі в справі вивчення попиту населення, розширення виробництва високоякісних товарів та вдосконалення торгівлі ними. В ході його обговорення з'ясувалося, що в 1986 р. на Тернопільщині не забезпечено планові темпи зростання обсягів виробництва товарів для народу, споживачам недодано продукції на 17 млн. крб., встановлені плани не виконала половина районів області³⁴.

В той же час позитивний досвід роботи в цьому напрямі нагромаджено у Львівській, Київській, Донецькій областях, м. Києві. Так, у столиці республіки протягом 1986 р. виробництво товарів народного споживання зросло на 2,8%, а віддача в розрахунку на 1 крб. фонду зарплати в промисловості становила 4,22 крб.³⁵ Завдяки активному втручання депутатів-виробничників, депутатських постів у 1986 р. на підприємствах Києва було знято з виробництва 139 найменувань виробів, що не користувалися попитом у населення, а 181 новинка була рекомендована до випуску³⁶. Народні обранці показували особистий приклад високопродуктивної, творчої праці. Зокрема, на Дарницькому шовковому комбінаті (Київ) у 1987 р. працювали 19 депутатів районної та міської Рад, у тому числі депутат Верховної Ради УРСР Л. К. Кондратьєва і депутат Верховної Ради СРСР З. І. Ковшова, на трудовому календарі якої вже тоді був 1990 р.

З метою кращого задоволення зростаючого платоспроможного попиту радянських людей в країні здійснюється Комплексна програма розвитку виробництва товарів народного споживання та сфери послуг на 1986—2000 рр. За два роки дванадцятої п'ятирічки дещо поліпшилося забезпечення населення УРСР предметами тривалого вжитку, деякими іншими непродовольчими товарами, вдвічі скоротилися запаси неходової і залежаної продукції на складах. Разом з тим становище на споживчому ринку все ще залишається напруженим, попит покупців на багато видів товарів не задовольняється, викликає занепокоєння зменшення випуску дешевих виробів, не відбулося докорінного повороту до потреб споживача з боку підприємств місцевої та легкої промисловості, по-справжньому ще не включені у виробництво товарів народного споживання і галузі групи «А». Недоліки у виконанні Комплексної програми УРСР по товарах і послугах негативно позначаються на задоволенні платоспроможного попиту населення, на збалансованості його грошових доходів і витрат³⁷.

Важливою умовою успішного вирішення завдань соціальної політики є підвищення ефективності роботи торгівлі. Цьому сприяє перехід її на принципи самоокупності і самофінансування. У 80-х роках Ради народних депутатів надавали велику практичну допомогу розвитку матеріально-технічної бази галузі. З урахуванням вимог комп-

³³ Перша сесія Верховної Ради Української РСР (одинадцять скликання).— С. 27.

³⁴ В постійних комісіях Верховного Совета УССР // Правда України.— 1987.— 26 апр.

³⁵ Веч. Київ.— 1986.— 30 груд.

³⁶ Там же.

³⁷ У ЦК Компартії України // Рад. Україна.— 1988.— 31 берез.; У Раді Міністрів УРСР // Там же.— 29 квіт.

лексної забудови нових районів і реконструкції старих місцеві органи влади слідували за раціональним і рівномірним розміщенням підприємств торгівлі. Ради здійснюють керівництво всіма видами торгівлі: державною, кооперативною та колгоспною. Вони затверджують планові показники підвідомчих підприємств та організацій по товарообороту, розподіляють ринкові фонди, залучають у товарооборот додаткові місцеві ресурси продовольчих і промислових товарів, забезпечують укладання договорів між промисловими підприємствами і торговельними організаціями, контролюють дотримання цін, правил торгівлі, режим роботи її підприємств.

Але рівень торговельного обслуговування населення республіки ще серйозно відстає від сучасних вимог. Особливо багато нарікань на роботу підприємств торгівлі в Одесі, Кіровограді, Дніпропетровську, Херсоні, на курортах Криму, в селах Ворошиловградської, Харківської, Миколаївської областей, не відповідає столичному рівню стан справ у цій сфері в Києві. Працівники торгівлі часто виявляють байдужість і неуважне ставлення до покупців, мають місце непоодинокі випадки, коли на прилавках немає товарів, яких виробляється в достатку, у магазинах існують черги, режим роботи багатьох з них незручний для населення, слабо впроваджуються прогресивні форми торгівлі (метод самообслуговування, придбання товарів безпосередньо за місцем роботи, ярмарки, продаж у кредит тощо). Незадовільно організовано колгоспну торгівлю на ринках Донецької, Одеської областей, Києва.

У 80-х роках у республіці намітилися позитивні зрушення в побутовому обслуговуванні населення. Радянські та партійні органи приділяли увагу зміцненню матеріально-технічної бази галузі, збільшенню обсягів і кількості видів послуг, а також здійсненню економічного експерименту. Однак забезпечення населення багатьма видами послуг, особливо їх якість та культура обслуговування, ще значно відстають від запитів трудящих. Показово, що нині витрати часу на ведення домашнього господарства становлять в середньому на одного працюючого більш як 30 годин на тиждень³⁸. До цього слід додати моральні збитки, яких зазнають люди, стоячи у чергах, через порушення строків та низьку якість виконання замовлень. Забезпеченість на душу населення УРСР 12 з 20 основних видів послуг нижча, ніж у середньому по країні. Навіть у столиці республіки попит трудящих на різні види послуг задовольняється лише на 60—70%, а по окремих видах — на 40—50%³⁹. Незадоволення попиту на платні послуги часто призводить до негативних перерозподільних процесів, нерідко пов'язане з одержанням нетрудових доходів, виникненням своєрідної «тіньової економіки». Так, тільки у другому кварталі 1985 р. за ремонт житла в Києві було сплачено приватним особам 920 тис. крб.⁴⁰

Важливий напрям розвитку служби побуту — наближення її підприємств до місць роботи і проживання трудящих. Так, у Києві в одинадцятій п'ятирічці 77 підприємств виділили на своїх територіях приміщення для надання їх працівникам побутових послуг. Зокрема, за наказами виборців було відкрито комплексні приймальні пункти побутових послуг для робітників комбінату «Будіндустрія», об'єднань «Київ-дерев» та «Київ»⁴¹.

Ділова допомога Рад необхідна для розвитку мережі побутових підприємств на селі. Нині в УРСР здійснюється цільова комплексна програма «Сільська служба побуту — 90». В селах республіки вже працюють понад 11 тис. будинків побуту та комплексних приймальних

³⁸ Народне господарство Української РСР: Ювілейний стат. щорічник.— К., 1987.— С. 243; Під прапором ленінізму.—1986.—№ 21.— С. 46.

³⁹ У ЦК Компартії України // Рад. Україна.—1988.— 31 берез.; Веч. Київ.—1986.— 18 лют.

⁴⁰ Веч. Київ.—1986.— 18 лют.

⁴¹ Там же.—1987.— 11 трав.

пунктів, 20 тис. ательє та майстерень, близько 3 тис. пересувних побутових майстерень. Водночас близько 150 сіл, у кожному з яких мешкає 1000 і більше жителів, не мають підприємств служби побуту, не кажучи про села з меншою кількістю населення⁴². Багато комплексних приймальних пунктів не укомплектовані працівниками. Рівень побутового обслуговування трудівників села у 1,5 раза нижче, ніж міста.

Хід перебудови діяльності радянських і господарських органів республіки в справі поліпшення побутового обслуговування населення, прискорення розвитку та вдосконалення сфери послуг розглядався на VIII сесії Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання (червень 1988 р.). На ній, зокрема, зазначалося, що інерція застою в цій галузі долається вкрай повільно (Україна за обсягом реалізації платних послуг в середньому на одного жителя займає лише 7 місце в країні). Депутати наголосили на необхідності прискорення позитивних зрушень у сфері послуг, звернули особливу увагу на резерви її розвитку, перш за все на основі нових форм господарювання, розвитку кооперативного руху⁴³.

Територіальним органам влади належить важлива роль в організації кооперативної та індивідуальної трудової діяльності. Вони мають сприяти задоволенню попиту радянських людей на товари і послуги, розвитку демократизму в сфері економіки, кращій реалізації можливостей людини, підвищенню зайнятості усіх верств населення, в тому числі в невеликих містах і на селі. Робота в кооперативах збільшує доходи сімей, поповнює ресурси місцевих бюджетів для розвитку соціальної інфраструктури.

Створення кооперативів — справа копітка, незвична, тому Радам, які їх реєструють, виділяють їм приміщення, допомагають придбати сировину, слід неформально підходити до цього. Виконкоми обласних Рад визначають види індивідуальної трудової діяльності, які є необхідними для даної місцевості. В УРСР патенти можна одержати на 22 такі види⁴⁴. Активно проходить процес створення кооперативів різного профілю в Івано-Франківській, Донецькій, Тернопільській, Закарпатській та ряді інших областей, чого не можна сказати про Вінницьку, Київську, Сумську області. Новий імпульс розвитку кооперативної та індивідуальної трудової діяльності дала постанова Президії Верховної Ради СРСР про звіт Черкаського облвиконкому⁴⁵. В 1988 р. у республіці діяло понад 5 тис. кооперативів⁴⁶. Перший досвід їх роботи показує, що нові підприємства швидше та гнучкіше реагують на запити людей. Однак у цілому продукція кооперативів становить ще малу частку в обсягах виробництва, реалізації товарів і послуг. Розвиток кооперації гальмують недостатня розробленість законодавства, недосконалість системи оподаткування, а також такі негативні моменти, як спроби деяких кооперативів збільшити свої прибутки за рахунок невиправданого роздування цін. Шлях розв'язання цих проблем — не лише адміністративні заходи, а головним чином збільшення кількості кооперативів, здорова конкуренція, в яку повинні включитися і державні підприємства, що позитивно позначиться на ринку товарів і послуг, на цінах.

Таким чином, у 1981—1987 рр. важливу роль у реалізації соціальної політики Комуністичної партії та Радянської держави, зокрема у поліпшенні соціально-побутових умов життя трудящих УРСР, відігравали Ради народних депутатів республіки. Слід зазначити, що на по-

⁴² Сільські вісті.— 1987.— 3 берез.

⁴³ Рад. Україна.— 1988.— 4 черв.

⁴⁴ Сільські вісті.— 1987.— 6 трав.

⁴⁵ В Президіумі Верховного Совету СРСР // Правда України.— 1987.— 23 дек.

⁴⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету Компартії України 10—11 жовтня 1988 року // Рад. Україна.— 1988.— 11 жовт.

чатку 80-х років на діяльності місцевих органів влади в цьому напрямі негативно позначилися застійні явища в економічному розвитку, ставлення до соціальної сфери як до чогось другорядного, бюрократично-канцелярський стиль роботи багатьох Рад, формалізм, заорганізованість, інертність, утриманські настрої при розв'язанні місцевих питань, невиправдана опіка над ними з боку партійних органів.

В ході перебудови посилилася соціальна спрямованість у розвитку економіки Української РСР, намітилися позитивні зрушення в діяльності Рад по керівництву розвитком соціальної сфери. Використовуючи зрослі права і можливості, Президія Верховної Ради республіки, її постійні комісії, місцеві органи державної влади посилили вплив на розв'язання народногосподарських завдань, більш настійливо і послідовно стали займатися реалізацією соціальних питань (зокрема виконанням житлової програми, благоустроєм міст і сіл, поліпшенням забезпечення населення товарами й послугами та ін.), ширше залучаючи при цьому кошти підприємств та організацій. Збагачувалися новими формами демократичні засади в діяльності Рад на основі гласного, відкритого обговорення найважливіших питань за активною участю трудящих. Але недоліків в їх роботі ще чимало.

Збільшено державні асигнування на житлове будівництво, охорону здоров'я, на розвиток освіти, інші соціальні цілі. За два з половиною роки дванадцятої п'ятирічки в Українській РСР перевиконані завдання по введенню в дію житла, шкіл, дитячих закладів, лікарень. Розширюється виробництво товарів народного споживання і послуг, набирає сили кооперативна та індивідуальна форми трудової діяльності.

Однак у цілому на початковому етапі перебудови темпи розв'язання соціальних завдань ще повільні, становище в соціальній сфері залишається складним, напруженим. Прискорення темпів економічного зростання, здійснення радикальної економічної реформи у поєднанні з реформою політичної системи, відродженням повновладдя Рад як представницьких органів народу, зміцненням їх фінансових можливостей, реорганізацією керівництва місцевими справами на принципах самоврядування, самофінансування і самозабезпечення, розмежуванням функцій між партійними і державними органами, рішучим оновленням самої організації роботи Рад — все це сприятиме реалізації соціальної програми, поліпшенню умов життя радянських людей.

Деякі кількісні та якісні зміни у складі робітників радгоспів УРСР у 1966—1975 рр.

С. М. Назарова (Херсон)

Питанням соціальної політики значну увагу приділяють Комуністична партія і Радянський уряд. У Програмі КПРС (новій редакції) зазначається: «Партія розглядає соціальну політику як могутній засіб прискорення розвитку країни, піднесення трудової і суспільно-політичної активності мас, формування нової людини утвердження соціалістичного способу життя...»¹ Одним з основних завдань у даному напрямі є посилення технічної оснащеності аграрного виробництва, дальшого зближення класів та соціальних груп, подолання істотних відмінностей між розумовою й фізичною працею, містом та селом.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 179.

Визначальною тенденцією розвитку радянського виробництва в другій половині 60-х — першій половині 70-х років стало неухильне посилення його індустріалізації, нарощування технічного потенціалу, насамперед основних галузей радгоспів. Посилення матеріально-технічної оснащеності радгоспного виробництва сприяло зростанню фондоозброєності праці трудівників села. В радгоспах УРСР в 1966—1975 рр. вона зростає більше ніж у двічі, хоча даний показник відстає від середнього по СРСР. Водночас фондоозброєність праці радгоспних робітників республіки була у 1,5 раза вищою, ніж у колгоспників України, але в 1,7 раза нижчою, ніж у промислових робітників. Однак цей розрив поступово скорочувався².

Партія і уряд вживали заходів до поліпшення енергоозброєності праці трудівників радгоспів, всіх працівників аграрного виробництва.

У травні 1966 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про електрифікацію сільського господарства СРСР у 1966—1970 рр.», якою передбачалося до 50-річчя Великого Жовтня забезпечити стале постачання електроенергією усіх колгоспів країни, а до 1970 р. в основному завершити електрифікацію будинків колгоспників і працівників радгоспів³. До кінця 1966 р. було завершено повну електрифікацію радгоспів Дніпропетровської, Запорізької, Донецької областей. А в 1967 р. до 50-річчя Радянської влади усі радгоспи і колгоспи республіки користувалися електроенергією⁴. Середньорічне використання її в радянських господарствах у 1966—1975 рр. збільшилося у 2,7 раза. Ці темпи були майже у 2 рази вищими, ніж у промисловості. І все ж рівень електроозброєності праці робітника радгоспу був нижчим за відповідний показник в індустрії (у 1965 р. — в 17,6, а в 1975 р. — у 7,6 раза), хоч в двічі був вищим, ніж у колгоспника⁵.

Вже в середині 70-х років наближалася до завершення повна механізація основних польових робіт у рослинництві, посилилася вона також у тваринництві. В той же час її рівень у радгоспах УРСР був вищим, ніж у середньому по країні⁶. Проте повільно відбувалася механізація сінокосіння, скиртування сіна, роздачі кормів на фермах.

Липневий (1970 р.) Пленум ЦК Компартії України висунув завдання прискореного переходу до комплексної механізації сільського господарства, переведення його на промислову основу⁷. Наприкінці дев'ятої п'ятирічки комплексна механізація у рослинництві радгоспів республіки досягла: на вирощуванні та збиранні зернових — 98%, кукурудзи на зерно — 95%, цукрових буряків — 95%, картоплі — 70%, на фермах великої рогатої худоби — 32%, свинофермах — 56%, птахфермах — 68⁸. Хоча загалом рівень комплексної механізації у радгоспах України відповідав загальносоюзним показникам⁹, він не відповідав зростаючим суспільним потребам: бракувало машин, механі-

² Сельское хозяйство СССР: Стат. сб.— М., 1971.— С. 652; Народное хозяйство Украинской ССР в 1975 г.— С. 58, 91, 167, 532; Сільське господарство Української РСР за 10 років. 1965—1975.— К., 1975.— С. 12. Підрахунки авт.

³ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.— М., 1968.— Т. 6.— С. 218—225.

⁴ История Украинской РСР. У 8 т., 10 кн.— К., 1979.— Т. 8.— Кн. 2.— С. 184.

⁵ Народное хозяйство Украинской ССР в 1975 г.— С. 62, 67, 356; УССР в цифрах в 1980 г.— Киев, 1981.— С. 51. Підрахунки авт.

⁶ Народное хозяйство СССР в 1975 г.— М., 1976.— С. 181; Сельское хозяйство СССР.— С. 415—417; Народное хозяйство Украинской ССР в 1975 г.— С. 66; Радгоспи Української РСР в цифрах.— К., 1973.— С. 273.

⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977.— Т. 2.— С. 875—877.

⁸ Парт. арх. Ін-ту іст. партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 116, арк. 4—5, 17, 23, 28 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

⁹ Социальное развитие села в период строительства коммунизма.— Кишинев, 1971.— С. 171.

мів, поставки їх були некомплектними. План дев'ятої п'ятирічки по комплексній механізації тваринницьких ферм у радгоспах УРСР не був виконаний.

Зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства дало змогу перейти до поточної технології. Слідом за господарствами Херсонської, Запорізької, Кримської областей в республіці дедалі більше відбувався перехід до поточного збирання врожаю. На 1975 р. цим способом збирали практично всі зернові¹⁰, 40% цукрових буряків, 31% картоплі¹¹.

Посилення індустріалізації сільськогосподарської праці мало соціальну спрямованість. Якщо у 1966 р. 20,1% працівників радгоспів УРСР виконували роботи із застосуванням механізмів і 76,4% — вручну, то в 1975 р. вже відповідно 25,1% та 63,5%. При цьому чисельність зайнятих механізованою працею зросла майже удвічі. Темпи зростання даних показників більш як у 5 разів перевищували збільшення чисельності робітників радгоспів. Характерно, що майже у два рази збільшилася кількість робітників, зайнятих налагодженням і ремонтом техніки. Це свідчило про низьку якість техніки, недостатні професійні навички працюючих на ній. Питома вага працівників механізованої праці у радгоспах була вищою, ніж у колгоспах, проте залишалася у 2,6 раза нижчою, ніж у промисловості і у 1,5 раза нижчою, ніж у будівництві¹².

Розрахунки показують, що до 1975 р. співвідношення між радгоспними робітниками, зайнятими механізованою, маломеханізованою і ручною працею, в УРСР становило 1:1,5:2 проти 2,5:3:1 за науково обгрунтованими нормами¹³. Отже, ручна праця залишалася переважною, що негативно позначалося на продуктивності праці, якості сільськогосподарських робіт.

Поступове перетворення праці в умовах НТР висунуло високі вимоги до освітньої, професійної підготовки кадрів. Відбулися істотні зміни в освітньому рівні працівників радгоспів. Серед них за досліджуваний період збільшилося з 8,4 до 12,4% число осіб з середньою і з 0,7 до 1,8% середньою спеціальною освітою. Проте особи з неповною середньою і початковою освітою серед робітників переважали: у 1966 р. їх було відповідно 60,8% і 30,8%, у 1975 р. — 57,0 та 20,8%¹⁴.

Професійну підготовку робітники радгоспів, як правило, набували в школах, безпосередньо на виробництві, у ПТУ. Незважаючи на те, що число тих, хто здобув відповідну підготовку, щорік зростало, більше половини трудівників радгоспів її не мала. До того ж 67% робітників радянських господарств готувалися за допомогою курсової системи, яка не була досконалою. Так, у 1966—1976 рр. 75% механізаторів радгоспів УРСР пройшли підготовку на курсах і лише 16,6% — в СПТУ¹⁵. В той же час саме останні давали як практичні професійні навички, так й теоретичну і загальноосвітню підготовку, орієнтували на зміни в праці як на новий тип культурно-трудової діяльності.

¹⁰ Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР. 1959—1980.— Киев, 1980.— С. 149.

¹¹ Центр. держ. арх. Жовтн. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 582, оп. 18, спр. 1179, арк. 13—16, 18—22; спр. 2089, арк. 1—29; спр. 2090, арк. 1, 195—222 (далі — ЦДАЖР УРСР).

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. Р—582, оп. 9, спр. 43, арк. 94—97; спр. 163, арк. 2—49; спр. 194, арк. 2—6. Підрахунки авт.

¹³ Социально-экономические проблемы использования трудовых ресурсов в сельском хозяйстве.— Полтава, 1979.— Вып. 5.— С. 60.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р—582, оп. 9, спр. 302, арк. 1; автором використані дані соціологічних досліджень, проведених у 9 радгоспах 5 областей Української РСР (Запорізької, Кримської, Миколаївської, Тернопільської і Херсонської) було вивчено 10 тис. карток робітників радгоспів — форма Т. 2.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 9, спр. 37, арк. 29; спр. 846, арк. 5; спр. 378, арк. 39—40, 43—44, 57, 62.

Незважаючи на те що в 1966—1975 рр. підготовка механізаторів збільшилася на 61 тис. і зросла до 195 тис. чол.¹⁶, чисельність їх у розрахунку на 1 господарство зберігалася в основному на одному рівні, а подекуди скоротилася. В результаті плинності кадрів темпи зростання кількості механізаторів у вказані роки відставали від темпів їх підготовки у 7 разів, а від відповідних показників приросту техніки — у 1,5—2 рази¹⁷. Знизилася ефективність використання сільгоспмашин, а вказані недоліки в роботі з кадрами негативно позначалися на результатах діяльності. Зростала кількість робітників, які підвищували свою кваліфікацію. За 1966—1975 рр. питома вага кваліфікованих кадрів у складі робітників радгоспів зросла з 54,8% до 71,3% тобто на 16,5%. Якщо у 1966 р. механізаторів 1 класу було тільки 10%, то в 1975 р. вже 23%. Механізатори першого і другого класу становили понад 52%¹⁸. За представництвом працівників кваліфікованої праці аграрні робітники у ці роки стали більш близькими до промислових (серед останніх вони становили 75—80%). І все ж у досліджувані роки ще не склалося стрункої та ефективної системи навчання і перепідготовки трудівників села. Життя вимагало посилення пошуку форм і шляхів розв'язання цієї проблеми. В еволюції професій універсальний характер праці відходив у минуле, оскільки у сільське господарство дедалі більше впроваджувалися промислові технології, міжгосподарські зв'язки, внутрігосподарська спеціалізація. Якщо в 1959 р. радгоспні робітники володіли 49—56 професіями, то у кінці 60-х років цей показник збільшився у 2, а в 1975 р. — в 3 рази¹⁹. Номенклатура професій розширювалася за рахунок виникнення нових, пов'язаних з виконанням робіт на машинах і за допомогою різних механізмів, тобто індустріального профілю. У радгоспах було чимало професій, характерних для багатьох галузей економіки (оператор, слюсар-наладчик, електрик машиніст та ін.). Темпи зростання кількості робітників аграрно-індустріальних професій у радгоспах значно перевищували темпи збільшення загальної кількості працівників, провідною стала професія механізатора.

Посилення агропромислової інтеграції сприяло поєднанню кількох спеціальностей, виникненню професій широкого профілю. Так, за даними соціологічних досліджень автора в 9 радгоспах п'яти областей УРСР (Запорізької, Кримської, Миколаївської, Тернопільської і Херсонської) 96,8% механізаторів поєднували працю в аграрному виробництві з працею у будівництві, переробній промисловості тощо.

Зміни, що відбувалися в матеріально-технічній базі радгоспів, культурно-технічному рівні їх трудівників відбивалися на організації праці. Поглиблення поділу праці спричиняло заміну комплексних, галузевих бригад спеціалізованими підрозділами, що виробляли різні види продукції при застосуванні специфічної технології. Створювались комплексні механізовані ланки, загони, що вирощували, переважно, не одну, а кілька сільськогосподарських культур на площі повного сівозмінного масиву. Вперше ця форма була застосована в 1967 р. у радгоспі «Кіровський» Чорноморського району Кримської області²⁰. На кінець року в радгоспах республіки вже працювало 3,5 тис. ланок, що об'єднували 13,3 тис. механізаторів²¹. На початку 1976 р. в республіці діяло 40 тис. ланок комплексної механізації, що обробляли практично

¹⁶ Об'єдн. арх. Укр. респ. Ради проф. спілок, ф. 5065, оп. 1, спр. 921, арк. 4 (далі ОА УРРПС).

¹⁷ Народное хозяйство Украинской ССР в 1979 г. — Киев, 1980. — С. 171.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 9, спр. 43, арк. 94—96; спр. 134, арк. 1—4; спр. 163, арк. 2—149.

¹⁹ Історичний досвід КПРС по формуванню і розвитку соціалістичного способу життя. — К., 1978. — С. 104; Воронцов А. П. Производительность труда и заработная плата в совхозах. — М., 1973. — С. 3.

²⁰ Держ. арх. Крим. області, ф. Р-3776, оп. 1, спр. 1291, арк. 28.

²¹ ОА УРРПС, ф. 5065, оп. 1, спр. 144, арк. 8.

90% площ просапних культур, з них — понад 7 тис. комсомольсько-молодіжних²². Характерно, що до таких ланок і загонів входили лише механізатори, які працювали без затрат ручної праці, мали робоче навантаження протягом всього року і працювали у двозмінному режимі.

У працівників кваліфікованої механізованої праці трудові операції перетворювалися на такий процес, що вимагав високої майстерності, творчого підходу до справи. Так, доярка, яка спеціалізувалася на механічному доїнні корів, більше половини робочого часу витратила на активне спостереження за роботою механізмів, поведінкою тварин, управлінням установкою і контролем за продуктивністю²³. Оператор, який обслуговував установку промислового вирощування бройлерів, 85—90% робочого часу витратив на контроль за її роботою, налагодження обладнання²⁴. Таким чином, вдосконалення професійної структури трудівників радгоспів, піднесення культурно-технічного рівня свідчать про глибокі зміни, що відбувалися у змісті праці представників аграрного загону робітничого класу, про поступове перетворення її у різновид індустріальної.

Всі ці зміни в аграрному виробництві створили передумови для розв'язання таких соціальних питань, як тривалість робочого часу на виробництві, робітники, зайняті у тваринництві були переведені на двозмінну роботу, кожна із яких тривала 7 годин, в той час як до цього однозмінна праця тривала 12 годин. З 1967 р. працівники радянських господарств, як і промисловості, переведені на 5-ти денний робочий тиждень. В результаті за 1966—1975 рр. вільний час аграрних трудівників, у тому числі робітників радгоспів збільшився у 3 рази²⁵. Середня тривалість роботи у громадському господарстві робітників радгоспів зимою дорівнювала аналогічному показникові для тих, хто працював у промисловості. Проте в інші періоди вона була на $\frac{1}{3}$ більшою, ніж в індустріальних робітників. Сукупний робочий час тижня трудівників, зайнятих у радгоспному виробництві, залишився на $\frac{2}{5}$ тривалішим, ніж у працівників промисловості²⁶.

Отже в розглядуваний період в радгоспному виробництві УРСР відбулися певні позитивні зміни, зокрема в його індустріалізації. Ці зміни здійснювали вплив на соціальні зрушення в трудових колективах радянських господарств. Не всі питання розв'язувались просто, мали місце істотні труднощі і складності, які особливо нагромадились у 70-ті — на початку 80-х років — у застійний період розвитку нашого суспільства.

Розв'язуючи складні завдання перебудови всіх сфер життя, Комуністична партія і Радянський уряд значні зусилля докладають до нарощування виробництва у сільськогосподарському секторі економіки, до його інтенсифікації.

Необхідні передумови для вдосконалення цього важливого сектора, а також розв'язання складних і невідкладних соціальних проблем на селі створюють розвиток демократії, перебудова системи управління в агропромисловості, засвоєння сучасних методів господарювання, організації та стимулювання праці, наполегливе і цілеспрямоване впровадження господарських принципів.

²² Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР.— С. 143.

²³ Советское крестьянство: Крат. очерк истории. 1917—1970 гг.— М., 1973.— С. 522—523.

²⁴ Староверов В. И., Тимуш А. И., Цуркану Н. В. Деревня в условиях интеграции: социальные проблемы.— М., 1979.— С. 122—123.

²⁵ Староверов В. И. Советская деревня на этапе развитого социализма.— М., 1976.— С. 82.

²⁶ Проблемы современной советской деревни.— М., 1975.— С. 339.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Тема 9. Діяльність КПРС у 60-х — на початку 80-х років. Наростання застійних явищ у соціально-економічному розвитку країни

Відомо, що кожний наступний етап суспільного розвитку приймає історичну естафету від попереднього, зазнаючи позитивного впливу досягнутих раніше успіхів і несучи тягар недоліків, які стримують рух вперед. Розглядуваний період — 1961—1985 рр.—не є в цьому плані винятком. Це один із складних і суперечливих періодів в історії КПРС і Радянської держави. Він приніс нам, з одного боку, вагомий результат, а з іншого — деформації в економіці, соціальній політиці й духовно-ідеологічній сфері. На ньому позначилися і об'єктивні труднощі, і помилки суб'єктивного характеру.

У зазначений період країна мала великі можливості для дальшого прискорення свого розвитку. Спираючись на досягнуте, радянське суспільство продовжувало рухатися вперед в економічній, соціально-політичній і духовній сферах. В СРСР склався єдиний народногосподарський комплекс. Однак для того щоб використати наявні можливості, привести їх у дію, необхідні були нові кардинальні зміни в суспільстві і відповідна політична воля його керівництва.

Проте ні того, ні іншого не вистачило. Після жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС, особливо в 70-ті роки, знизився рівень теоретичної роботи. В науці, у тому числі в суспільствознавстві, зникла жива дискусія і творча думка, а авторитарні оцінки і висновки стали незаперечними істинами, які підлягали лише коментуванню. В житті нагромаджувалися труднощі, нерозв'язані проблеми, застійні явища, утворився свого роду механізм гальмування.

Атмосфера застою не могла не позначитися на стані самої партії, на внутріпартійних відносинах. Знизився рівень партійного керівництва багатьма сферами життя суспільства. Поглибилася суперечність між політичним характером партійного керівництва і практикою надмірного адміністрування, підміни радянських і господарських органів. Принцип демократичного централізму, покладений в основу будови та діяльності КПРС, був на певному етапі підмінений багато в чому бюрократичним централізмом. Надмірно зросла роль партійного апарату на шкоду виборчим органам. Багато парторганізацій не змогло в повному обсязі реалізувати свої функції і завдання політичного авангарду трудящих. Все це призводило до падіння авторитету партії.

У сфері міжнародної політики КПРС 1961—1985 рр. позначені послідовною боротьбою проти ядерної небезпеки, гонки озброєнь, за збереження і зміцнення миру. В цей період зміцнилася обороноздатність країни, був здійснений ряд зовнішньополітичних акцій, які зміцнили міжнародний авторитет Радянського Союзу, забезпечено воєнно-стратегічний паритет із Сполученими Штатами Америки. Однак застійні явища не могли не зачепити й зовнішньої політики КПРС.

Принципову оцінку діяльності партії та її керівництва в 70-х — на початку 80-х років дано в матеріалах XXVII з'їзду КПРС і наступних пленумів Центрального Комітету, на XIX Всесоюзній партійній конференції, у доповіді М. С. Горбачова на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Великого Жовтня. Ця оцінка має надзвичайно важливе

методологічне значення для висвітлення питань життя і діяльності партії в розглядуваний період.

Лекція 1. Діяльність КПРС в справі дальшого розвитку політичної системи радянського суспільства

З того часу, як Комуністична партія стала правлячою партією, її керівна роль постійно зростала. Значно розширювалося коло її діяльності, посилювалася відповідальність перед суспільством. Особливо це стосується того періоду, коли Радянська країна стала володіти великим багатогалузевим промисловим потенціалом й аграрним сектором, коли зросли матеріальні та духовні потреби трудящих. Все це разом узятє висувало на порядок денний усе нові й нові проблеми, розв'язання яких перебувало в прямій залежності від розвитку політичної системи. Для того, щоб показати діяльність партії по розвитку радянського суспільства в 1961—1985 рр., ми рекомендуємо викладачеві спинитися на таких питаннях: розвиток партії в цей період, дальший розвиток радянської політичної системи, ідейно-політична робота партії.

Викладаючи питання про розвиток партії, слід послатися на Програму КПРС, прийняту на XXII з'їзді, де вперше було сказано про те, що вона стала партією всього народу, хоч і не втратила своєї класової основи. Оскільки партія стала авангардом усього народу, значно розширилося коло її обов'язків і відповідальності, зросла і її роль як керівної й спрямовуючої сили радянського суспільства. Будучи вищою формою суспільно-політичної організації, що включає в себе передових представників робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції, вона всією своєю діяльністю постійно підтверджує керівну роль в усіх сферах життя.

Тут доцільно навести високу оцінку авангардної ролі партії, яку дав їй М. С. Горбачов на урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. «Без партії, озброєної марксистсько-ленінською теорією,— підкреслив, зокрема, він,— не було б перемоги соціалістичної революції. Без партії, яка навчилася будувати нове суспільство, не було б соціалізму, не було б нашої великої держави. Не було б і тієї бази, на якій іде тепер оновлення всіх сторін суспільного життя, прискорення соціально-економічного розвитку країни. Час вимагає, щоб і в нових умовах партія йшла на чолі революційного оновлення, наполегливо і послідовно підвищувала дієвість своєї політики, розгортала демократизацію по всіх лініях і на всіх рівнях суспільного життя»¹.

Дуже важливо розкрити сформульовані в Програмі КПРС основні фактори, які зумовлюють закономірність постійного зростання керівної ролі партії. До них належать: зростання масштабів і складність завдань комуністичного будівництва, які стоять перед країною; підвищення творчої активності мас, залучення мільйонів трудящих до управління державними справами і виробництвом; дальший розвиток соціалістичної демократії, підвищення ролі державних і громадських організацій — Рад, профспілок, комсомолу, кооперації, наукових товариств тощо; зростаюче значення теорії наукового комунізму, її творчого розвитку і пропаганди, необхідність комуністичного виховання трудящих; міжнародна діяльність КПРС. (Тут важливо додати, що останній фактор було включено до нової редакції Програми, прийнятої на XXVII з'їзді КПРС.) На закінчення слід підкреслити, що перелічені фактори визначаються самою природою соціалістичного суспільства.

Для того, щоб партія могла бути в авангарді, вона має сама розвиватися. Тут необхідно дати теоретичне обґрунтування рішень XXII—XXVI з'їздів КПРС, змін і доповнень до Статуту КПРС, прийнятих XXII

¹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 57.

і XXIII з'їздами партії, а також жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС, які в цілому були спрямовані на дальший розвиток внутріпартійної демократії, поліпшення якісного складу, удосконалення структури та підвищення ролі первинних партійних організацій.

Слід підкреслити, що з метою відновлення ленінського стилю партійного і державного керівництва жовтневий (1964 р.) Пленум ЦК КПРС засудив волюнтаризм і звільнив від обов'язків Першого секретаря ЦК, члена Президії ЦК і Голови Ради Міністрів СРСР М. С. Хрущова. За рішенням XXIV з'їзду КПРС в 1972—1974 рр. було проведено обмін партійних квитків, у ході якого близько 347 тис. чол. виключено з партії. У період між XXV і XXVII з'їздами КПРС були позбавлені права називатися комуністами ще 300 тис. чол., а 91 тис. чол. відмовлено в прийомі з кандидатів у члени партії.

Проводилася робота в справі розстановки партійних кадрів на важливих ділянках соціалістичного будівництва. Внаслідок цього на 1 січня 1986 р. у сфері матеріального виробництва було зайнято 73,1% всього складу КПРС.

Незважаючи на цілий ряд заходів, спрямованих на розвиток партії і підвищення її авангардної ролі, негативних явищ уникнути не вдалося. Однією з головних причин цього було те, що впроваджений ще в роки культу особи командно-адміністративний стиль керівництва як у партії, так і в державі, продовжував залишатися панівним і надалі. Рішення ж, прийняті XX з'їздом КПРС, а також жовтневим (1964 р.) Пленумом ЦК КПРС про відновлення ленінських принципів партійного життя, не були закріплені в Статуті партії, їх не завжди дотримувались на практиці, а тому вони не могли змінити становища. Внесені ж XXIII з'їздом до Статуту партії зміни, з одного боку, дещо сприяли її розвитку і підвищенню керівної ролі в суспільстві, а з другого, — наділяли необмеженими повноваженнями її керівний склад. Зокрема, рішення XXII з'їзду КПРС про обмеження обрання на керівні посади не більше трирічного строку було замінено новим формулюванням — про наступність (спадкоємність) і омолодження керівних кадрів. Все це поглиблювало поділ партійців на керівників і підлеглих, а колегіальність підмінялася персональними розпорядженнями, що часто призводило до грубих помилок і прорахунків. Наявність гарантій на безстрокове перебування на керівних посадах призвела до розкладу, корупції і протекціонізму серед частини керівників, проти чого з квітня 1985 р. партія повела рішучу боротьбу.

Розгляд другого питання — діяльність партії по дальшому розвитку радянської політичної системи — слід почати з характеристики політичної організації радянського суспільства, положення про диктатуру пролетаріату і переростання її в нашій країні в загальнонародну державу. Важливо відзначити, що пролетаріат, установивши свою диктатуру, зовсім не ставить за мету увіковічнення свого політичного панування, оскільки його диктатура вичерпує себе раніше, ніж відіме держава. Загальнонародна держава збережеться до повної перемоги комунізму. В новій редакції Програми партії підкреслюється, що диктатура пролетаріату в нашій країні відіграла вирішальну роль у створенні нового суспільства, зазнаючи одночасно якісних змін. «Виконавши свою історичну місію, диктатура пролетаріату переросла в політичну владу всіх трудящих, а пролетарська держава — в загальнонародну»².

Далі необхідно спинитися на тому, що КПРС здійснює свою політику через політичну систему, яка об'єднує практично всіх трудящих: через Ради народних депутатів, профспілки, комсомол, кооперативні організації, творчі спілки та інші громадські організації, яких у нашій країні налічується більше 100. Ядром політичної системи є КПРС.

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 187.

Починаючи з 1961 р. й по 1985 р. включно, питання, пов'язані з удосконаленням радянської політичної системи, розглядалися на всіх з'їздах КПРС, що відбулися в той період, а також на багатьох пленумах Центрального Комітету партії. З ініціативи ЦК КПРС в 1973 р. було прийнято Закон про статус депутатів, у 1977 р. — Конституцію СРСР, конституції союзних і автономних республік. З високих трибун немало говорилося про розвиток демократії, проголошувалися заклики до Рад і профспілок про необхідність розширення їх діяльності, до комсомольської молоді — про необхідність мати активну життєву позицію. Ці заходи, звичайно, дали певні позитивні результати. Особливо необхідно віддати належне комсомолу, з діяльністю якого тісно пов'язане освоєння східних районів країни. Для оцінки героїчної і трудової діяльності комсомолу доцільно використати промову М. С. Горбачова на XX з'їзді ВЛКСМ. І все ж громадські організації, які об'єднують у своїх рядах мільйони радянських людей, могли зробити значно більший внесок у соціалістичне будівництво. Однак цього не сталося у зв'язку з тим, що наявність командно-адміністративних методів управління всіма ланками суспільного життя негативно позначалася і на діяльності Рад, громадських організацій. Реальна влада і керівництво як у Радах, так і в профспілках, комсомолі, кооперативних організаціях, а часто і творчих спілках залишалася в руках виконавчих або керівних органів, які фактично були підзвітні не тим, хто їх обирав, а вищим керівним інстанціям. Цим і пояснюється те, що питання, пов'язані з діяльністю громадських організацій, надання їм статусу повноправних осередків суспільства, перебувають нині в центрі уваги.

Під час викладу третього питання, присвяченого ідейно-політичній роботі партії, необхідно роз'яснити студентам, що підвищення її керівної ролі в соціалістичному і комуністичному будівництві неможливе без посилення нею ідеологічної діяльності. Важливо підкреслити, що як у розвитку теорії, так і в ідейно-виховній роботі ленінська партія має враховувати конкретні історичні умови. Ці підходи певною мірою враховувалися в прийнятій на XXII з'їзді Програмі партії, а також у рішеннях XXIII—XXVI з'їздів КПРС, в постановках ряду пленумів ЦК КПРС. Вживалося немало заходів, які передбачали поєднання ідейно-політичного, трудового і морального виховання, зв'язок з економікою, політикою, соціальними відносинами, сім'єю, школою, трудовим колективом, засобами преси, телебачення, радіо, літератури та ін. В цей період були прийняті такі постанови ЦК КПРС, як «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (квітень 1979 р.), ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ — «Про дальше поліпшення економічної освіти і виховання трудящих» (1982 р.). В червні 1983 р. був проведений Пленум ЦК КПРС з ідеологічних питань. Однак через формалізм, відрив слова від діла, що дістали поширення в ідеологічній роботі в період застою, накреслені заходи не давали бажаних результатів.

Певну роль в опануванні трудящими марксистсько-ленінською теорією відіграли друге видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, Повне зібрання творів В. І. Леніна, а також святкування 100-річчя з дня народження вождя всесвітнього пролетаріату.

Поряд з цим слід наголосити на тому, що мали місце й серйозні упущення в галузі теоретичної думки. В суспільних науках поширилися догматизм, стереотипи, які перешкоджали творчому пошуку. Уявлення про соціалізм багато в чому залишалися на рівні 30—40-х років. Ленінська спадщина часто трактувалася спрощено, зокрема з проблем суспільної власності, класових і міжнаціональних відносин, міри праці і споживання, кооперації, методів господарювання, народовладдя і самоуправління, боротьби з бюрократизмом, визначення революційно-перетворювальної сутності соціалістичної ідеології, принципів навчання і виховання, гарантій здорового розвитку партії і суспільства.

Спостерігався відхід від реальної оцінки становища і перспектив розвитку радянського суспільства. Натомість панувало легковажне уявлення про комунізм. Відірваність теорії від практики невпинно зростала. М. С. Горбачов зауважив з цього приводу: «Ми тільки думали, що керуємо, а насправді склалася ситуація, про яку попереджав ще Ленін: машина їде не туди, як думають ті, хто сидить за кермом»³. А тим часом процвітали парадність, славослів'я з нагоди різних ювілеїв у центрі і на місцях під гаслом показного благополуччя. Збільшувалася прошарок людей, в тому числі і серед молоді, для яких мета життя визначалася матеріальним збагаченням. А це, звичайно, отруювало свідомість людей, породжувало розкрадання державного майна, протекціонізм, обман і т. п. Ці негативні тенденції не пройшли осторонь і самої партії. Більше того, відбулися певні деформації у змісті її діяльності і зв'язках з трудящими, що призвело «до втрати багатьох демократичних традицій, які закладалися багаторічними зусиллями Леніна та його соратників»⁴.

Лекція 2. Економічна і соціальна політика партії

У ході висвітлення цього питання потрібно виходити з того, що протягом 1961—1985 рр. радянські люди, як і сама партія, пережили досить складний, часом суперечливий період. Найгостріші проблеми, що виникали, стосувалися економіки і нерозривно з нею пов'язаної соціальної сфери.

1. Аналізуючи діяльність КПРС по вдосконаленню господарського механізму, бажано почати з того, що в цьому напрямі наприкінці 50-х — на початку 60-х років було вжито немало заходів. Однак не всі вони себе виправдали. На питання про доцільність створення раднаргоспів, наприклад, у сучасній історико-партійній літературі відповіді поки що немає. Незаперечним лишається те, що більшість з тих заходів виявилася поспішною і не до кінця вивіреною. Жовтневий (1964 р.) Пленум ЦК КПРС різко засудив волюнтаризм, який став істотним гальмом у планомірному розвитку соціалістичного суспільства. Листопадовий (1964 р.) Пленум ЦК КПРС прийняв рішення про об'єднання промислових і сільських обласних та крайових партійних організацій, які були роз'єднані в 1962—1963 рр. Слідом за цим було частково розукрупнено ряд районів. Березневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС розробив нові підходи в справі керівництва сільським господарством. З метою поліпшення управління промисловістю рішенням вересневого (1965 р.) Пленуму Центрального Комітету партії ліквідовувалися раднаргоспи і відновлювалися міністерства.

Відіграла певну позитивну роль і економічна реформа, яка почала проводитися з кінця 60-х років. Однак вона так і не була остаточно завершена. На наш погляд, доцільно спинитися на пошуках і заходах партії, спрямованих на вдосконалення господарського механізму в 60-х роках, розробці в цей період економічної політики партії, на причинах виникнення застійних явищ.

Важливо акцентувати увагу студентів на тому, що втілювані партією в життя заходи були з ентузіазмом підтримані радянськими людьми. Однак згодом виявилось, що економічні відносини реформа не зачепила. Тому народне господарство країни, яке до 1970 р. являло собою потужний загальносоюзний комплекс, протягом наступних п'ятирічок почало втрачати раніше набрані темпи. Це стало однією з головних причин, що зумовили розробку цілого ряду заходів, спрямованих на оздоровлення економіки після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС.

³ Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу.— К., 1987.— С. 18.

⁴ Разумовский Г. Демократизация внутрипартийной жизни // Коммунист.— 1988.— № 13.— С. 5.

2. Висвітлюючи економічну політику партії, яка вироблялася на XXIII—XXVI з'їздах КПРС, треба визнати, що вона зустрілася з цілим рядом труднощів, оскільки теоретична думка в своїй основі базувалася на догматичних уявленнях про соціалістичне суспільство, що склалися ще в роки культу особи. Необхідність розвитку товарно-грошових відносин розглядалася як відступ від соціалізму. Необґрунтовано абсолютизувалися гармонія суспільства і уявлення про наростаючу одноманітність процесів з просуванням до комунізму. Починаючи із 70-х років, коли промисловість необхідно було орієнтувати на енергозбереження за рахунок прискорення науково-технічного прогресу, ряд провідних галузей, зокрема машинобудування, не набули пріоритетного значення⁵. Внаслідок цього економіка розвивалася, як правило, на екстенсивній основі, що й зумовило її відставання.

Водночас викладач має нагадати студентам, що хоч у промисловості продовжувала превалювати застаріла техніка, економіка країни не стояла на місці. Випуск промислової продукції збільшився протягом 1961—1988 рр. у 4,9 раза. За темпами зростання національного доходу і промислової продукції СРСР поступався серед розвинутих країн тільки Японії. У той період в СРСР був освоєний ряд районів по видобутку нафти, газу та інших корисних копалин у Західному й Східному Сибіру, споруджено ряд великих гідроелектростанцій у Сибіру й Середній Азії. Почато й майже завершено будівництво Байкало-Амурської магістралі, хоча й тут не обійшлося без показухи. Важливо звернути увагу студентів на те, що Радянському Союзу довелося розвивати свою економіку в умовах нав'язаної імперіалістичними державами, і насамперед США, гонки озброєнь, а також під дією так званої політики «економічного тиску». Однак спроби загальмувати розвиток радянської економіки зазнали краху.

Немало зусиль було спрямовано на розвиток такої складної сфери економіки, як сільське господарство. Відомо, що після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС аграрний сектор розвивався по висхідній. Однак на початку 60-х років через порушення еквіваленту цін на сільськогосподарську й промислову продукцію необхідно було знову вживати рішучих заходів. Важливу роль у цьому відіграв березневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС. Треба підкреслити, що і в наступні роки для потреб сільського господарства виділялося дедалі більше коштів, поліпшувалося його технічне забезпечення. Зростала кількість меліорованих земель. Енергоозброєність праці збільшилася із 78 кінських сил на 100 га посівної площі в 1960 р. до 360 — у 1985 р. Однак потрібної віддачі, зокрема урожаю зернових, одержано не було. Рівень щорічного валового збору зерна в 1970—1985 рр. майже не змінювався: у 1970 р. він становив 186,6 млн. т, 1980 — 189,1, у 1985 р. — 191,7 млн. тонн. Не дало належної віддачі і тваринництво, хоч поголів'я худоби постійно збільшувалося. Однак, як показала практика, кількісний показник не скрізь може бути економічно виправданим. У 1965 р. СРСР і США мали майже однакову кількість корів. Протягом трьох наступних десятиріч в Радянському Союзі вона збільшилася в 1,6 раза, а в США — скоротилася у 2,2 раза. Річний надій молока становив в СРСР 2330 кг на одну корову, а у США — 5800 кг⁶.

Причини, що зумовили застійні явища в економіці, пов'язані з наявністю застарілого господарського механізму, в основі якого панував командно-адміністративний стиль керівництва. В період застою, як зазначалося на XIX партійній конференції, «управлінський апарат, який розрісся майже до сотні союзних і восьмисот республіканських міністерств і відомств, практично став диктувати свою волю і господар-

⁵ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 черв. 1987 р.— К., 1987.— С. 38.

⁶ Див.: Белкин В. Д., Переведенцев В. И. Продовольственная проблема и уроки Ажчи // Проблемы мира и социализма.— 1987.— № 4.— С. 61.

ству, і політиці. Саме відомства та інші управлінські структури тримали в руках виконання прийнятих рішень, своїми діями, чи бездіяльністю визначали: чому бути, а чому ні. Ради, а великою мірою й партійні органи виявились неспроможними контролювати натиск відомчих інтересів»⁷. Тільки цим можна пояснити, чому було зірвано економічну реформу середини 60-х років, внаслідок чого перемогли бюрократичний консерватизм і відомчі інтереси, які суперечили загальнодержавним.

3. Приступаючи до висвітлення соціальної політики партії, важливо акцентувати увагу на тому, що вона тісно пов'язана з економічною політикою. В Програмі КПРС вказується, що соціальну політику партія розглядає «...як могутній засіб прискорення розвитку країни, піднесення трудової і суспільно-політичної активності мас, формування нової людини, утвердження соціалістичного способу життя, як важливий фактор політичної стабільності суспільства. Вона виходить з того, що вплив соціальної політики на підвищення ефективності економіки, на всі сторони суспільного життя посилюватиметься»⁸.

Слід зазначити, що на початку 60-х років розширювалися можливості вдосконалення соціальних відносин у зв'язку з досягнутим більш високим рівнем розвитку продуктивних сил. Протягом цього періоду партія досягла певних результатів у подоланні класових відмінностей, формуванні однорідного суспільства. Відбувався процес зближення соціальної структури міста і села, зростали матеріальний добробут і культурний рівень радянських людей.

Разом з тим багато рішень у галузі соціальної політики, прийнятих на XXIV—XXVI з'їздах КПРС, були недостатньо обгрунтованими. Зокрема, курс на випереджаюче зростання грошових прибутків низько- і середньооплачуваних категорій трудящих не повинен був привести до відносного зниження оплати більш складної кваліфікованої праці інженерів, лікарів, учителів. На практиці ж вийшло так, що майже однаково стала оплачуватися праця конструктора і кресляра, медичної сестри і санітарки. Якщо 20 років тому $\frac{2}{3}$ малокваліфікованих робітників були низькооплачуваними, то через 10 років стало навпаки: чим нижчою була кваліфікація (якість) праці, тим швидше зростала заробітна плата. В результаті серед висококваліфікованих робітників протягом 70-х років збільшилася частка низькооплачуваних більш як у 2 рази⁹. Також внаслідок суб'єктивних і об'єктивних причин зростали деякі важко контрольовані соціальні процеси: приписки, казнокрадство, всілякі кустарні промисли і т. д., що використовувалися для одержання нетрудових прибутків.

Невиправдані прорахунки мали місце в політиці житлового будівництва. Адже економіка за ці роки зросла більш як у 4 рази, а кількість зведеного житла з 1961 до 1985 р. залишалася незмінною, трохи перевищуючи 100 млн. кв. м на рік.

Важливо звернути увагу на те, що в процесі промислового освоєння ряду нових районів країни, особливо на сході, нерідко відсувалося на другий план спорудження житлових масивів з усіма необхідними комунальними послугами і культурно-освітніми центрами. Це ускладнювало демографічну ситуацію в країні. Зокрема, в усіх республіках, за винятком Середньої Азії та Кавказу, рік у рік збільшувалася кількість кинутих садиб з будівлями, а в Нечорноземній зоні і ряді інших районів — навіть цілих сіл. Виник постулат про так звані неперспективні села, де закривалися школи, заклади культури, магазини і т. д. Згодом ці помилки довелося виправляти.

⁷ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу, 28 черв.—1 лип. 1988 р.—К., 1988.—С. 36.

⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.—С. 179.

⁹ Правда.—1987.—3 авт.

4. Роз'яснюючи причини застійних явищ, слід підкреслити, що вони не були несподіваними для партії. Адже в рішеннях XXV і XXVI з'їздів КПРС було зроблено висновок про необхідність удосконалення господарського механізму, що економіка має бути економічною тощо. Однак визначити чіткі шляхи ефективного руху вперед тодішні керівники країни на чолі з Л. І. Брежнєвим не змогли. В результаті цього величезні можливості соціалізму використовувалися далеко не повністю. Насамперед, ігнорувалася незаперечна істина про те, що стрімкий біг часу дедалі відчутніше виявляється в силі людського розуму. Саме «загальне суспільне знання», «загальний інтелект», за образом висловом К. Маркса, розкривають можливості для підкорення сил природи, використання їх для революційних перетворень у виробництві і суспільстві. Ця істина, на жаль, не завжди ставилася на перше місце. Обсяг наукових знань, який мало людство на початок нашої ери, подвоївся лише в 1750 р., вдруге подвоївся за 150 років, втретє — за 50 з лишком років, вчетверте — за 10—15 років (до 70-х років)¹⁰. Цей фактор належним чином не було враховано.

Студентам потрібно поставити запитання: як пояснити таку ситуацію? Однією з основних причин застійних явищ в економічній політиці в досліджуваній період були теоретичні помилки догматичного характеру. Спрощені уявлення про соціалізм, які з'явилися ще в 30—50-ті роки, коли домінуюче місце в прирості обсягу продукції належало екстенсивним факторам, часто механічно поширювалися і в нових умовах. Незважаючи на те, що в рішеннях XXIV—XXV з'їздів КПРС ставилися завдання переведення всієї господарської діяльності на інтенсивну основу, реальне становище не змінювалося. На початок 70-х років можливості кількісного зростання екстенсивних факторів дедалі більше обмежувалися в той час, коли нарощування інтенсивних факторів йшло дуже повільно. «Ножиці» між ними не тільки не звужувалися, а розширювалися, вичерпання екстенсивних факторів не компенсувалося відповідним нарощуванням інтенсивних, зумовлюючи тим самим процес гальмування динаміки національного доходу. Наприклад, якщо в 1928—1940 рр. його середньорічні темпи перевищували 14%, у 1945—1970 рр.—10%, то після 1970 р. він скоротився майже вдвічі і в 1981—1982 рр. низився до 3,6%¹¹.

Виникає запитання: чи був цей процес необоротним? Відповіді на нього даються в документах квітневого (1985 р.) і січневого (1987 р.) Пленумів ЦК КПРС, XXVII з'їзду партії — його падіння протягом останніх п'ятирічок не було неминучим.

Поряд з негативними процесами, які нині дістали громадський осуд, розвивалися інші, протилежні. Проводилася напружена робота партійної, громадянської совісті, без чого були б немислимі квітневий (1985 р.) Пленум ЦК, сьогоднішнє політичне і моральне потрясіння. В суспільстві наростала вимога покінчити з інерцією і байдужістю, політичною безвідповідальністю і бездушним рухом по течії, догматизмом і схоластикою. Ще в 60-ті роки передові вчені прагнули реалістично оцінити ситуацію в економіці. У другій половині 60-х років було висунуто ідею переведення на самофінансування госпрозрахункових підприємств. Було проведено вдалий експеримент, однак у 70-х роках його результати замовчувалися, а саме поняття «самофінансування» вважалося таким, що суперечить ідеї соціалізму¹². Внаслідок переплетення об'єктивних і суб'єктивних причин завдання, які постійно ста-

¹⁰ Афанасьев В. Г. Научно-техническая революция, управление, образование.— М., 1972.— С. 26—27.

¹¹ Ситарян С. Концепция ускорения — политико-экономические аспекты // Коммунист.— 1987.— № 7.— С. 14.

¹² Федоренко Н. П. Экономическая теория и практика перестройки // Там же.— № 9.— С. 51—52.

вилися перед промисловим і аграрним секторами, продовжували залишатися нерозв'язаними.

Підводячи підсумки, слід звернути увагу студентів на те, що в 1961—1985 рр. наша країна здійснила значний крок уперед у галузі економічного і соціального розвитку, однак водночас було допущено чимало помилок. Як зазначав М. С. Горбачов, «країна мала великі можливості для дальшого прискорення свого розвитку. Але для того, щоб використати ці можливості, привести їх у дію, потрібні були нові кардинальні зміни в суспільстві і, звичайно, відповідна політична воля. Ні того, ні другого не вистачило. І навіть багато чого з того, що було вирішено, залишилося на папері, повисло в повітрі. Темпи нашого розвитку серйозно сповільнились»¹³.

Лекція 3. Зовнішньополітична діяльність КПРС

При аналізі минулого необхідно виходити з того, що принципова лінія зовнішньої політики партії в цілому впливала з генерального напрямку, який продиктований самою природою соціалізму, його орієнтацією на збереження миру в усьому світі. Основне завдання партії на міжнародній арені полягало в створенні сприятливих зовнішньополітичних умов для розвитку соціалістичного суспільства, в недопущенні виникнення нової світової війни.

Міжнародна обстановка протягом 60-х—першої половини 80-х років, хоч і не була стабільною, мала ряд стійких характеристик. Зроставав вплив Радянського Союзу й соціалістичної системи в цілому в світі, зазнала краху колоніальна система, набув дальшого розвитку міжнародний комуністичний і робітничий рух, розгортався небачений доти за своїми масштабами демократичний, антивоєнний рух.

«Холодна війна», яка продовжувалася між двома протилежними суспільно-політичними системами, зумовлювала напруженість у світі. «Прагнучи знайти коріння напруженості,— зазначав член Політбюро ЦК КПРС міністр закордонних справ СРСР Е. А. Шеварднадзе на науково-практичній конференції МЗС СРСР 25 липня 1988 р.,— що виникло в світі після другої світової війни, було б неправильним випускати з поля зору, що при зростанні питомої ваги Радянського Союзу визначальним фактором міжнародної обстановки є поведінка імперіалістичних держав, антирадянська спрямованість їх активності, ворожість і намагання задушити Радянську владу»¹⁴.

Для ґрунтовного вивчення міжнародної діяльності КПРС у цей період доцільно розглянути її основні цілі і напрями.

§ 1. Керівництво КПРС розвитком відносин Радянського Союзу з іншими соціалістичними країнами

На рубежі 50—60-х років завершився перший етап існування світової системи соціалізму. В його рамках вона склалася як постійний фактор світової політики. Приділяючи увагу різним проблемам міжнародного життя, КПРС завжди надавала першочергового значення розвитку і вдосконаленню відносин СРСР з іншими соціалістичними країнами. Під керівництвом партії відбувався процес «зміцнення дружби і всемірний розвиток співробітництва з соціалістичними країнами — головний пріоритет міжнародної політики Радянського Союзу»¹⁵. На всіх партійних з'їздах, які відбувалися з 1961 по 1985 р., розглядався і аналізувався стан взаємовідносин Радянського Союзу з іншими соціалістичними країнами, розроблялися стратегічні напрями і визначалися конкретні завдання Радянської держави у справі всемірного «сприяння зміцненню і прогресу світової системи соціалізму»¹⁶.

¹³ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 28.

¹⁴ Международная жизнь.— 1988.— № 9.— С. 11.

¹⁵ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 57.

¹⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 202.

Позитивними результатами політики партії 60—80-х років щодо соціалістичних країн було розширення міжпартійних зв'язків, зміцнення Організації Варшавського Договору, міждержавних відносин і закріплення їх шляхом укладення договорів. Так, усі нині діючі двосторонні договори Радянського Союзу про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу були підписані саме в ті роки.

Міцно ввійшли в практику взаємовідносин між соціалістичними країнами наради керівників їх партій і урядів, двосторонній обмін партійними, урядовими, науковими делегаціями, засідання Політичного консультативного комітету країн Варшавського Договору. Під керівництвом КПРС плідно розвивалися в ці роки культурні зв'язки між народами братніх країн, які набували різних форм.

В 1961—1985 рр. дальшого розвитку набуло економічне співробітництво соціалістичних країн. В «Основних принципах соціалістичного поділу праці» (1962 р.), «Комплексній програмі дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ» (1971 р.) та інших документах було взято курс на міждержавну спеціалізацію і кооперацію виробництва. Однак при втіленні цього курсу в життя мали місце випадки адміністрування, надмірного захоплення створенням різних комітетів і комісій на шкоду економічним важелям, ініціативі, соціалістичній підприємливості. У 70-х роках Політбюро ЦК КПРС не дало правильної оцінки наростанню негативних явищ, що мали місце в економічній системі соціалізму і призвели до застою в сфері економічної взаємодії між соціалістичними державами.

В 60-х роках за ініціативою ЦК КПРС проходила нормалізація радянсько-югославських відносин, яка свідчила про фундаментальне значення загальнодемократичних норм у відносинах між соціалістичними державами. Але оскільки радянсько-югославські проблеми сприймалися як «одиначний випадок», їх розв'язання в той час не позначилося на уявленнях про характер взаємовідносин держав соціалістичної системи.

Однак становище в цій системі було непростим. Адже, з одного боку, КПРС робила все можливе, щоб зміцнити позиції соціалізму. Наша країна, виходячи з своїх інтернаціональних обов'язків, ділилася з іншими досвідом, допомагала готувати кадри спеціалістів, розвивати економіку і культуру. З другого боку, продовжувала діяти інерція сталінських часів, порушувався принцип рівноправності, не завжди враховувалася специфіка братніх держав. Усе це завдавало серйозної шкоди взаємовідносинам між ними.

На рубежі 60-х років стали проявлятися тривожні симптоми наростання розбіжностей між Радянським Союзом і Китаєм, які згодом набули відкрито ворожого характеру. КПРС докладала зусиль для нормалізації відносин з КНР. 8 липня 1970 р. уряд СРСР запропонував китайському уряду розробити і підписати угоду про взаємний ненапад. 15 січня 1971 р. за нашою ініціативою було поставлено питання про негайне укладення договору про незастосування сили або загрози сили в будь-якій формі. Обидві пропозиції було відхилено китайською стороною¹⁷. Події 1968 р. у Чехословаччині і 1981 р. у Польщі, посилення консервативних настроїв у вищих ешелонах радянського керівництва затримали, але не зупинили процес нормалізації міждержавних відносин у соціалістичному світі¹⁸. «Світ соціалізму,— заявив на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Великого Жовтня, М. С. Горбачов,— постає сьогодні перед нами в усій своїй національній і соціальній різноманітності. І це добре і корисно. Ми переконалися, що єдність зовсім не означає тотожності, однаковості. Переконалися

¹⁷ История внешней политики СССР.—М., 1977.—Т. 2.—С. 563.

¹⁸ Мирровая экономика и международные отношения.— 1988.— № 7.— С. 13.

і в тому, що в соціалізмі немає і не може бути якоїсь «моделі», на яку всі рівняються»¹⁹.

Таким чином, і теоретично, і практично проблема встановлення і розвитку взаємовідносин між соціалістичними державами, яка стояла перед КПРС у 1961—1985 рр., виступила як проблема розумного поєднання національних та інтернаціональних інтересів, переплетення інтернаціоналізму з суворим дотриманням норм загальнодемократичного характеру.

§ 2. Діяльність КПРС по зміцненню рівноправних, дружніх відносин з країнами, що визволилися від колоніального ярма

В 1961—1985 рр. важливе місце у зовнішньополітичній діяльності КПРС і братніх партій займали питання подання допомоги визвольній антиімперіалістичній боротьбі народів Азії, Африки і Латинської Америки. На карті світу в 60-ті роки з'явилися 46 незалежних держав. Успіхи національно-визвольного руху стали можливими завдяки зростаючій могутності і впливу Радянського Союзу й інших соціалістичних держав у світі. Партія послідовно проводила курс на розширення зв'язків Радянського Союзу з молодими державами, на встановлення стабільних дипломатичних відносин з ними, наполегливо добивалася виконання прийнятої за ініціативою СРСР резолюції XV сесії Генеральної Асамблеї ООН про ліквідацію колоніалізму. КПРС добивалася, щоб свої відносини з країнами, що визволилися, Радянський Союз будував на основі поважання їх незалежності й рівноправності, підтримував боротьбу проти неоколоніалістської політики імперіалізму.

В рішеннях XXIV—XXVI з'їздів КПРС була показана суть змін, які відбулися в країнах, що розвиваються. XXV з'їзд так визначив суть прогресивних змін у цих країнах: «Це — перенесення центру ваги в розвитку промисловості на державний сектор, ліквідація феодального землеволодіння, націоналізація іноземних підприємств, спрямована на встановлення ефективного суверенітету молодих держав над своїми природними ресурсами, формування власних кадрів»²⁰. Значну увагу аналізу цих процесів приділив і XXVI з'їзд КПРС. На ньому детально аналізувався процес поглиблення соціального змісту національно-визвольного руху. В матеріалах цього форуму підкреслювалося, що боротьба за національне визволення в багатьох країнах переростає в боротьбу проти експлуататорських класів²¹. Навіть короткий аналіз динаміки структур торгівлі, економічного і технічного співробітництва дає підстави твердити, що КПРС націлювала Радянський уряд на подання допомоги країнам, що визволилися, в розв'язанні їх життєво важливих проблем. У відносинах з цими країнами Радянський Союз керувався не комерційними інтересами. Наші організації дотримувалися принципу взаємної вигоди, сприяли технічному прогресу партнерів, зміцненню їх економічної самостійності, подоланню відсталості, здійснювали підготовку їх національних кадрів.

Разом з іншими соціалістичними державами СРСР на прохання урядів країн, що визволилися і змушені збройним шляхом відбивати атаки агресивних сил імперіалізму, відстоюючи таким чином свою свободу і незалежність, допомагав їм зміцнювати обороноздатність. Це стосувалося, зокрема, Анголи і Ефіопії, де імперіалісти намагалися придушити народні революції.

XXVI з'їзд КПРС засудив агресивні дії імперіалістичних кіл проти деяких країн Близького Сходу, Африки, Латинської Америки, висловився за припинення братовбивчої війни між Іраком та Іраном, за врегулювання близькосхідної проблеми. З'їзд підкреслив важливе

¹⁹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— С. 56.

²⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К., 1976.— С. 13.

²¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981.— С. 11.

значення в міжнародних відносинах руху неприєднання. КПРС виступала за підвищення його ролі в світовій політиці, проти втягнення країн, які не приєдналися, у військово-політичні угруповання.

§ 3. КПРС у світовому робітничому і комуністичному русі

В 1961—1985 рр. КПРС послідовно проводила курс на зміцнення позицій світового комуністичного руху, його згуртування на принципах марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму. Питання зміцнення єдності комуністичного і робітничого руху перебували в центрі уваги XXIV—XXVI з'їздів КПРС. Аналізуючи проблеми і труднощі в розвитку комуністичного руху, XXVI з'їзд КПРС підкреслив: «Наша партія виходить з того, що розходження в думках між комуністами можна подолати — якщо, звичайно, це не принципові розходження між революціонерами і реформістами, між творчим марксизмом і догматичним сектантством, лівацьким авантюризмом»²².

З точки зору загальної історичної тенденції міжнародний комуністичний рух розвивався по висхідній лінії. Якщо в 1960 р. поза соціалістичними країнами налічувалося 2,5 млн. комуністів, то в 1987 р. — близько 5 млн. Однак, якщо взяти, наприклад, останнє десятиріччя, не можна не помітити певний спад: на початку 80-х років скоротилася чисельність ряду партій, ослабла їх підтримка виборцями і відповідно зменшилася кількість депутатів-комуністів у парламентах, посилюлися конфлікти в середині окремих партій. Цей спад — відображення тієї обставини, що причини виникнення ряду нових життєво важливих реальностей не були розкриті КПРС та іншими комуністичними партіями.

Протягом 60—першої половини 80-х років комуністичний рух відстоював спільні позиції з питань боротьби за мир, демократію і соціальний прогрес. Здійснюючи свій зовнішньополітичний курс, КПРС як один із загонів міжнародного комуністичного руху утверджувала політику мирного співіснування в практиці міжнародних відносин.

КПРС у взаємовідносинах з іншими компартіями керувалася принципами соціалістичного інтернаціоналізму, прагнула розв'язувати проблеми і розбіжності колективними зусиллями.

§ 4. Зусилля КПРС по забезпеченню сприятливих зовнішніх умов для мирного розвитку СРСР, усуненню загрози війни і досягненню загальної безпеки і роззброєння, розвитку відносин з капіталістичними країнами

Цілеспрямована зовнішньополітична діяльність КПРС зумовила позитивні зрушення на міжнародній арені. Тріумфом, зоряною годиною радянської зовнішньополітичної стратегії є укладення хельсінкських домовленостей. Успіхи зовнішньої політики СРСР були результатом напруженої роботи ЦК КПРС. Не було жодного пленуму ЦК, на якому б не обговорювалися вузлові проблеми міжнародного становища, найважливіші зовнішньополітичні акції КПРС і Радянської держави. Деякі пленуми розглядали ці питання спеціально. Наприклад, листопадовий (1971 р.) Пленум ЦК КПРС обговорював питання «Про міжнародну діяльність ЦК КПРС після XXIV з'їзду КПРС», травневий (1972 р.) — «Про міжнародне становище», квітневий (1973 р.) — «Про міжнародне становище і зовнішню політику Радянського Союзу».

«Оцінюючи радянську зовнішню політику в післявоєнний період, — зазначав М. С. Горбачов на XIX Всесоюзній партійній конференції, — ми не забуваємо, що імперіалізм створив навколо нас і наших союзників фактично надзвичайну ситуацію. Західний військовий блок на чолі з США вів себе щодо соціалізму відверто агресивно. Воєнна загроза стала для нас постійною величиною... Радянський Союз разом із своїми союзниками просто не міг на це не реагувати...

²² Там же. — С. 20.

У відповідь на кинутий нам і всьому соціалістичному світові ядерний виклик необхідно було добитися стратегічного паритету з США. І це було зроблено. Але, сконцентрувавши на воєнному аспекті протидії імперіалізму величезні кошти і увагу, ми не завжди використовували для гарантування безпеки держави... політичні можливості, які відкривались у зв'язку з фундаментальними змінами в світі. У результаті дали втягти себе в гонку озброєнь, що не могло не позначитися на соціально-економічному розвитку країни і на її міжнародному становищі»²³.

В Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії було висунуто і обгрунтовано Програму миру, де вказано реальний шлях до ліквідації «холодної війни». Питання зовнішньополітичної діяльності КПРС були в центрі уваги XXV з'їзду партії. Сформульовані в Звітній доповіді ЦК КПРС пропозиції щодо дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів були логічним продовженням і розвитком висунутої XXIV з'їздом партії Програми миру. Одне з головних завдань полягало в створенні основи нормальних відносин СРСР з капіталістичними країнами.

В літопису досягнень радянської зовнішньої політики — Московський договір з ФРН, чотиристороння угода по Західному Берліну, Заключний акт Хельсінкі, що поклав початок загальноєвропейському процесу. Однак досягнення зовнішньополітичної діяльності 60—70-х років не були належною мірою використані, що призвело до погіршення відносин між соціалістичними і капіталістичними державами, загострення обстановки в світі. Можна припустити, що наслідки створення стратегічного балансу сил СРСР і США на початку 70-х років не були достатньо глибоко досліджені і проаналізовані з точки зору необхідного зміщення акцентів на політичні можливості забезпечення безпеки держави, зниження напруженості в світі²⁴. Як підкреслював М. С. Горбачов, «...не вся наша зовнішньополітична робота в дальшому складалася з одних успіхів і досягнень. Були і прорахунки. Не завжди і не в усьому — і до, і після другої світової війни — вдавалось використовувати можливості, які відкривалися. Величезний моральний авторитет, з яким вийшов з війни Радянський Союз, ми не змогли реалізувати, щоб консолідувати миролюбні, демократичні сили і зупинити організаторів «холодної війни». Не завжди адекватною була наша реакція на провокаційні дії імперіалізму... Проте... принципова лінія нашої політики незмінно додержувалась генерального напрямку, який виробив і проклав Ленін, тобто відповідно до природи соціалізму, до його принципової орієнтації на мир»²⁵.

Зовнішньополітичний курс будь-якої держави є продовженням її внутрішньої політики і відображає характер державного і суспільного ладу. «...Не можна не визнати, — говорив М. С. Горбачов на XIX Всесоюзній партконференції, — що командно-адміністративні методи не обійшли і зовнішньополітичну галузь. Траплялось, навіть найважливіші рішення приймалися вузьким колом осіб, без колективного, всебічного розгляду і аналізу, а іноді і без належної поради з друзями. Це приводило до неадекватної реакції на міжнародні події і політику інших держав, а то й до помилкових рішень. На жаль, не завжди зважувалось, у що обійдеться народові і чим може обернутися той або інший варіант дій»²⁶.

Нині зовнішня політика КПРС перебудовується на фундаменті нового мислення, що позитивно позначається на міжнародному станови-

²³ Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови. — К., 1988. — С. 29.

²⁴ Международная жизнь. — 1988. — № 8. — С. 8.

²⁵ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. — С. 42.

²⁶ Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови. — С. 29.

щі. Війна і збройні конфлікти в ядерно-космічну еру об'єктивно втрачають функції інструментів раціональної політики. Нове мислення прокладає собі шлях у сучасному світі.

На палітрі перебудови серед фарб, якими пишеться нове обличчя соціалізму, фарба зовнішньополітичної діяльності КПРС повинна бути однією з найвиразніших, бо це лад, природі та інтересам якого органічно притаманне прагнення до миру, розвитку співробітництва з братніми соціалістичними країнами, налагодження нормальних відносин між народами і державами.

С. М. Клапчук (Київ), В. Т. Білан (Київ)

До уваги читачів!

«Український історичний журнал» у 1989 р. продовжує публікацію твору Костомарова М. І. «Мазепа».
Читайте, передплачуйте журнал!

Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції та громадянської війни на Україні

М. С. Богуславський

Богуславський Михайло Соломонович (автобіографія)*, народ. 1 травня 1886 р. у сел. Крюкове, Полтавської губ., Кременчуцького повіту. Батько — кравець, ремісник. У родині було ще двоє дітей від першої дружини батька (померлої) і троє дітей від другої дружини (моєї матері). В п'ять років мене віддали на навчання до домашньої єврейської школи («хедер») ¹, в якій вчився до 8 років, до смерті матері. Залишившись із шістьма малими дітьми на руках, батько одружився втретє на молодій жінці. Щороку пішли діти, яких утримувати робилося все важче й важче. Нерідко велика сім'я цілими днями сиділа без хліба, очікувала поки «замовники» віддадуть батьку його грошовий заробіток. Голодне життя доповнювалося «міжусобицею» — майже постійними суперечками, а нерідко й бійками між дітьми від різних матерів, бійками, під час яких мачусі доводилося «вгамовувати» й тих, й інших. Удома було постійне пекло, і почасти цим можна пояснити, що батько нерідко потрапляв з получкою не додому, а до приятелів, а іноді просто в кабак. Часті появи батька вдома у нетверезому вигляді без грошей викликали лють мачухи, яка страждала і від «чужих» дітей, і від постійної нестачі, і від частих пиятик чоловіка.

Почалися пошуки виходу з важкого становища, і першою «економією» у бюджеті родини було переведення мене з платної єврейської школи до безплатної громадської школи для найбільш бідних єврейських дітей («талмуд-тора» ²), де крім безплатного навчання (єврейською та російською мовами), також безкоштовно обмундирували й годували. Вже лише одне перебування в цій школі ставило дитину в ряд найнижчого стану й створювало для неї ситуацію, за якої діти «більш порядних» (тобто більш заможних) батьків не хотіли з нею «мати справу», тобто просто-напросто її уникали.

Незадовго до цього стався в моєму житті випадок, який уперше нагадав мені про моє «походження» і залишив незагайний слід у моїй пам'яті. Подія ця така. Будучи здібною дитиною, я, за порадою вчителя «хедера», був відданий батьком на навчання до «вченого єврея», в якого за досить велику плату навчалися найвищим єврейським наукам («геморе») ³ тільки п'ять-шість дітей місцевих багатіїв. Після нетривалого спільного навчання «багатії», будучи, очевидно, шоквані, що до компанії їх благородних дітей «проліз» син «якогось кравчика», винесли вчителю «ультиматум»: якщо в нього продовжуватиме вчитися «кравецький син», вони своїх дітей віддадуть іншому вчителю. Вчитель, котрий не хотів втратити свій заробіток, зробив «вибір» і відправив мене додому. Ображений батько влаштував «багатіям» привселюдний скандал у синагозі, за що був засуджений місцевим рабином, внаслідок чого батькові було зроблено сувору догану за «таке ставлення до поважних громадян»; мені ж (попередньо проєкзаменували) через «хороші здібності» тимчасово дозволили вчитися у цього вчителя. Але вчитися у нього довго не довелося, оскільки «згідно з економічними міркуваннями» був переведений до «талмуд-тори». Навчання в цій «талмуд-торі» було суцільною мукою: вона була у Кременчузі, тобто на відстані 6—7 верст від дому (Крюкова), і доводилося туди ходити, підводячись ще до сходу сонця (заняття починалися о 8 годині), причому за найдрибніше запізнення немилосердно били,

* Текст та примітки до друку підготував доктор історичних наук, професор П. Л. Варгатюк.

привчаючи до «охайності». Крім того, страшенно гнітило тривожне дитяче відчуття, що ти гірший за інших дітей, які (навіть колишні близькі товариші) почали уникати спільних ігор, прогулянок, витівок і т. п. Щоденні відвідини Кременчука зблизили мене із сестрою покійної матері, яка проживала в цьому місті, надзвичайно чутливою дівчиною, яка, працюючи у кравецькій майстерні, вечорами займалася, готуючись екстерном скласти іспити за 4 класи гімназії. Почавши займатися зі мною, головним чином з російської мови, яку я раніше зовсім не знав, вона через 5—6 місяців добивається мого прийняття до казенного єврейського училища, куди я вступив у віці 10 років. Провчився в цій школі майже два роки, а змушений був її залишити тому, що матеріальне становище сім'ї, котре погіршилося, владно ставить питання про неможливість дальшого «байдикування» 12-річного (вже великого) хлопчика та необхідність привчати його «до справи». Батько, який узяв мене зі школи, починає привчати мене до кравецького виробництва, але моє дворічне перебування з тіткою у Кременчузі не минуло для мене марно, і я відчайдушно опирався приковуванню мене до кравецького стола з усіма його привадами: лайками, бійками, важкими сімейними сценами, постійними гирканнями з мачухою й т. п. В 12 років, у 1898 р., коли домовився з тіткою, я кидаю батьківський дім та їду до неї у Харків, куди вона переїхала. Там я пішов на навчання у друкарню, де працював чоловік тітки складачем. Умови: три роки працювати безплатно. 4-й рік 8 крб. на місяць, 5-й рік — 12 крб. на місяць.

Життя моє починає текти у зовсім інших умовах: цілий день, на роботі у друкарні, де доводиться складаючи, весь час читати, увечері знову сідаєш за книгу та за зошит (займалися зі мною дядько й тітка), у неділю — до недільної школи, зрідка навіть у театр (завдяки друкарській контрмарці) або на лекцію в народний будинок «товариства тверезості». На жаль, це нове життя триває недовго — біля року. Дядько, який потрапив під час роботи ногою у друкарську машину, одержав перелом ноги. Ця обставина, яка позбавила його можливості працювати й утримувати сім'ю, висунула також питання про можливість дальшого утримання племінника. Бідність у цьому домі ставала з кожним днем дедалі нестерпнішою. Я вирішив податися «на пошуки щастя» до Києва. Лише опинившись у Києві на вокзалі, без рідних та знайомих, я зрозумів усю важливість здійсненої мандрівки. Не маючи куди завітати й де переночувати, я відправився на Поділ (заселений переважно єврейським населенням), де й зробився завсідником невеличкої синагоги. Там я днював і ночував, харчувався тими крихтами, які давав мені служка цієї синагоги за те, що я допомагав йому прибирати.

Там же я зустрівся з безпритульним сліпим старим, за пропозицією якого я погодився бути у нього поводитимом за плату 15 коп. на день з квартирою за рахунок «господаря». Два місяці праці на цій «посаді» без сумніву є найпохмурішими в усьому моєму житті. З ранку до ночі ходіння по подвір'ях, де старий сліпий грав на скрипці, збирання грошей, а ніч у брудній, вологій нічліжці, де збиралося все те, що може бути віднесене до єврейського «дна» — сліпі, кульгаві, бідні; там і трахома, і короста, і все інше. До всього цього приєднувалося знущання з «освіченого» кожного разу, коли помічали мене за книгою, з якою і тут я не розлучався. Одного разу, коли прийшов із жebraком за звичаєм до одного з дворів для ігри, я побачив на воротах будинку наклейку про те, що коробковій майстерні потрібні хлопчики, які приймаються на всьому готовому. Господар майстерні погодився взяти мене на службу. Відвівши старого увечері до нетрища, я заявив йому про свій відхід і був тут же побитий сусідами за те, що залишаю безпорадного старого «без попередження». Все ж уранці я був уже учнем коробкової майстерні.

До обов'язків, які були покладені на хлопчиків майстерні, входило, крім буденної праці (з 6 год. ранку до 8 год. веч.), також ходіння по черзі з господинею на базар із двома величезними кошками, прибирання приміщень, перенесення готових коробок до замовників. Ця важка праця полегшувалася для мене тим, що старий господар-коробочник, який дізнався, що я письменний і вмю читати книги, брав мене вечорами до себе в кімнату, де «за сумісництвом» просиджував з ним за читанням уголос романів, які старий дуже любив. Ця «культурно-просвітницька робота» із господарем приводила до різних потурань на основній роботі. Але я все ще відчував потяг до попередньої роботи у друкарні. Через кілька місяців мені вдалося одержати місце в одній з великих друкарень, куди я був прийнятий учнем-складачем знову на 5 років. Незважаючи на надзвичайно важкі умови існування (оскільки до-

велоса платити за стіл і квартиру 8 крб. на місяць, одержуючи жалування 5 крб., а інші 3 крб. заробляючи понаднормово після одинадцяти годин нормального дня праці, причому платили по три, а згодом по п'ять копійок за годину), все ж роки, проведені в друкарні, є без сумніву переломним моментом всього мого життя, бо там я вперше здобув широку можливість поповнити свою освіту, займаючись спочатку з більш грамотними складачами друкарні, а згодом із студентами, з якими жив на одній квартирі. Займатися було дуже важко через необхідність майже щодня 15—16 годин на добу працювати в друкарні, а також через важкі умови учнівства, які проходять при майже безперервних побоях; майстер, який навчав мене, поставив собі завдання, яке він часто при битті формулював так: «або я зроблю з тебе труп, або доброго майстра».

Через 5 років на початку 1904 р. я закінчив строк навчання у друкарні, одержавши звання підмайстра й жалування 18 крб. на місяць. За ці п'ять років сильно просунулася і моя загальна самоосвіта, причому крім російської мови вдалося також ознайомитися і з німецькою, і з французькою мовами, які треба було хоча б трохи знати (читати й писати), оскільки це потрібно було для роботи складача. Йшло справді «щасливе» життя, якому однак судилося недовго тривати. Через кілька місяців публікується «роз'яснення» сенату про те, що складальна справа є не ремеслом, а мистецтвом, а тому євреї-складачі не є ремісниками і, отже, втрачають право на проживання поза межею єврейської осілости⁴. Це «роз'яснення» змушує мене разом з іншими єврейськими складачами залишити у середині 1904 р. Київ і повернутися до Харкова.

Працюючи складачем у друкарні Харківського губернського правління, я вступив до лав існуючої тоді напівпрофесійної організації, наз. «Товариство вседопом. складачам Харкова»⁵. Там, зустрічаючись на зборах з найбільш передовими складачами, я вперше дізнаюся про те, що у робітників мають інші інтереси, що не вміщуються в рамки статуту цього товариства. Невдовзі я приєднуюся до нелегального гуртка, який був створений і ставив собі завдання організувати спілку друкарів. На одному із зборів гуртка (нас збиралося до 30—40 чол.) виділяється організац. бюро для вироблення статуту спілки. Члени гуртка розподіляються як уповноважені по всіх друкарнях, де вони працюють, для вербування членів майбутньої спілки. Я був призначений уповноваженим по друкарні, де я працював. Вербування членів майбутньої профспілки йде досить успішно, особливо серед молоді. Але через кілька місяців організац. бюро провалюється з усіма списками і мене серед інших заарештовують у листопаді 1904 р. Мене обвинувачують: а) у розповсюдженні «нелегальної літератури» (мова йде про протоколи гуртка та проект статуту майбутньої профспілки) і б) в організації страйку у казенній установі (друге обвинувачення, очевидно, більше «для комплекту»). Перебування у в'язниці, зустріч там із справжніми революціонерами остаточно допомагає мені усвідомити становище робітничого класу й способи боротьби за його визволення. Після виходу з в'язниці, влітку 1905 р., я вступаю до єврейської соціалістичної партії⁶. У листопаді 1905 р. мене знову заарештовують під час подій, пов'язаних з маніфестом 17 жовтня, за керівництво страйком у губернській друкарні. Просидівши три місяці у тій же в'язниці, я був висланий на батьківщину (до Крюкова) на три роки, під нагляд поліції. Заслання «на батьківщину» було, мабуть, не набагато краще за будь-яке заслання «у віддалені місця», бо ніде було працювати: у Крюковій друкарні не було, а ходити у Кременчук не було можливості тому, що на вимогу крюківського «начальства» (урядника) двічі на день необхідно було з'являтися для відмічання до поліції. Друга принаданість цього «домашнього» заслання полягала в тому, що потрібно було жити на утриманні у бідняка батька, який був обтяжений великою сім'єю, вислухувати постійні закиди і т. д. Після шести місяців перебування «на батьківщині», діставши чужий паспорт, я їду до Києва, де продовжую працювати у підпільній організації партії, гол. чин. як технік (організація підпільної друкарні й робота в ній). Через кілька місяців мене випадково заарештовують під час звичайної облави і, не виявивши чужого паспорта, висилають з Києва «як єврея», що не має права на проживання. Після цього, одержавши дозвіл властей, я переїхав до Миколаєва, де працював у друкарні, продовжуючи бути членом єврейської соціалістич. партії. Тяжка реакція, що обрушилася тоді на всі революційні організації, зробила свою справу. І без того німічна й нечисленна миколаївська організація цієї партії остаточно розвалюється. Декого заарештовують, ба-

гато хто емігрує за кордон. У 1910 р. у Миколаєві починається рух за створення робітничої кооперації

Я беру діяльну участь в організації 1-го Миколаївського робітничого кооперативу — «Трудова копійка»⁷. Навколо цього кооперативу (на чолі його стояв робітник соціал-демократ — Васильчиков, який, як згодом з'ясувалося, виявився провокатором) групуються найбільш передові робітники, створюються культурно-просвіт. гуртки. Але після значних подій на миколаївських суднобуд. заводах у 1912 р.⁸ кооператив був розгромлений властями, і я серед інших, хто брав участь у роботі цього кооперативу, змушений був виїхати з Миколаєва. У Кременчузі, куди я переїхав з Миколаєва, я працював у друкарні і після видання закону 1912 р. про страхування робітників приступив до організації загальноміської страхової каси⁹, головою якої був обраний і лишався ним майже до лютневої революції 1917 р. У лютому я взяв активну участь в організації Кременч. ради робітничих і солдатських депутатів і був обраний тов. вар. голов.¹⁰ Водночас вів роботу по організації окремих профспілок і ради профспілок, був головою 1-ї Кременч. ради профспілок¹¹. У лют. 1917 р. я вступив до партії РСДРП(б). Під час виборів міської думи пройшов за партійним списком гласним цієї думи і був обраний членом Міської управи. За партійним списком також був обраний членом Українських Установ. зборів¹².

Після Жовтневого перевороту (в якому я брав участь у Ленінграді, як делегат II Всерос. з'їзду Рад) Кременч. Міська дума розпускається¹³. Всі функції по міському господарству переходять до Ради, головою якої я був. Наступ німців на Україну, який почався у той час, викликав необхідність організації військових загонів; робота по цій організації цілком мене поглинула. У січні 1918 р. я беру участь у роботі групи, котра билася проти німців на ділянці Кременчук — Знам'янка, Кременчук — Ромодан¹⁴, був начальником штабу цієї групи військ. На II Всеукраїнському з'їзді Рад¹⁵, що відбувся на початку лютого 1918 р., я був обраний членом Українського ЦВК-у¹⁶, а також членом колегії Народного Секретаріату (Нар. Комісаріату) фінансів Укр. Радянського уряду. Після заняття німцями України я поїхав у Воронеж, де мені був доручений розпуск існуючої ще там меншовицько-есерівської Міської думи й організація міської ради й Виконкому, головою якого я і був до січня 1919 р. Водночас я був голов. Воронежського міськ. ком. партії. У січні 1919 р. я відправився на фронт і разом з повстанськими військами брав участь у наступі на Україну. При захопленні радянськими військами Кременчука¹⁷ я знову став на чолі Ради¹⁸. У травні 1919 р., під час заколоту Григор'єва, я разом із загonom бився проти григор'євських військ. Під час наступу Денікіна я вступив до однієї з дивізій Червоної Армії, яка захищала Кременчук. Після захоплення Кременчука Денікіним¹⁹ я був обраний секретарем укр. ЦВК-у²⁰ і секретарем укр. уряду. У вересні 1919 р. я був призначений на роботу в Політичне управління республіки²¹. У грудні 1919 р. знову повернувся на Україну, де працював у Харкові, спочатку як заст. голов. ревкому, згодом як секретар Харк. губкому²². У травні 1920 р. я був мобілізований ЦК партії для роботи на транспорті. Працював у Головополітшляху як начальник його Політвідділу. У липні того ж року мені було доручено роботу по організації у Москві червоної профспілки друкарів. Після організації такої був обраний її головою, яким був до 1921 р., коли був обраний членом Москов. комітету і членом през. Московської Ради, на яку роботу цілком перейшов. У 1922 р. мене обрали заступником голови Московської Ради, цю роботу виконував до 16 січня 1924 р., перебуваючи водночас членом Москов. комітету партії, членом ВЦВК і членом МРНК²³. У лютому 1924 р. був призначений заст. голови Головного управління державного страхування. 1 вересня 1924 р. призначений гол. Малого Раднаркому²⁴.

ПРИМІТКИ

¹ Хедер — початкова єврейська релігійна школа. В Росії існувала до Жовтневої революції. В ній вивчалися релігійні тексти, молитви, біблія, готувалися до вивчення талмуда.

² Талмуд-тора — єврейська релігійна школа, в якій вивчався талмуд — зібрання релігійно-правових догматів, які дозволяють тлумачити біблійне законодавство й пристосовувати його до новітніх умов та нового звичаєвого права. Була засобом виховання молодого покоління у релігійно-націоналістичному дусі.

³ Гемора — одне з трьох зібрань тлумачень талмуда. Інші два — Мишна і То-сефта.

⁴ Смуга осілості — частина території Російської імперії, на якій дозволялося постійне проживання євреїв. Включала Польщу, Литву, Білорусію, південь і Правобережжя України, пізніше — також Бессарабію, Чернігівську і Полтавську губернії. В межах постійної осілості євреям заборонялося проживання в селах, а також Києві, Севастополі та Ялті. За цією смугою мали право на постійне проживання лише купці 1-ої гільдії, особи з вищою та середньою спеціальною освітою, ремісники, солдати, що проходили військову службу за рекрутським статутом, та їхні нащадки. Її було скасовано після Лютневої революції.

⁵ Товариство взаємодопомоги складачів Харкова — легальне реформістське напівпрофесійне товариство друкарів Харкова, що існувало з кінця 90-х років. Мало обмежені функції взаємодопомоги своїм членам. Не втручалося у класові конфлікти робітників з підприємцями.

⁶ Назва партії вказана нечітко. Напевне, йдеться про «Соціалістичну єврейську робітничу партію» (СЕРП), дрібнобуржуазну націоналістичну групу есерівського напрямку, що перебувала під впливом сїонізму. Вона виникла в 1905 р. і проіснувала до 1917 р. Не виключено, що автор належав до єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей Ціон» («Робітники Сїона»), яка в 1917—1920 рр. займала антирадянські позиції. В 1919 р. з неї виділилася ліва частина, на основі якої було створено «Єврейську Комуністичну партію (ЄКП) «Поалей Ціон». Лишаючись з ряду питань на націоналістичних позиціях, вона виступила на підтримку Радянської влади. В 1922 р. ЄКП саморозпустилася.

⁷ Робітничий кооператив «Трудова копійка» існував у Миколаєві з 1909 р. Як легальне прикриття його використовували у своїй нелегальній роботі більшовики, меншовики та інші політичні партії.

⁸ Йдеться про загальний страйк робітників суднобудівного заводу «Наваль» у Миколаєві, який розпочався 23 травня 1912 р. і тривав 42 дні. Робітники висунули економічні й політичні вимоги, добилися їх часткового задоволення. Страйкарів підтримали робітники ряду заводів міста, пролетарі Одеси, Єлисаветграда та інших міст.

⁹ Закон від 23 червня 1912 р. про страхування робітників по хворобі та від нещасних випадків передбачав створення лікарняних кас на великих підприємствах і об'єднаних загальноміських лікарняних — для робітників дрібних однотипних підприємств. Їх правління формувалося паритетно з представників адміністрації і трудівників. М. С. Богуславський очолював загальноміську лікарняну касу робітників друкарень. Вона розпочала роботу у 1913 р.

¹⁰ Рада робітничих депутатів виникла у м. Кременчук на початку березня 1917 р. Через кілька днів було організовано Раду солдатських депутатів. У середині березня 1917 р. вони об'єдналися у складі Кременчуцької Ради робітничих і солдатських депутатів.

¹¹ Кременчуцьку центральну раду профспілок створено у червні 1917 р.

¹² Вибори до Українських Установчих зборів у Полтавській губернії відбулися в січні 1918 р.

¹³ Кременчуцьку міську думу було розпущено не раніше січня 1918 р., тобто після встановлення в місті Радянської влади (9 січня 1918 р.).

¹⁴ Боротьба проти німецько-австрійських загарбників у зазначених місцях розгорнулася у березні 1918 р. У січні радянські війська й кременчуцькі червоногвардійці там боролися проти петлюрівців.

¹⁵ II Всеукраїнський з'їзд Рад відбувся у Катеринославі 17—19 березня 1918 р.

¹⁶ Цей орган, створений на I і II Всеукраїнських з'їздах Рад, мав назву — Центральний виконавчий комітет (ЦВК) Рад України.

¹⁷ I лютого 1919 р. Кременчук був звільнений від військ буржуазно-націоналістичної Директорії частинами 2-ї Української Радянської дивізії.

¹⁸ Як делегат Кременчуцької Ради 6—10 березня 1919 р. М. С. Богуславський брав участь у роботі III Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. На ньому він був обраний до складу Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету Рад.

¹⁹ Денікінці захопили Кременчук 10 серпня 1919 р.

²⁰ Політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало М. С. Богуславського на цю посаду 17 серпня 1919 р.

²¹ Йдеться про Політичне управління Реввійськради республіки (ПУР) — орган, який був створений у 1919 р. для керівництва політичною роботою у Червоній Армії та на флоті.

²² Перебуваючи на посту секретаря Харківського губкому КП(б)У, М. С. Богуславський став одним з організаторів антиленінської групи «демократичного централізму» («децистів»). Свої помилкові погляди з питань розвитку партії та управління промисловістю її члени вперше виклали на IV конференції КП(б)У й IX з'їзді РКП(б). М. С. Богуславський обстоював їх і під час профспілкової дискусії 1920—1921 рр., працюючи у Москві.

²³ МРНК — Малий Раднарком — державний інститут, що існував на правах комісії при РНК РРФСР з 18 жовтня 1921 р. Мав на меті попереднє обговорення питань, що виносилися на розгляд РНК, а також нагляд за виконанням наркоматами рішень уряду. До Малиго Раднаркому входили: голова, заступник і члени — від на-

родних комісаріатів юстиції, фінансів, РСІ, ВЦРПС, Московської Ради та два поза-відомчих члени. Склад Малого Раднаркому визначався урядом. М. С. Богуславський входив до нього як представник Московської Ради.

²⁴ Згодом М. С. Богуславський перебував на адміністративній та господарській роботі. У 1926—1927 рр. він входив до троцькістської опозиції, за що XV з'їздом ВКП(б) був виключений з рядів партії. Через деякий час був відновлений у її лавах, але в зв'язку з арештом знову виключений. Його життя трагічно обірвалося у 1937 р.

²⁵ Він був розстріляний за вироком у справі т. зв. «паралельного антипартійного троцькістського центру». Посмертно реабілітований. Див. «Правда», 1988, 5 авг.).

* * *

Київський літопис першої чверті XVII ст.

За обсягом фактичного матеріалу і багатогранністю відображення життя свого часу одне з важливих місць серед так званих місцевих (регіональних) літописів належить літописній компіляції мішаного складу, що виникла у Києві наприкінці першої чверті XVII ст.¹ Перше повідомлення про цю пам'ятку зробив П. Г. Лебединцев на засіданні Церковно-археологічного товариства, що відбулося 1 грудня 1880 р. Він дослідив рукописну книгу із збірки київського історика і колекціонера О. М. Лазаревського, в якій, крім українського перекладу Хроніки Стрийковського кінця XVI — початку XVII ст., містилися літописні замітки про події до 1621 р. При цьому П. Г. Лебединцев помилково називав пам'ятку «друкованим примірником Хроніки з літописним додатком»². У 1888 р. В. Б. Антонович опублікував згадані замітки під назвою «Київський літописець 1441—1621 рр.»³, датуючи їх кінцем першої чверті XVII ст. Слід зазначити, що історик користувався не лише списком Лазаревського, а й іншим варіантом літопису, який входив до копіарія творів історичного змісту, відомого в науці під назвою «Збірник Іллі Кошаківського»⁴. Готуючи літопис до публікації, В. Б. Антонович довільно скомпонував записи обох названих списків, надав їм хронологічного порядку, виправив текст. Редагуючи слова і дати та використовуючи нову систему письма, він пропустив окремі свідчення. Дана публікація, звичайно, вводила до наукового обігу цілий ряд невідомих фактів. Однак при цьому втрачався зміст самого літопису як літературно-історичного твору. Це призвело до неправиль-

¹ Її не слід плутати з літописом, вперше опублікованим М. А. Оболенським під помилковою назвою «Короткий київський літописець» (Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи.— М., 1836.— С. 157—159). Цьому літопису присвячена значна наукова література: Данилович Н. П. О литовских летописях // Журн. Мин-ва нар. просвещения (далі — ЖМНП).— 1840.— Ч. XXVIII.— С. 70—114; Szaraniewicz I. O latopiscach i kronikach XVI i XVII wieku.— Kraków, 1882; Тиховский Ю. Так называемая «Краткая киевская летопись» // Киев. старина.— 1899, № 9; Шахматов А. А. Общерусские летописные своды XIV—XV вв. // ЖМНП.— 1901.— Т. XI.— С. 139—140; Арнаут В. А. «Киевская» летопись из Супрасльского сборника: К вопросу о смоленском летописании // Изв. Отд. рус. языка и словесности АН.— 1910.— Т. XIV.— Кн. 3.— С. 1—34; Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятники літератури.— К., 1929.— С. 1—54; та ін. У 1980 р. пам'ятку видано у «Полном собрании русских летописей» під уточненою назвою «Волынская краткая летопись».— М., 1980.— Т. 35.— С. 10, 118—127.

² Изв. Церковно-археологического общества при Киевской Духовной Академии. 1880 год.— Киев, 1881.— С. 95—97.

³ Сб. летописей, относящихся к истории Юго-Западной Руси.— Киев, 1888.— С. 71—92, XII—XXVII.

⁴ Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века.— Днепропетровск, 1978.— С. 35, 36. Кошаківського зберігається у відділі рукописів Львів. наук. бібліотеки АН УРСР (ф. Оссол., 2168). Копія кінця XIX ст. кількох фрагментів рукопису є у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР (I. 7963).

них тлумачень історії його виникнення, авторства і наукового значення загалом.

На це вказував ще В. С. Іконников, який коротко описав зміст обох рукописів, використаних В. Б. Антоновичем, і охарактеризував пам'ятку як «справжній обласний «київський літописець», що вівся очевидцем подій»⁵. На структурі записів і значенні Київського літопису спинялися П. Клепацький⁶, Д. І. Багалій⁷, Т. Сушицький. Останній вбачав його деяку змістову спільність з рукописом 1632 р. смоленського походження, обґрунтовуючи тезу про існування окремого Смоленського зводу 1162—1492 рр.⁸ Слід зазначити, що всі згадані тут спостереження базувалися не на оригінальному тексті літопису, а на композиції, опублікованій В. Б. Антоновичем. Це стало причиною неминучих помилок в його поділі на складові частини і в атрибуції. Сам же список Лазаревського, з якого частково була здійснена публікація, вважався втраченим. На це вказує, зокрема, А. І. Рогов, який на основі повідомлення Лебединцева стверджує, ніби Хроніка Стрийковського лягла в основу літопису, котрий виник в Успенській церкві на Подолі — офіційному осередку православ'я⁹.

Даючи детальну характеристику пам'ятки, Ю. А. Мицик також зазначає, що список Лазаревського «вірогідніше всього не зберігся до нашого часу». На основі списку Іллі Коцаківського та публікації В. Б. Антоновича він дійшов висновку, що в основі літопису — звід 1620 р., складений уставником київської Успенської церкви на Подолі Кирилом, а записи 1607—1621 рр. належать православному шляхтичу, служебнику черкаського підстарости кн. Семена Лика¹⁰. Оцінюючи структуру головного зводу, дослідник зауважує, що Кирило Іванович був безпосереднім автором лише заміток 1612—1620 рр., а попередні записи базуються на різних джерелах, у тому числі й на незбережених до нашого часу українських і польських регіональних хроніках. Характерно, що вперше в українській історіографії автор літопису звертається до заможного київського міщанства. На думку Ю. А. Мицика, це є наслідком «зародження капіталістичних елементів в українському місті, посилення суспільної ролі київського бюргерства»¹¹.

Щодо записів 1607—1621 рр., то в дослідженні Ю. А. Мицика відзначається, що тут вперше в українському літописанні наведено повні тексти листів короля Сигізмунда III і патріарха Феофана. Автор записів використав Хроніку Мартіна та Йоахіма Бельських, а також «Кроніку полску, которая в рихлом часе видана будет» (про події 1607—1610 рр.). Записи завершуються барочним віршованим панегіриком на честь кн. Семена Лика. У замітках, на думку Ю. А. Мицика, є виразні ознаки переходу від літописання до історіографії: відхід від хронологічної послідовності опису подій, цитування документів, діалог з читачем, спроби урізноманітнити стиль сухої оповіді прийомами ораторського мистецтва¹².

Нарешті, цілком недостовірні відомості про літопис потрапили на сторінки нещодавно виданого посібника з джерелознавства історії України. У ньому, зокрема, стверджується, ніби на початку XVII ст.

⁵ Іконников В. С. Опыт русской историографии.— Киев, 1908.— Т. 2.— Ч. 2.— С. 1526—1528.

⁶ Клепацький П. Огляд джерел по історії України.— Кам'янець-Подільський, 1920.— Вип. 1.— С. 96—97.

⁷ Багалій Д. Нарис української історіографії: Джерелознавство.— К., 1925.— Вип. 2.— С. 93—94.

⁸ Сушицький Т. Назв. праця.— С. 22.

⁹ Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения: Стрийковский и его Хроника.— М., 1966.— С. 259—292; Rogow A. Maciej Strzykowski i historiografia ukraińska XVII wieku // *Slawia orientalis*.— Warszawa, 1965.— R. XIV.— N 3.— S. 312.

¹⁰ Мыцык Ю. А. Указ. соч.— С. 35—38.

¹¹ Там же.— С. 39.

¹² Там же.— С. 37.

у Києві був складений «невеликий збірник літописних оповідань» (!), який дістав назву «Летописцы Волини и Украины», а у виданні 1888 р. він був названий «Київським літописцем»¹³. Насправді ж «Летописцы Волини и Украины» — це пізня назва збірника Іллі Кошаківського, зроблена на палітурці під час опрацювання книги. Київський літопис, про який ідеться, є лише одним з компонентів цього збірника, як, до речі, і записки Богдана Балики, безпідставно зараховані авторами посібника до Київського літопису. Про список Лазаревського з автентичним текстом літопису у посібнику не згадується, як, власне, і про рукопис Кошаківського.

Наведений тут короткий історіографічний огляд свідчить про те, що Київський літопис потребує нового видання на сучасному рівні археографії, з повним збереженням структури та особливостей тексту. Це тим більше стало можливим, оскільки нам вдалося віднайти рукопис Лазаревського з текстом літопису, що досі вважався втраченим. Книга зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР у складі рукописного зібрання О. М. Лазаревського за шифром: 1.57487 (Лаз. 48). Це — фоліант розміром в аркуш, обсягом 675 аркушів у дерев'яній обтягнутій чорною шкірою палітурці із слідами орнаментального тиснення. Основну частину рукопису (арк. 1—660) становить єдиний повний і найбільш ранній з досі відомих українських перекладів Хроніки М. Стрийковського кінця XVI — початку XVII ст.* Літопис вміщено на арк. 661—674 зв., які за філігранями можна датувати 1597—1598, 1602—1640 рр.¹⁴ Записи не закінчені. Аркуш 675 вставлений, очевидно, пізніше. Папір Хроніки і літописних заміток за характером філіграней збігається, а аркуші з літописом були вшиті до книги, мабуть, вже після її початкового палітурування, оскільки вони дещо більші за формат і виступають за край книги й не заокруглені згори, як аркуші самої Хроніки.

Деяке світло на історію рукопису проливає запис на звороті титульного аркуша, не помічений В. Б. Антоновичем: «Тот початок до книги Кроники Матфея Стрыковського повторе для зепсованя першого записованя записовал Ф [ирс] Василевич, который теж всю тую книгу в рок [у] [тыся]ча шестьсот четьридесят третем за уж [иченем] [пана] Савы Ивановича, месчанина Киевского, славет [ному] [пану] Андрею Иововичу, месчанину и раицы киевс [кому], [переписал] Фирсь Василевич рукою власною».

Таким чином, Фірс Василевич у 1643 р. переписав старий напівзничений титульний аркуш, зробивши паралельно повну копію Хроніки для Андрія Іововича. До того рукопис знаходився у Сави Івановича. Той факт, що філіграні на папері Хроніки і літопису однотипні, а філігрань титульного аркуша із записом Фірса Василевича зустрічається лише один раз¹⁵, дає можливість твердити, що літописні замітки були в складі книги ще до того, як Фірс Василевич у 1643 р. замінив її пошкоджений титульний аркуш. Можна припустити, що до того, як книга потрапила до Сави Івановича, вона належала уставникові Успенської церкви на Подолі Кирилу (авторові частини літопису)¹⁶, а потім — шляхтичеві, який служив у кн. С. М. Лика і зробив останні записи.

¹³ Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР.— К., 1986.— С. 50.

* Окрема стаття про цей переклад здана авторами даної публікації до друку.

¹⁴ Laucevičius E. Ropetius Lietuvoje XV—XVIII amž.— Vilnius, 1967.— N 1707; Каманін І., Вітвицька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566—1651). — К., 1923. — № 561, 557 — 581.

¹⁵ Гераклитов А. А. Филлигранны XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения.— М., 1963.— № 180, 184.

¹⁶ Про особу Кирила Івановича майже нічого невідомо. Зберігся лише його запис на «Триоді постній» 1608 р. про те, що «во иереях на тот час будучи служителем у церкви Пр[е]с[вя]той Б[огороди]ци соборной Кирилом Івановичом преправлена быс[ть]сия книга...» // Востоков А. Х. Описание русских и словенских

Про дальшу долю рукопису свідчать власницькі помітки на книзі. У 1704 р. рукопис придбав «честний ієрей Петр Кост [антинович]» (арк. 1—5). Далі книга потрапила до седнівського священика Кирила, котрий у 1720 р. продав її міщанину і купцеві березинському «Мар [...] з дітьми» (зворот верхньої палітурки). Ім'я покупця розкриває скрепа на арк. 3—32: «Раба божого Іванна Іовлева, сина Мороза, Ісаков унук. Куплена на денги. О роском народі». Йому ж належать записи — помітки свого роду за 1712—1745 рр. (арк. 187 зв., 660 зв.). Невідомий власник рукопису почерком кінця XVII — початку XVIII ст. (до Мороза) залишив на звороті цього ж останнього аркуша Хроніки перед поміткою короткі замітки про події 1648—1691 рр. (арк. 660 зв.), які не мають ніякого відношення до самого літопису. Останньою датованою власницькою поміткою є арифметична дія на звороті верхньої палітурки з підрахунком років (неправильним) від видання Хроніки до часу самого запису: $1764 - 1582 = 112$.

Текст літопису виконаний двома почерками, неоднорідними в палеографічному відношенні, що цілком збігається з тезою про подвійне авторство записів. Так, арк. 661—670, на яких містяться літописні замітки Кирила Івановича, написані охайним регулярним скорописом, заголовки та ініціали оздоблені кіноваррью. Останнє підкреслює парадний характер списку, що переписувався начисто з чорнових заміток або з іншого рукопису. Натомість почерк записів на арк. 670—674 зв., які, вірогідно, належали невідомому на ім'я шляхтичу з оточення кн. Семена Лика, недбалий. Письмо швидке, нерегулярне, без ознак декоративності. Найімовірніше, що тут перед нами — автограф, автор якого доповнив уже на той час існуючий парадний список літопису.

Характерно, що замітки Кирила Івановича доведені до 1616 р., причому, як видно з порівняння з аналогічним списком у збірнику Кошаківського, останнє повідомлення не закінчене: «И написано на стене имя «Павел», знат, же то колис...» (в списку Кошаківського кінець фрази такий: «был пустелник»). Далі піваркуша залишено чистим і на ньому — пізніша проба пера: «Спробовати пера и чернила, чи добре буде писати» (арк. 669 зв.). У рукопису Кошаківського літопис закінчується повідомленнями про потоплення козаками Антонія Грековича (15.II.1618), про Цецорську битву (1620) і землетрус (29.X.1620), про замах на короля (5.XI.1620), приїзд патріарха Феофана (22.III.1620) і небесне знамення (13.I.1621).

Гадаємо, що літопис Кирила Івановича, який цікавився, головним чином, церковною історією і київськими подіями, закінчувався недописаним в аналізованому нами списку повідомленням про смерть Грековича, на що й було залишено згаданих чистих піваркуша. Заключний запис літопису містить відомості про Лжедмитрія I. Відсутність же записів про пізніші події примушує другого автора, до якого список потрапив, вірогідно, в січні 1621 р., знову звернутися до цих сюжетів, зокрема, до відновлення православної ієрархії на Україні патріархом Феофаном, описавши події 1607, 1611—1621 рр., свідками яких він був.

Київський літопис складається з кількох самостійних структурних частин, які ми спробуємо виділити. Перша частина (арк. 661—664) має формальний заголовок «Начало Печерскому монастыру» й охоплює не до кінця витриманий, але в основному хронологічний перелік подій, пов'язаних з Києвом, Київським князівством, Литвою та Смоленськом. Початкові 7 записів (1051—1091 рр.) дійсно стосуються Києво-Печерського монастиря. Упорядник використав давньоруські літописи (редакції чи кілька списків ПВЛ), а також «Волинський короткий літопис», що створювався на основі смоленського і литовсько-білоруського літописів.

рукописей Румянцевского музея.— М., 1812.— С. 708—709 (за помилковою нумерацією.— С. 685).

Т. Сушицький вважав, що основу Київського літопису становив смоленський літопис 1162—1492 рр.¹⁷ Питання про смоленське літописання досі є дискусійним¹⁸. На думку ряду вчених, смоленський літопис увійшов до складу литовсько-білоруського, який, власне, створювався у Смоленську¹⁹. С. Смолька, зокрема, вважав, що перший смоленський літопис (1395—1418), включений до литовсько-білоруського, створювався у смоленському монастирі св. Спаса в часи митрополита Герасима, тобто між 1420 і 1428 рр.; другий смоленський літопис (1432—1446) увійшов до складу іншого литовсько-білоруського літопису (Супрасльський, Уваровський списки)²⁰.

Спираючись на вказані гіпотези, можна припустити, що упорядник аналізованої нами пам'ятки користувався саме «Волинським коротким літописом», створеним на підставі смоленського літописання (події 1100—1492 рр.). У цьому хронологічному відрізку Київ і все, що з ним пов'язане, згадується 16 разів, Смоленськ — 17, історія Великого Московського князівства — 8, південно-західних князівств — 4, події європейської історії — 3. При цьому київські повідомлення до часів Володимира Мономаха включно базуються на ПВЛ, у пізніший час — на «Волинському короткому літопису». Смоленські події почасти пов'язані з Ростиславичами, які були смоленсько-київськими князями. Це, до речі, побіжно підтверджує гіпотезу В. Д. Королюка про смоленсько-київський літописний звід 1238 р.²¹ Замітки, що стосуються північно-руських земель, більшу увагу акцентують на Новгороді, меншу — на Москві. Останнє свідчить на користь припущенню, що у Смоленську виник своєрідний компілятивний звід з новгородського, смоленського, литовського літописців, який охоплював і московські події, але з суто зовнішньою оцінкою.

В. Б. Антонович, публікуючи твір, опустив даний фрагмент як малоцікавий (с. XXVI). Однак, на нашу думку, він є важливим джерелом для реконструкції смоленсько-литовського літописання.

Друга частина пам'ятки має заголовок «Кройника о разных речах, тут найдеш чого потреба». Вона містить опис подій 1386—1600 рр., що стосуються польських і українських земель — 19 заміток, Литви — 2, битв з турками і татарами — 2, європейської історії — 2, Росії — 1, Смоленська — 1. Особлива увага в них приділяється стихійним явищам: пожежам, голоду, пошесті, сарані (7 заміток). Тут використані литовсько-білоруські літописи, польські хроніки, і, вірогідно, свідчення очевидців та сучасників подій. Упорядник не використовував російських літописів, смоленського зводу, хронографів. Джерельна база його була значно слабшою, ніж у першій частині. Проте, судячи з того, що замітки другої частини не дублюють даних першої, обидві або впорядковувалися однією особою, або другий упорядник знав зміст першого зводу. Хронологічно компіляції продовжують одна одну, проте у другій, в силу інтересів упорядника, переважають відомості про польсько-литовську державу.

Третя частина літопису охоплює 1241—1615 рр. Опис подій за 1241—1579 рр. (два вкраплення: про хрещення Русі та Польщі) зроблений на основі литовсько-білоруських літописів і польських хронік. Упорядник приділяє основну увагу історії Польщі та Литви, турецько-татарським нападам на Україну, польсько-російським військовим кон-

¹⁷ Сушицький Т. Назв. праця. — С. 22, 24.

¹⁸ Буганов В. И. Отечественная историография русского летописания. — М., 1975. — С. 160; та ін.

¹⁹ Грушевський М. «Похвала кн. Витовту», кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. — 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 1—16.

²⁰ Smolka S. Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa ruskolitevskiego. — Kraków, 1889. — S. 5—20; Чамярыцкі В. А. Беларускі летапісы як помнікі літаратуры. — Мінск, 1969. — С. 78—97.

²¹ Вопр. истории. — 1951. — № 8. — С. 133—134.

фліктам. Повідомлення про стихійні лиха й татарські набіги стосуються в основному України. З 1611 р. автором записів є очевидець подій, найвірогідніше — сам Кирило Іванович. Більшість записів стосується Києва і київських монастирів або опису стихійних явищ. Автор починає замітки із взяття Сигізмундом III Смоленська, вказуючи точну дату, день і годину події. Наприкінці він вважає за необхідне, порушуючи хронологічну послідовність, дати опис стихійних явищ (сарана 1610 р., злива 1613 р.) та повідомити про смерть кн. Костянтина Острозького (1608. 3.II).

Третя частина літопису містить ряд збігів з двома попередніми, особливо з другою. Це свідчить, очевидно, про їх механічне приєднання до записів, зроблених самим Кирилом Івановичем.

Цілоком самостійною є оповідь про відбудову Успенської соборної церкви на Подолі, яка на той час перетворилася на один із центрів православ'я у Києві, оскільки Софійський собор з 1609 р. перейшов до уніатів. Автор оповіді виступає не лише як очевидець, а й як дослідник історії Успенської церкви. Він повідомляє, що не зміг знайти у «кройниках» відомостей про час її спорудження, тому відсилає читача до дати на церковному антими́ні (30.III.1393), напис на якому цитується дослівно. Натомість автор говорить, що він «в кройнице обретохом» дані про спалення і пограбування церкви під час набігу Менглі-Гірея у 1482 р. В оповіді детально розповідається про початок будівництва церкви (15.IV.1613) на старому фундаменті, сповіщається про майстра «зе Влох» Себастіана Браччі, послідовно описуються етапи робіт: завершення основної бані (4.IX), встановлення старого заново позолоченого хреста (28.IX), прибудова інших бань (1.X), тимчасова перерва на зиму і відновлення богослужіння (5.XII), завершення будівництва (14.VIII.1614). Автор наголошує на особливій ролі у всій справі вїтїв Діонісія Балики та Федора Ходики, а також бурми́стра Созона Балики (сина Діонісія) *. Підкреслена увага до Балик і Ходик свідчить про симпатії і, відповідно, про політичні і соціальні орієнтири самого Кирила Івановича. Наприкінці автор переконує читачів довіряти йому як очевидцю і називає своє ім'я, намагаючись тим самим утвердити за своєю оповіддю достовірність офіційного документа.

Слідом за сюжетом про церкву міститься ряд уривчастих записів, не пов'язаних тематично. Унікальними серед них є відомості про київських священників — настоятелів православних церков, які по черзі проводили богослужіння в Успенському соборі, отримавши пільгові привілеї від короля та київського воеводи.

У записі про перехід Софійського собору до уніатів автор використав напівлегендарний переказ та віршовану приказку, що поширювалися серед киян, про смерть Хрущинського та його дружини.

Нарешті, остання, четверта частина літопису, хаотично скомпільована Кирилом Івановичем з найрізноманітніших джерел, повідомляла про напади татар на Україну та козацькі сюжети (1527, 1589—1596), польсько-російські конфлікти (1508—1509), набіг кочівників на Київ (1096), заснування міст (1487, 1576, 1585), захоплення турками Царграда (1451) та Єрусалиму (1489). Завершує записи знову розповідь очевидця про розкопки, проведені «старанием и накладом» вїта Ф. Ходики, бурми́стра М. Мачохи та «всего посполства» на горі Уздихальниці, і про знайдені речі й графіті пустельника Павла. Слід думати, що і запис про Лжедмитрія I (1604—1606) з цікавими подробицями перебування його в Києві також належить Кирилові, оскільки його стилістика не розходиться з попереднім текстом.

Останнім записом Кирила, на нашу думку, мало бути повідомлення про смерть Антонія Грековича, пропущене в аналізованому тут списку.

* Себастіан Браччі був тестем Богдана Балики, сина Созона Балики.

Літопис Кирила Івановича доповнений, як уже зазначалося, нотатками іншої особи, що охоплюють 1610—1621 рр. Автор записів як учасник польського походу на Москву 1610—1612 рр. описує сам похід, називає його керівників і завершує оповідь польсько-російською угодою 1620 р. Наприкінці він інформує, що детальніші відомості про ці події «чителник найде у кронице полскои, которая в рихлом часе видана будет». Про яку Хроніку тут ідеться — сказати важко. Не виключено, що маються на увазі записки Богдана Балики, котрі у той час так і не були видані²². Це, в свою чергу, настановує на думку, що автор або був знайомий з Баликою, або, власне, сам і був ним. Останньому припущенню не суперечить і подана автором інформація про себе: «Был от лет 3 у тои земли сведом».

Наступний сюжет названий так: «Коротко теж напишу, што се деяло уже за веку моего» (1618—1621 рр.). Ця своєрідна повість є унікальним явищем української літератури початку XVII ст. Неординарне за змістом і формою вже перше повідомлення про комету 1618 р.: автор спочатку робить історичний екскурс, описуючи подібні стихійні явища, що супроводжувалися голодом у 1500 та 1577 рр., а далі записує цей же уривок віршем.

Другий уривок оповідає про приїзд ерусалимського патріарха Феофана. Автор наводить повний текст листів Сигізмунда III (у перекладі на «язык русский») до патріарха з проханням схилити запорожців до участі у польсько-турецькій війні (10.XI.1620), а також патріарха (у перекладі з грецької) — до Війська Запорізького про необхідність участі у війні із султаном (7.I.1621)²³. Дослівно цитується звернення патріарха до Петра Сагайдачного, полковників і сотників із закликом самовіддано боронити вітчизну від турків. Остання деталь важлива для уточнення особи хроніста як людини, близької до кіл козацької старшини.

Наприкінці подані дві невеликі замітки 1620 р. про землетрус та сонячне затемнення, а також повідомлення про замах на короля Сигізмунда III та про Варшавський сейм 1620 р. Завершується літопис віршованим панегириком на честь кн. Семена Михайловича Лика 1621 р.

Нарешті, чи справедлива загальна назва літопису? Вважаємо, що найменування В. Б. Антоновичем літопису «Київським» не варто міняти. По-перше, він був створений у Києві. По-друге, обидва його основні автори і перші власники були киянами. По-третє, в усьому літописі тема Києва є наскрізною.

Київський літопис публікується за списком Лазаревського. На нашу думку, львівський рукопис Кошаківського кінця XVII — початку XVIII ст. є цілісним літописним зводом і має бути досліджений окремо, тому його текст у даній публікації не враховується.

Пам'ятка транслітерована за допомогою літер сучасної кириличної абетки із збереженням відсутніх у ній знаків *ѣ*, *ѡ*, *ѣ*, *ѧ*. Поділ тексту на речення і розстановка розділових знаків здійснені наближено до норм сучасного правопису. У тій частині літопису, яка оздоблена кіноварними заголовними літерами, абзаци публікації відповідають кіноварній розмітці (до арк. 670 нумерації оригіналу, почерк 1). Виносні

²² Записки Божка (Богдана) Балики включені до згаданого збірника Кошаківського. Оpubліковані В. Б. Антоновичем // Киев. старина.— 1882.— Т. III.— С. 97—105.

²³ Цікаво відзначити, що, перекладаючи у 1725 р. записки Матвія Титловського про Хотинську війну, видані у 1634 р., Самійло Величко у додатках подає текст обох листів польською мовою, які він знайшов у «Повторной Верификации невинности» законниковь монастиря Братского Вьленского церкви сошествія святого духа» // ЦНБ АН УРСР. Від. рукоп., VIII, // 54 м. (53, арк. 1—4. Ідеться про полемічний твір «Verificatio niewinności». — Wilno, 1621 (перше видання 5 квітня 1621 р., друге — 16 червня 1621 р.). Передр.: Архив Юго-Западной России.— К., 1887.— Ч. 1.— Т. 7.— С. 279—344. Приписується Мелетію Смотрицькому. (Яременко П. К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість.— К., 1986.— С. 65—74).

літери передані у публікації курсивом. Титла зберігаються і не розкриваються. Літерні позначення дат і цифр розшифровані у квадратних дужках безпосередньо у тексті. Пошкоджені місця оригіналу також взяті у квадратні дужки. Описки переписувача, які не викликають різнотлумачень, відмічені знаком (!), неясні місця — знаками (?), (?!). Інші помилки, так само як і правки переписувача, оговорені у підрядкових примітках, де текст від упорядників набирається курсивом, а пропонувані прочитання сумнівних місць — корпусом. Тут же, у підрядкових примітках подані уточнення географічних і власних назв. Реальні примітки винесені в кінець публікації, у тексті вони відмічені літерними позначеннями.

Вступну статтю та публікацію документа підготували
В. І. Ульяновський (Київ), Н. М. Яковенко (Київ)

Начало Печерскому монастыру

- 661 В лѣто СФНФ [6559] постави Ярослав кнзь Ларіона митрополитом Руси на Стои Софеи в Києве. Сеи прежде почал копати пещеру, послѣ єго Антони ископал и вселис в ню, и быст ѿграда велика и до днес.
- Тогдыж пришли Г [3] певци из Грек из родом своим^а.
- В лѣто СФПВ [6582] преставис Антони, игумен печерскии^б. Блгослови и мѣсто назначил на црков Печер.
- В лѣто СФЗГ [6563] пришед Изеслав, нача кнѣзти в Києве, а Стослав в Чернигове, а Всеволод у Переяслови, а Игор у Володимери, а Вечеслав у Смоленску. При сих начат быти Феодосии игумен печерскии в Києве.
- В лѣто СФПА [6581] заложил игумен Феодосии црков Печерскую Стои Бци.
- В лѣто СФПВ [6582] преставис игумен печерскии Феодосии и положили єго в пещере, ю ж бѣ сам созда. А на игуменство блгослови по собѣ Стефана и просил кнзя Слава (!)^в и сна єго Глѣба, жебы не дали ув обиду монастыря.
- В лѣто СФЧЗ [6597] свѣщенна быст црков Печерская Стои Бци. Того ж лѣта преставис Иоан, митрополит киевскии.
- В лѣто СФЧФ [6599] прелесоша Феодосия ис пещеры и положиша во цркви Печерской во притворе на десной стране, идѣ же и нинѣ лежит, августа во ДГ [14] днь. Пренесли епскии Єфрем переясловскии, Стефан володимерскии, Иоан черниговскии, Марин¹ юревѣскии, Антон порожскии^г. Того ж лѣта успе Иоан митрополит^д.
- В лѣто СФОГ [6573] пошел Стослав на Ростислава, Ростивжеслав (!) ѿступи кроме и убояс єго, но хотя против стрывеи своему ѿружие поднят Стослав же пришед у Тмуторокан а посади сна своего Глѣба и возвратис ѿпят. Ростислав (!) же пришед пак выгнал Глѣба, а сам съл у Тмуторокани, и дришол Глѣбѣ пак ко ѿцу. В тоє ж лѣто Всеслав рат почал.
- В се ж время быст знамение на западе, звѣзда явис превелика, // 661 зв. имущи луча кривавые, восходяще с вечера по западе солнечном, и пребыст так З [7] дни. Се ж проявляше не на добро. По сем быст межисобица многа и нашествие поганых на землю Рускую, сия бо звѣзда бѣ яко кривава проявляющи кровопролитие^е.

¹ Мурин? Мърин? (Іпатіївський літопис, ПСРЛ, т. 2, стб. 202).

В си ж времена быст дѣтиц вовержен в Сѣпомль², его ж вывлекоша риболове в неводе, его ж смотрѣхом до вечера и пак вовергоша у воду у море, быст бо у него на лиці срамныи удове, а иногo нѣзе и казати срама ради. А пред сим же временем слнце пременис и не быст свѣтло, но яко мѣсьцъ быст⁶, его ж невѣгласни глѹт снeдeннy быти. Сня ж знаменія бyвaют не на добро. Якож древле при Антиху [!] во Иерсѣлме каючис по всему граду през М [40] днeи являтис на воздусе, на конех рыщуще во оружних златые имуще одежды и полки обоямы [?!] являються оружием двизающимся. Се ж проявляше нахождение Антишхова на Иерсѣлим. По сем при Нероне при в том же Иерсѣлиме восня звѣзда во образ копѣиныи над градом. Сне проявляла нахождение рати от Рымлян. И пак быст при Устияне при звѣзда восня на западе, испущая люча, ю ж прозываху блистанцу, а быст блистаючи К [20] днeи. По сем быст звездам течение с вечера и до утра и вси разумѣли падут звѣзды и пак солнце без луны сияше. По сем бо крамолы члвком и смрѣт быст. Пак же при Маврикеи при быст: жена родила дѣтище без очни, во чреслах бѣ ему рибей хвост приросль, и пес родльс ѿ S [6]-ти ногах.

Во Африце ж родилис двое дeтeи, един ѿ Д [4]-хъ ногах, а другии ѿ двох головах. По сем же быст при Константине Иконоборцы, снe Лешнове, течене звѣздное быст на нбси, ѿторгахус на землю, и яко видѣли их, мнѣли кончину свѣту, тогда ж и воздух узнялся. В Сурни же был трус велик земли, расѣлас Г [3]-хъ попрниц и дивно из земли им скаглише // члческим гласом проповедающе нашествие язык, якож и быст, наидоша бо Срацыны на землю Палистинскую. Бо знаменія бyвaют на нбси и во звездах или во слнци, или птицами, или етером, чым не добро бyвaет, но сия знаменія бyвaют на зло или проявление рати, или гладу, или смрти^ж.

В лѣто СФЧS [6596] Всеволод ловы дѣял звериные за Вешшегородом. Внезапу спал змии превелик ѿт нбси, и ужасошас людие, и земля стукнула, мнози слышали³.

В лѣто СФЧЗ [6597] пренесоша мощы стго Николы пз Мира во Барград³ при при Алексѣи и патриарсе Николе а при кнзи киевском Всеволоде.

В лѣто SX-го [6600-го] быст предивно чудо у Полоцку, топот конский чути и копыта видѣти в ноци по улицам множество яко члци бѣси рищуще и во дни являхус, и уязвляху людeи полоцких, и с того умираху. Аще кто вылезет ис храми хотя видѣти, уязвлен бyвaет. И невидѣмо умираху во области их. В сие ж времена много знаменія быша кнзем, усобица быша и нахождение иноплеменик. Взяли Половцы град Трепесочныи Переволок⁴.

² Сѣтомле? Ситомли? (так у ПСРЛ, т. 2, стб. 154). Сетомль (Сетомля) — річка під Києвом (ПВЛ.—Т. 2. М.; Л., 1950.—С. 374). У давньому Києві — притока Почайни на Оболоні; пізніше: 1) р. Юрковиця, притока Почайни; 2) один із ставків на Либеді, найімовірніше — Кадетський (XIX ст.) (Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.—К., 1985.—С. 155).

³ Бар-град — суч. м. Барі в Італії, куди були перенесені мощі Миколая, архієпископа м. Мир у Лікій.

⁴ По ПВЛ: «взята 3 грады: Пѣсоченъ, Переволоку, Прилукъ» (т. 1, М.; Л., 1950, с. 141). Ці три міста знаходились у Переяславському князівстві на кордоні з воловецьким степом (там же, т. 2, с. 417, 445). Песчин (Піщане) — поблизу Переяслава-Хмельницького Київської обл., Переволока — в Прилуцькому р-ні Чернігівської обл., Прилук — сучасне м. Прилуки Чернігівської обл. (Етимологічний словник...—С. 97, 110—111, 113—114).

В лѣто SXB [6602] придоша пружи на Рускую землю августа KS [26] дня и поядоша всяку траву и жита и не бѣ так слышанно во днѣх первых во земли Рускои.

Тогдаж ХГ [602] рок пак придоша пружи августа KB [22] и покриша землю, и бѣ видѣти страшно; пошли к полунощным странам.

В лѣто SXИ [6608] Володимер Манамах заложил цркъвь Стые Бци у Смоленску марта З [7] на Средокрестие[†].

Того ж лѣта быст знамение на нбси генваря КФ [29], по Г [3] дни звѣзда ѡсвещающе всю ношь.

В лѣто SXVI [6612] быст знамение, стояло солнце у кругу, а посреди креста слнце, а внѣ круга ѡбапол двѣ слнци, а над слнцем кроме круга дуга рогами на сѣвер. // Также и в лунѣ тое ж знамение.

В лѣто SXSИ [6616] быст знамение во Печерском монастыри февраля AI [11], явился столп ѡгненныи ѡт земли до нбси.

В лѣто SXKB[†] [6622] сѣл Володимер Манамах на великом кнжени в Києве на столѣ ѡтца своего Всеволода и устрои мост через Днѣпръ.

В лѣто SXЛВ [6632] был пожар в Києве великии, згорѣло цркъвей едних X-сот [600] июня КГ [23] дня.

В лѣто SXЛГ [6633] преставис Маномах Володимер, кнжѣвь у Києве лѣт ГИ [13], сѣл на кнжени снѣ его старшни Имстислав[‡].

В лѣто SXЛД [6634] заложил цркъвь каменую Стго Бориса и Глѣба у Смоленскую [!] на Смядине.

В лѣто SXЧВ[‡] [6692] Ростислав Мстиславович сѣлъ на великом кнжени.

В лѣто SXЗГ [6663] пошел Ростислав ко Смоленску, а сна своего Стослава посадил в Новѣгородѣ, а Двда в Новоторжку.

Того ж лѣта заложил кнзь Андреи у Володимери црков Стую Бцу[‡].

В лѣто SXO [6670] преставис Ростислав Имстиславич, нареченныи во стом крщнии Михаило, внук Володимеров Маномахов, што Стую Бцу строил у Смоленску, марта КА [21]; кнежѣвь у Києве лѣт Ф [9][‡].

В лѣто SXOD [6674] взял Киев Имстислав[‡].

В лѣто SXПЕ [6685] кнзи поиманы были на побоищи Имстислав, Ярополкъ ѡт ни[ж]них[‡] и послепили их, и ѡтпустили. Оны пришли к Смоленску и увошли у црков Стых Мчник. Бориса и Глеба на Смедыне и ту прозрѣя сенбра во Е [5] днѣ. Пришли на зиму в Новгород, Имстислава посадиша на столѣ у себе, а брата его Ерополка на Новом Торжку.

В лѣто SЧ [6700] знамение явис великое на нбси, нбо стало криваво и потекло нбо во едину нощ. И было черно по земли ж и по храмом всѣм члком зрящим яко кончина пришла, и видѣли яко кров поляянну по снегу [!].

В лѣто SЧVI [6712] взяли Латына Цръград.

[‡] SXЗВ [6662] (ПСРЛ, т. 2, стб. 471).

[‡] Они же их ослѣпивши — так у Волинському короткому літопису (ПСРЛ.— Т. 35.— С. 120).

663 В лето СЧЛВ [6732] былъ бои на Калкох⁷ с Таїары и убили князъ Имстислава и с ним // І [10] князи, Алексадра [!] Поповича и с ним І [10] богатырей и людей без числа^а.

В лето СЧЛИ [6738] преставис князь Имстислав Двдович смоленскии мая К [20] ^а.

В лето СоМФ [6849] погорѣл Смоленскъ на Спасов ден. Тои ж зымы вышел из Орды Товлубни, пущен црем к Смоленску и стоял много днєи, не взял замку.

В лето СоП [6880] князь Михаило тферскии подвел рат литовскую тайно князъ Кестутия и Андрѣя полоцкого, Дмитрия друцкого и Витолта, иных князей много. И взяли градов русских Е [5]: Дмитров, Переясловль, Кашин, Торжокъ, Любѣтскъ. На третее лето приходил князь Дмитрии Иванович к Тфери.

В лето СоПЕ [6885] умер в Литве князь Олгердь Гедимонович.

В лето СоЧЗ [6897] ^а взял Москву Тахтамыш. Яже⁸ отишол безбожныи Тахтамыш, приехал князи [!] Дмитрии Иванович и видѣл градъ взят и люди посѣчени и росказал тѣла мртвых хоронити, дал от Р [100] члков по рублю от погребания и зличили рублей Ф [500]. А повели у полон без числа. Се ж быст за грехи нши.

В лето СоЧД [6894] была Литва и Смоляны под градом Имстиславлем и убили князи смолен. Стослава и брата его Ивана, и князя Глѣба помали.

Тои ж зымы приходил князь Дмитрии Иванович ратю к Новгороду.

В лето СоЧИ [6898] сѣл на великом княжени Василєи Дмитриевич^р.

Того ж лета был мор в Новгороде.

В лето СЦА [6901] сѣл на великом княжени князь Витовть Кестутьевич^с

В лето СЦВ [6902] князь Витовть литовскии взял град Смоленскъ и намѣстники свои посадил, княз же Юрей Стославович бежал в Резань.

663 зв. В лето СЦЗ [6907] был бои Витовту з Темирколтуем црем за Тахтамыша цря. Темирколтуи убил Витовту ОД [74] князи, а воевод и бояр литовских без числа. Был бои сєи августа за Ф [500] вереть за Киевом.

В лето СЦФ [6909] приняли смоляне князя своего Юря Стославича // на княжєне, а намѣстника Витовтова князя Ромона [!] брянского убили. Приходил князь Витовть со всею силою литовскою к Смоленску и стоял под городом Д [4] идли и отишол, мир взем по старинѣ. А смоляне ис князем [!] Юремъ бояр своих побили, которие перевѣт держали к Витовту.

В лето СЦВІ [6912] приходил князь Витовть литовскии, а с ним князь Семен Олгердович и брат его князь Швитригаило со всею силою ко граду Смоленску и стояли под градом Г [3] мєци, и не вземши пошли.

В лето СЦГІ [6913] Витовть со Олгердовичом с Корибутом и з Логвином, Швитригаилом и со всею силою пришол ко Смоленску, а князь Юрей

⁷ Калка (суч. Кальчик) — притока р. Кальміус (Етимологічний словник...— С. 65—66).

⁸ Літера є правлена.

затворился в городе со всеми смоляны. Витовъ же всю весну стоял и с пушок бив, и не взявши пошел, волостем много зла сотворил. Кнз же Юрей сослас с кнзем Василем смоленским⁹ и выехал ис Смоленска во малоу дружинъ, а княгиню свою и бояр оставил у городе и приказа ждати себе на роки Г [3], а сам поехал на Москву и бил чолом кнзю Василю, просячи в него помощи. Кнз же Василю обеща ему дати свою¹⁰ и удержа его на тые роки, а наровил стю своему Витов. Егда же быст кнз Юрей на Мо[скве]¹¹, а в то время Витовъ собра силу и пришол к Смоленску. Граждане не дождали кнзя Юря на роки, и не могуще терпѣти гладу и град Смоленскъ предали Витовту. Се же быст послѣднее пленение Смоленску от Витовта, у Петров Пост июня КС [26] взял град Смоленскъ кнз Витов [?], и все кнжене смоленское за себе побрал, и намѣстники свои у Смоленску посадил, и ляхом предал держати¹².

В лѣто СЦКГ [6923] мѣца июня 3 [7] дня тма¹² быст во Г [3] час дня. Того ж лѣта Москва и Смоленскъ погорѣл.

В лѣто СЦЛС [6936] был мор велии страшен в Новгороде.

664

В лѣто СЦКЕ [6925] приходил Витовъ // к Новгороду ратю Ф.

В лѣто СЦЛЗ [6937] поставлен митрополитом сщенинок Евфимей ко Стои Софии.

В лѣто СЦЛИ [6938] умер кнз Витовъ литовским.

В лѣто СЦЛФ [6939] преставис на Москвѣ митрополит Фотии.

В лѣто СЦМА [6941] приехал кнзем Юрей Семенович из Литовской земли в Новгород.

В лѣто СЦМВ [6942] приездил кнз Василю Василевич в Новгород.

Того ж лѣта поставлен был архиепскопом у Великии Новгород сщенинок Евфимей митрополитом Гарасимом у Смоленску при кнзи литовском Швитригаиле^х.

В лѣто СЦМИ [6948] убиен быст в Литвѣ. И посадили в Литвѣ на кнженни Казимера королевича, Ялгаилова сна.

Того ж лѣта выехал з Города в Литву кнз Юрей. Кнз литовский подовал [!] ему отчину его Смоленскъ, он же Смоленскъ засѣл, потом убо явися и зехал на Москву.

В лѣто СЦМФ [6949] приходил кнз Василю Василевич к Новгороду ратю.

В лѣто СЦЗФ [6969] преставис преосщении архиепскпѣ Великого Новгорода кнр Евфимей марта во АГ [11] днь во Ф [9] час ноци; пас прквъ бжию лѣт КД [24] и Е [5] мѣцей, всих Л [30] лѣт без еднаго ч.

В лѣто СЦОА^ч [6971] попущением бжиим взят быст Цръград прѣм турецким мая КФ [29] дня.

В лѣто СЦЧА [6991] взят быст Кнз от татар сентебра.

В лѣто СЦНФ [6959] мѣца мая во Й [8] знамени во А [1], во слнцы дви части сизгибло^щ.

В лѣто 3 [7000] августа во КВ [22] взят быст Смоленскъ кнзем московским Василем Ивановичом зрадою смоленских бояр.

⁹ московским?

¹⁰ Пропущене слово помощ.

¹¹ Слово недописане.

¹² Слово правлене.

Того ж рок[у]¹³ бои был князю Константину Ивановичу Острожскому з Москвою под Оршею за Днепром на Кропивне рець. И побил князь Москвы АП¹⁴ на Ржство Прстые Бци, и црков там поставил Ржство Прстои Бци ж.

ПРИМІТКИ

- ^a Це доповнення про трьох грецьких співаків зустрічається під 1052 роком лише в літописах, що відносяться до Новгородсько-Софійського зводу 30-х рр. XV ст. Львівський літопис дає його під 1017 р., літопис Авраамки — під 1037р. Тверський збірник і Степенна книга пов'язують цю подію з встановленням на Русі деме- ственного співу (Повесьг временных лет (далі — ПВЛ) — М.; Л., 1950.—Т. 2.— С. 387).
- ^b Антоній помер 10.VII. 1073 р.
- ^c Тобто, Святослава Ярославича, який був великим князем київським у 1073— 1076 рр. Розповідь про смерть Феодосія в даному літописі не збігається ні з варіантом ПВЛ (Т. 1.—С. 122—125; ПСРЛ.—Т. 2.—С. 174—177), ні з Києво- Печерським патериком (Києво-Печерський патерик / Под ред. Д. И. Абрамовича.— К., 1931.—С. 71—74).
- ^d У ПВЛ названий Маринъ Гургевський, а Софійський перший літопис додає: «Он- тоней Порожский». У Києво-Печерському патерику Антоній названий більш пра- вильно — «Пороский», що означає — єпископ міст, розташованих по р. Рось, хоча невідомо, чи був такий єпископ взагалі (Марін Юр'євський — єпископ м. Юр'єва, що також знаходиться на Росі) (ПВЛ.—Т. 1.—С. 139; Т. 2.—С. 417; ПСРЛ.— Т. 2.—Стб. 202; Києво-Печерський патерик.—С. 81; Етимологічний словник літо- писних географічних назв Південної Русі.—К., 1985.—С. 109).
- ^e Київський митрополит Іоан помер, згідно з ПВЛ, у 1089 р. (ПВЛ.—Т. 1.—С. 137; ПСРЛ.—Т. 2.—Стб. 199).
- ^f Поява цієї комети в Новгородському першому літопису значиться під 1066 р. За підрахунками астрономів, на березень — квітень 1066 р. випадала поява комети Галлея, яка стала з'являтися ввечері лише з 24 квітня. У ПВЛ названо при- близно 1065 р., щоб пов'язати комету з діями Всеслава (ПВЛ.—Т. 2.—С. 394).
- ^g Затемнення сонця відбулося в попередньому 1064 р. (у ПВЛ і даному літопису — «перед сим же времєнем»), за підрахунками Д. О. Святського, — 19 квітня біля 4-ї години дня; проходило через сучасний Ленінград, Новгородську обл. на Воло- гду (Святский Д. О. Астрономические явления в русских летописях с научно- критической точки зрения // Известия Отделения русского языка и словесности АН.—1915.—Т. XX.—Кн. 1.—С. 102—104).
- ^ж Всі наведені «знамення» є в Хроніці Георгія Амартола і його продовжувача, але в ПВЛ, яку дослівно цитує даний літопис, вони запозичені з якогось компілятив- ного хронографа руського походження (наприклад, Еллінського) (ПВЛ.—Т. 1.— С. 110—111; Т. 2.—С. 395).
- ^з Дане знамення (кільцеве затемнення сонця і падіння метеориту) відбулося 21 трав- ня 1091 р.; під цією датою воно значиться в ПВЛ (Т. 1.—С. 141; ПСРЛ.—Т. 2.— С. 205). 1088 р. називає лише Воскресенський літопис (Святский Д. О. Астро- номические явления...—С. 104).
- ^и Згідно з ПВЛ, це відбулося 28 серпня (ПВЛ.—Т. 1.—С. 150; ПСРЛ.—Т. 2.— С. 220).
- ^к Загальноприйнятою є дата — 1101 р.
- ^л Володимир Всеволодович Мономах став великим київським князем 1113 р. До цього місяця текст літопису йде за ПВЛ (Т. 1.—С. 104—106, 108, 122—125, 137— 139, 110—111, 141, 148, 150, 185, 196—197) та Іпатіївським списком (ПСРЛ.— Т. 2.—С. 143, 153, 174—177, 199, 200—202, 152—155, 205—206, 217, 220, 256, 276), крім записів під 1073—1074, 1089, 1100, 1108 рр.
- ^м Повідомлення за 1124 та 1125 рр. збігаються з текстом Лаврентіївського літопису (ПСРЛ.—Т. 1.—С. 293—294).
- ^н Успенська церква у Володимирі-на-Клязьмі побудована у 1158 р. Андрієм Бого- любським.
- ^о Ростислав (Михайло) Мстиславович княжив у Києві в 1159—1168 рр. і помер в 1168 р.
- ^п Мстислав Андрійович, син Андрія Боголюбського, брав участь у взятті Києва у 1169 р.
- ^р Битва на Калці відбулася 31.V. 1223 р., де київський кн. Мстислав і його дружина були розбиті татарами.
- ^q Мстислав (Борис) Романович Добрий (Старий) став вел. кн. смоленським після смерті кн. Давида; загинув в битві на Калці в 1223 р.
- ^к Тохтамиш захопив і розорив Москву у 1382 р.
- ^р Василь Дмитрович став великим князем у 1389 р.

¹³ Слово недописане.

¹⁴ П [80 000], див. далі — це повідомлення повторюється.

- ^с Вітовт Кейстуович став великим князем литовським у 1392 р.
- ^г 1395 р.
- ^в В історіографії прийнята інша дата.— 24.VI. 1404 р.
- ^ф 1428 р.
- ^х Євфимій став архієпископом новгородським у 1429 р.
- ^ц Євфимій Бородатий — архієпископ новгородський (1423—1429), помер у 1429 р.;
- Євфимій Вяжицький — архієпископ новгородський (1429—1458), помер у 1458 р.
- ^ч Константинополь був взятий турками 29.V. 1453 р.
- ^ш Події за 1073—1074 і з 1089 по 1491 рр. подані за Волинським коротким літописом з деякою розбіжністю в датах (ПСРЛ.— Т. 35.— С. 118—122).
- ^щ Битва під Оршею — 1513 р., взяття Смоленська — 1514 р.

(Далі буде)

До уваги авторів!

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

СПОГАДИ

У важкі 30-ті

Моє покоління стало свідком страшного лихоліття. Взимку 1932—1933 рр. значну територію України охопив голод. У містах і робітничих селищах було встановлено обмежені норми на продукти харчування. На селах спеціалізовані колгоспні команди не встигали ховати померлих від голоду.

Нам — політвідділівцям Бужанської МТС — колгоспники розповідали про жахливі перекручення під час колективізації. Зокрема, порушувався принцип добровільності вступу до колективних господарств, куди примусово забирали єдину корову, конячину і навіть свиню. А хто по-доброму не йшов у колгосп зі своїм майном, погрожували відправити до Сибіру. І відправляли...

А ще розповідали, що в колгоспах панував жорсткий порядок, за яким кожному належало виробити 150 трудоднів. Хліба на трудодень давали по 50 грамів, у кращі часи — по 100, грошей не давали зовсім. Жили тим, що вродить на городі. Податок з корови здай, отже, теля йшло державі; 3 кг масла топленого здай, шкуру здай, 150 штук яєць здай, незважаючи на те, маєш ти їх чи не маєш. Крім того, податок з фруктових дерев та ще позику виплати. Цукерок, цукру не бачили, а горілку — хто її купував, якщо хліба не вистачало вдосталь.

Місцеві власті створювали селянам такі умови, що вони не мали можливості обробляти навіть свою присадибну ділянку, дискредитуючи декрет Радянської влади про землю. Те ж саме стосувалося й ліквідації куркульства як класу. Під виглядом куркулів виселяли цілі сім'ї справжніх господарів землі, які були чимось не до вподоби окремим представникам влади, або через бажання догодити начальству розкуркулити якомога більше сімей. Згодом, у 60-х роках, голова почапинського колгоспу «Зірка» Ф. Г. Чумак розповідав мені, що «розкуркулений» і висланий до Середньої Азії односелець І. К. Нехода став Героєм Соціалістичної Праці, очоливши один з місцевих колгоспів. Цей факт підтверджує, скільки було допущено викривлень і помилок у нашому житті.

Більшовицька партія з перших днів існування Радянської влади зміцнювала зв'язки робітничого класу й селянства. Однак інтереси останнього як дрібного власника не збігалися з інтересами робітників. Об'єднання селянських господарств у колективи було в тих умовах життєво важливим завданням.

Восени 1929 р. здійснювався перехід до суцільної колективізації села. Через 3 роки, взимку 1933 р. було створено політичні відділи МТС і радгоспів. Основним напрямом їх діяльності стало організаційне зміцнення молодих на той час колгоспів і радгоспів, добір і виховання кадрів, зміцнення трудової дисципліни.

Доля моя склалася так, що в молоді роки мені довелося бути учасником тих подій. У 23-річному віці мене, секретаря Промислового райкому комсомолу м. Одеси, мобілізували на роботу в політвідділ МТС. Передавши справи секретарю Іллічівського райкому комсомолу Павлу Горяїнову, я відправився на залізницю. Через добу дістався до станції Звенигородка, звідки лежав шлях до районного центру — Лисянка. Мою увагу привернув новенький «газик», який, очевидно, тільки-но спустився із залізничної платформи. Кремезний низького зросту водій порпався біля

машини, не звернувши на мене жодної уваги. Привітавшись, я спитав, чи не підвезе він мене до Лисянки. Адже це недалеко?

— Та до неї верст тридцять із гаком буде, — відповів шофер.

— Як тридцять? — вихопилося у мене. — Мені в Москві казали дванадцять.

— То у Москві, а то у нас. Там мабуть лінієчкою по карті міряли, а гак не врахували.

— Що значить «гак»?

— Та то така штука, що очима не видно, а час забирає.

— Досить жартувати, я серйозно запитую.

— Так і є тридцять з гаком, а гак — то ще верст десять.

Що й казати, погано знали працівники Наркомзему справи на місцях, якщо сказали мені, що найближча залізнична станція від Лисянки знаходиться на відстані дванадцяти кілометрів. Тому ЦК ВКП(б) надавав такого великого значення політвідділам, поклавши на них справу зміцнення колгоспів.

— То підвезете все-таки? — перепитав я.

— Не маю права. Машина нова, тільки-но прибула для нашого політвідділу, ще й обкатки не пройшла.

— Політвідділу, кажете? От гарно! — зрадів я. — Тоді їдемо. Я і є представник політвідділу.

Кравченко (таким виявилось прізвище шофера) з недовірою подивився на мене.

— А з якого політвідділу будете? — спитав він. — У нас тут дві МТС — Бужанська і Виноградівська.

— Бужанської, — відповів я.

— Значить, наш. — Кравченко широко посміхнувся. — Зараз поїдемо, товаришу начальник, ось тільки заправлюся бензином і маслом.

— Не начальник я, а помічник начальника по комсомолу.

— Все-одно начальник, — резюмував Кравченко.

Кравченко обережно вів машину, точно виконуючи інструкцію автотовариства про обмеження швидкості під час обкатки. Шлях наш пролягав через село Почапінці, що лежало на півдорозі між Звенигородкою і Лисянкою. Балакучий Кравченко без угаву розповідав про місцеві краї, про свою Яблунівку, де він народився, про родючі землі, які давали тут великі врожаї зернових і цукрових буряків, про сади, які росли, за його словами, величиною з горіх вишні, сливи та найбільші в цьому районі яблука, про цукрові заводи, розміщені в Почапінцях і Бужанці, про шевченківські місця, розташовані недалеко від Лисянки, про сите життя в недалекому минулому.

— А тепер? — спитав я.

— Колгоспи, — відмахнувся Кравченко, даючи зрозуміти, що в них уся причина. — Погано господарюють, — завершив він.

Попереду з'явилися силуети районного центру Лисянки. Місто являло собою довгу-предовгу вулицю, обабіч якої розкинулися одноповерхові будинки, криті черепицею, залізом, а подекуди навіть соломою. Одним словом, велике село. Тут розміщувалися райком партії, райвиконком з усіма його відділами, прокуратура, міліція, лікарня, середня школа, будинок культури і контора Бужанської МТС.

Остання розмістилася в одноповерховому цегляному будиночку, біля якого ще стояли два сараї і навіс, що одночасно служив конюшню, складом і майстернею для ремонту техніки. Гніда кістлява конячина виконувала роботу по господарству і служила для зв'язку з тракторними бригадами. Важко уявити убогіше господарство.

Так сталося, що я першим з політвідділівців дістався до місця призначення. Директор МТС — Андрій Федорович Пиріг — тепло прийняв мене. Ніяковіючи, показав господарство станції. До нього тут уже попрацювали директорами двоє. Андрій Федорович зумів створити дільниці МТС і чотири тракторні бригади. Але «заїдала» безліч поточних

нерозв'язаних проблем, а серед них найважливіша — рентабельність. Давалися взнаки некомпетентність, а часом і злісні наміри деяких бригадирів тракторних бригад, які підтверджували своїм колгоспам виробіток тракторами у значно менших обсягах. Потрібного контролю над ними не було. Звіт бригадира служив бухгалтерії МТС підставою для розрахунків з колгоспами. Андрій Федорович у цю справу майже не вникав, цілком покладаючись на головного бухгалтера.

— Розумієте, я просто не знаю, що робити, — сказав він, спіймавши мій здивований погляд. — Щось треба міняти. А що саме? Райком тільки покрикує, а це допомога погана, навіть руки опускаються.

Треба було якось його підтримати. Але як? Головне — люди. А які вони, ці люди? Чи можна буде підняти їх на великі справи?

— Не засмучуйтесь, Андрію Федоровичу, — заспокоїв я його. — Прибуде решта політвідділівців, будемо разом шукати вихід. А поки що я поїду по колгоспах і тракторних бригадах, познайомлюся з людьми.

Несподівано для мене Андрій Федорович запитав:

— А наскільки ви приїхали?

— Не розумію вас, Андрію Федоровичу, — здивовано відповів я. — Назовсім. Коли влаштуюся, викличу сюди своїх — дружину з донькою та її матір.

— Чудово! — вигукнув Андрій Федорович і потис мені руку...

Протягом тижня я разом з Кравченком об'їжджав господарства району в зоні діяльності МТС та тракторні бригади. Траплялися різні люди, з різними переконаннями й думками. Але одностайно сходилися на тому, що треба докласти всіх зусиль, щоб добре провести посівну й зібрати якомога кращий урожай, не маючи при цьому ні достатньої кількості добрив, ні кондиційного насінневого матеріалу, ні тяглової сили. Та головне — люди були голодні, й час підганяв. Зволікати не можна було.

З кожним днем усе злиденнішим ставало громадське харчування тих небагатьох трактористів, які цілодобово перебували в полі. У чотирьох бригадах працювало двадцять тракторів, які обслуговували 26 колгоспів.

У ті роки до слова «ХТЗ» була прикована увага всієї країни. Тракторів випускалося небагато, і поява їх в МТС була справжнім святом. Мало хто розбирався в конструкції машин. Довелося організовувати короткострокову підготовку майбутніх трактористів з числа добровольців, головним чином, комсомольців. Але таких було мало — боялися сідати на трактор, лякалися його сили й шуму.

На прохання політвідділу МТС навчати молодих трактористів узявся головний механік Кузьменко Петро Артемович. Він зумів зацікавити своїх підопічних. Серед них я запам'ятав (завдяки щоденнику) особливо здібних, зокрема таких, як Глущенко Федір, Пилипчук Іван, Хоменко Сергій. Їх направили на навчання комсомольські осередки.

У ряді сіл вдалося організувати між комсомольцями змагання за якісне проведення оранки. Моїм справжнім помічником у цій справі став син вже згаданого водія Кравченка—Кузьма, який разом з групою хлопців відображав результати праці трактористів у «бойових листах». Дружні шаржі підганяли відстаючих. Прямо в полі переможцям вручалися червоні вимпели політвідділу. Вони ж допомогли провести огляд кінського поголів'я — основної тяглової сили в ті часи.

Ще запам'яталася мені комсомолка Ольга Пархоменко із села Жуженці. Де тільки в неї бралися сили, щоб якось нагодувати трактористів, випрати їхній заскорузлий одяг, прибрати у вагончиках, дбати про чисту постіль. Вона крутилася, як білка в колесі, але завжди знаходила для кожного тепле привітне слово.

А ще запам'ятався Петро Колос, високий, плечистий. Його здалеку було видно на помості сівалки. Із заздністю поглядав він на хлопців за кермом трактора, завжди був готовий будь-кого з них підмінити. І вод-

ночас помічав усі огріхи на зораному ними полі, змушував сівальників пересівати пропущені ділянки. Як не дивно, його чомусь слухалися. Згодом Петро став непоганим трактористом. Червоний вимпел часто майорів на кабіні його трактора...

Поїздка по району багато дала мені для розуміння ситуації. Чомусь вірилося, що все буде добре, що всім колективом політвідділу знайдемо правильні рішення.

За час моєї відсутності в Лисянку прибув і начальник політвідділу Блинов Аркадій Борисович. Він був корінним москвичем, тільки-но скінчив Інститут червоної професури. Яким же було моє здивування, коли від Блинова я дізнався про всі подробиці мого перебування в районі! Ще більшим воно стало, коли я прочитав дарчі листи колгоспів, у яких я побував, де повідомлялося про передачу МТС шести кіз, двох корів і чотирьох коней, один з яких призначався помічнику начальника політвідділу по комсомолу. В одному з листів було, зокрема, сказано: «Ставайте на ноги і допомагайте нам...».

— Ну, братику, не чекав я від тебе такої спритності, — сказав Блинов і, звернувшись до директора МТС, додав: Бачили такого! Ще не встиг познайомитися, а за ним цілий «хвіст». Як же це так вийшло? Розповідай.

— Це справді дивно, — відповів я. — Адже і в думці не виникало щось просити.

— Ну, добре, дізнаємося, — заспокоїв Блинов. — Мабуть, сподобався їм комсомольський вожак, ось і шлють подарунки. Будемо вважати їх актом визнання, як аванс МТС. Господарство все-одно піднімати треба. А помічнику моєму на перший раз оголосимо... подяку з попередженням. Так, директоре? — посміхнувся Блинов білозубою посмішкою.

— Я — за і навіть коня дам на вибір, про що зазначу в наказі...

Через кілька днів на подвір'ї МТС закипіла робота. Колгоспні будівельники почали зводити добротні цегляні приміщення.

Дружно запрацював і колектив політвідділівців, який складався з начальника, двох його заступників (один по політроботі), інструктора по роботі з жінками і секретаря-друкарки. Форми і методи партійно-політичної роботи вироблялися стосовно тодішніх умов. Завдяки зусиллям політвідділівців сільські комуністи і комсомольці стали на чолі колгоспного виробництва.

Мої задуми про змагання тракторних бригад, про огляд готовності сільськогосподарського реманенту і кінського поголів'я до проведення посівної кампанії, про вшанування ударників полів на дошках і стендах пошани у райцентрі, про організацію гуртків агрономічних знань і шкіл колгоспної молоді із залученням до викладання в них на громадських засадах агрономів і вчителів, про налагодження роботи постійно діючого семінару секретарів комсомольських організацій колгоспів — все це було схвалене Аркадієм Борисовичем Блиновим. Нам з ним добре працювалося.

Незабаром у ряді сіл району відкрилися вечірні школи колгоспної молоді. Особливо відзначилися вчитель Іван Паливода та агроном Сашко Черешня із села Почапинці. Вони не лише привели в порядок приміщення і обладнали його наочними посібниками, а й зуміли по-справжньому зацікавити молодь процесом навчання. Їхні зусилля було відзначено грамотою політвідділу. Приклад І. Паливоди і О. Черешні наслідували й інші вчителі та агрономи.

За ініціативою тодішнього секретаря Київського обкому партії П. П. Постишева повсюдно створювалися хати-читальні, які відіграли певну роль у підвищенні агрономічних знань колгоспників і впровадженні їх у практику. Досвід кращих хат-читалень став здобутком усього району, а агронавчання — обов'язковою умовою діяльності МТС в усіх колгоспах.

Під час перебування у Києві на нараді, скликаній політуправлінням Наркомзему республіки, мені вдалося налагодити зв'язки з комсомольською організацією університету, секретарем якої був тоді син П. П. Поштишева — Леонід. Він багато зробив для того, щоб разом зі мною у Лисянку відправилася група студентів для подання шефської допомоги у проведенні агітмасової роботи на селі.

Одним з головних завдань студентів було фотографування кращих механізаторів і колгоспників. Завдяки їм через два тижні на центральній площі райцентру було вивішено портрети ударників полів району. До райцентру потяглися селяни — подивитися на своїх земляків...

Важливим заходом політвідділу стало проведення огляду готовності кінського поголів'я колгоспів до весняної сівки. При політвідділі закипіла робота. Було створено штаб керівництва оглядом. Спочатку на місцях, у колгоспах, за участю комсомольських організацій проводилися місцеві огляди.

По закінченні оглядів у колгоспах одного недільного дня на площі у райцентрі вишикувалися сотні коней — учасників районного огляду. Старший спеціаліст ветеринарної справи району Семен Гаврилович Коваленко разом із своїми помічниками у білих халатах визначав стан цих працездатних тварин.

Переможцю огляду — колгоспові «Зірка» (с. Жуженці) було вручено прапор політвідділу, вишитий руками наших дружин. На мітингу, що відбувся з цієї нагоди, начальник політвідділу А. Б. Блинов повідомив селянам про рішення Київського обкому КП(б)У про подання їм допомоги — хлібом, насінням і фуражем. На очах у змучених недоїданням людей з'явилися сльози...

Якою ж була моя радість, коли одного дня в МТС прибула вантажна машина з Одеси з інструментом і запчастинами до тракторів. Цей подарунок надіслали своєму колишньому секретарю комсомольці Одеського заводу ім. Січневого повстання. Привіз цей цінний вантаж Мурат Ануриєв, який виявив бажання постійно працювати в селі. Я зустрів Мурата і комсомольців із заводу, як рідних.

На зборах працівників МТС і політвідділу з цього приводу Мурат розповів про недільник, який було проведено на заводі з метою збору інструменту. Запчастини ж комсомольці виготовили в позаробочий час і вирішили взяти шефство над Бужанською МТС. Це повідомлення було зустрінуте дуже схвально, особливо ремонтниками, яким працювалося в ті роки особливо сутужно.

Мурат Ануриєв спочатку працював шофером, а згодом став головним механіком МТС. Щодня тепер з подвір'я МТС відправлялися підправлені після ремонту трактори.

І ось почалася сівка. Всі політвідділівці роз'їхалися по колгоспах піднімати людей на боротьбу за врожай. Багатьох нам тоді вдалося врятувати від голоду (різали худобу, незважаючи на вказівки з райцентру, щоб хоч якось прогодувати колгоспників), але водночас багатьох і не вдалося... Незважаючи на величезні труднощі, сівку було проведено вчасно. З'явилася надія на краще майбутнє. Так, усі люди жили надією. Урожай вирішував усе.

Боротьба за урожай стала головним нашим завданням. Збереження вологи, проривка і підживлення рослин, знищення жука-довгоносика — усе, що були в змозі робити голодні люди, чекаючи на врожай. Я бачив на власні очі, як турботливо оберігали колгоспники кожен росточок, розмовляли з ніжними росточками, як мати з дитиною, й жадали тільки одного — зберегти й виростити посіяне. Так, звичайно, думав тоді я, оце і є боротьба за соціалізм...

Лисянський район багатий на ліси, які не завжди служили людям добром. Пригадую такий випадок. Під час однієї з чергових щонедільних оперативних нарад до кабінету начальника політвідділу увірвався спітнілий дільничний механік МТС Федір Богач. Хвилюючись, він розпо-

вів, що годину тому йому вдалося втекти від озброєних бандитів, які пограбували магазин у селі Дружківка. Грабіжники мали намір на викраденій ними в іншому районі вантажній машині проникнути через Звенигородку в Губський ліс. Для цього вони захопили по дорозі кілька заложників, серед яких опинився і Богач, що їхав на велосипеді додому в Лисянку. Він пішов на невеличку хитрість: почав благати їхнього старшого відпустити його до голодних дітей. Бандит наказав Богачу зняти колесо з велосипеда й забиратися геть. І от він щодуху примчався в Лисянку, прямо в політвідділ.

А. Б. Блинов припинив нараду, зателефонував начальнику райвідділу міліції, і незабаром 7 озброєних міліціонерів (троє на парокінній підводі і четверо верхи) та восьмий я (також верхи) рушили в Губський ліс.

Пустивши підводу вперед, вершники їхали по обидва боки лісом. Незабаром бандити затримали підводу. В цей момент ми вискочили з лісу. Під час сутички одного бандита було вбито, іншого тяжко поранено. Третьому вдалося втекти, тільки через 3 доби його затримали в Звенигородці. Було поранено також одного з міліціонерів. Вантажна машина з товарами повернулася в магазин.

Цей факт дуже стурбував усіх нас. Було вжито додаткових заходів для посилення безпеки й пильності. Однак окремі випадки пограбувань колгоспників та одноосібників ще мали місце і пізніше...

Недовзі до мене приїхала дружина з маленькою донькою. З малої не зводили очей, бо почастишали в районі випадки канібалізму. На розслідування одного з них мені довелося виїжджати в село Жуженці. Це жахливе нещастя сталося в сім'ї Слюсаренків. Мати і її старша дочка вбили молодшу дочку — Ганну і мали намір її з'їсти, та не встигли. Хлопець, з яким вона зустрічалася, знайшов її порубане тіло на горищі в кориті. Матір і старшу сестру кудись вивезли, і більше вони в село не поверталися...

Ще один випадок було виявлено на базарі, в райцентрі, де селянин продавав людське м'ясо. Його було затримано, і на допиті він зізнався, що вбив дружину...

Нарешті, настав час збирання врожаю. Він видався на славу і приніс із собою життя. Після завершення збиральної кампанії вперше в районі і області політвідділом МТС було підготовлено і проведено комсомольське весілля доярки Марії Стожко і тракториста Миколи Верби. В село Яблунівку (а саме воно за всіма показниками вийшло у передові по району) з'їхалися представники майже всіх колгоспів зони діяльності Бужанської МТС з цінними подарунками. Там були і книжки, і баян, і поросся, і коза. Політвідділ подарував молодим столовий сервіз. Комсомольське весілля стало виявом поваги до людей праці. Жителі різних сіл не раз зверталися до політвідділу з проханням провести і в них комсомольські весілля. Що й казати — сподобалося!

Довелося мені на віку пережити дві партійні чистки: у 1921 р. й у 1933 р.

...Стою у переповненому залі районного будинку культури перед комісією, яку очолював зав. відділом Київського обкому КП(б)У тов. А. Й. Правдін. Членами комісії були працівник Київського міськкому партії тов. М. В. Вітебський і робітник заводу «Ленінська кузня» тов. С. Г. Воробйов. Той, кого викликали для чистки, розповідав свою біографію і відповідав на запитання членів комісії, а також будь-кого з присутніх у залі.

Коли назвали моє прізвище, я вийшов наперед. Розповів, як у 1920 р. загинув мій батько від рук банди Зеленого. Щоб якось прожити, я наймував у куркулів. Несподівано для себе опинився в полку червоних козаків. Підібрав мене його командир Тарас Васильович Юшкевич, і став я сином того полку. Одинадцятилітнім брав участь у походах на Врангеля. Був поранений. Опинився в одеській лікарні. Потім — дитбудинок. Тут, на урочистій лінійці, мені, чотирнадцятилітньому, при-

своюють ім'я Віль на честь Володимира Ілліча Леніна. Потім виробництво, робота піонервожатим, секретарем комсомольського осередку. У 29-му вступив кандидатом у партію і пройшов першу партійну чистку. Вже «почищеного» мене взяли до Приморського райкому комсомолу м. Одеси завідувати економічним відділом. І, нарешті, Іллічівський райком комсомолу, звідки по волі партії потрапив у Лисянку.

Про все це я розповів комісії і всім присутнім у залі. Голова комісії зачитав характеристику, дану мені з політвідділу. А потім попросив відповіді на запитання, що стосувалися політики непу. Я відповів.

Слід сказати, що всі політвідділівці пройшли чистку на «відмінно». Особливо сподобалася біографія начальника політвідділу А. Б. Блинова — учасника громадянської війни, члена партії з 1921 р., після закінчення Інституту червоної професури призначеного начальником політвідділу Бужанської МТС.

Якось у бесіді зі мною Аркадій Борисович признався, що зовсім не знає сільського господарства. А за два роки так освоїв цю науку, що став завідувати відділом Київського обкому партії. Багато корисних справ зробив він у своєму житті, яке, однак, скінчилося трагічно. В 1937 р. його було репресовано разом з багатьма іншими керівними партійними працівниками...

Проходив чистку і секретар Лисянського райкому партії Вячеслав Петрович Томашевський, який перетворив район на свою «вотчину». Люди не побоялися підняти проти нього голос і розповіли про організовані ним «побори». На вимогу Томашевського селяни привозили йому свинину, гусей, овочі, фрукти, молоко. І все це діялося в голодні роки. Свідками таких «поборів» виступили голови колгоспів Кузьменко, Глушченко і Тлумач.

Ми, політвідділівці, попервах вважали, що працівники районного комітету партії є нашими однодумцями. Однак ми помилилися. Секретар райкому командував усім районом і вважав, що політвідділ зобов'язаний виконувати всі його вказівки, забуваючи, що створювалися вони як самостійні організації. І це стосувалося не тільки політвідділу. Скаржилися на його грубі окрики голови колгоспів, яким він влаштовував справжні розноси, вимагаючи відправки на заготпункти всіх ресурсів господарств, аж до насінневого фонду. Томашевський не зміг нічого пояснити людям. Рішенням комісії його тут же було виключено з партії і відібрано партквиток.

Ця сенсаційна подія схвилювала весь Лисянський район. І мені подумалося, що правильно зробив начальник політвідділу А. Б. Блинов, написавши доповідну записку П. П. Постишеву про несумісність з членством у партії дії Томашевського ще задовго до приїзду в район комісії, яка проводила чистку.

Ми не можемо і не повинні прощати й виправдовувати злочинів, які мали місце в 30-ті роки. То була справжня трагедія. Однак вона не зламала радянських людей, не перекреслила зробленого.

В. П. Орел (Київ)

НАШ КАЛЕНДАР

100-річчя
з ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
П. Ю. ДИБЕНКА

У літопис самовідданої боротьби трудящих мас Росії під керівництвом Комуністичної партії за встановлення нового справедливого ладу вписав яскраву сторінку вірний син партії, герой Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, невтомний будівник Радянських Збройних Сил Павло Юхимович Дибенко — представник ленінської когорти борців за щастя народне. Він пройшов великий і славний шлях від рядового матроса Балтійського флоту до першого народного комісара військово-морських справ, видатного воєначальника Червоної Армії. Його життя, овіяне легендами, привернуло увагу вчених, журналістів та письменників¹.

П. Ю. Дибенко народився 16 лютого 1889 р. у селі Людкові Ново-зибківського повіту Чернігівської губернії (нині — Брянська область) у сім'ї селянина-бідняка. Родина з дев'яти чоловік мала всього півтори десятини землі. Тому батькам, Юхиму Васильовичу і Ганні Денисівні, після закінчення польових робіт доводилося ще підробляти на стороні. Школу наймита у місцевого куркуля пройшов і Павло.

Після закінчення трирічної сільської школи він переїхав до Ново-зибкова — найнявся на роботу, а ввечорами продовжував навчання. З юнацьких років він включився у революційний рух. У Ново-зибковій познайомився з підпільниками, виконував їх доручення, був зв'язківцем, розповсюджував у місті листівки. Вибухнула революція 1905 р. Павло — активний учасник мітингів і демонстрацій, а в 1907 р., коли йому минуло 16, — селянського повстання, яке охопило Ново-зибківський і Стародубський повіти. Війська карателів жорстоко розправилися із селянами. Багато сіл було спалено, сотні людей кинуті до в'язниць. Під слідством перебував і Павло, якого через недостатність доказів відпустили лише через чотири місяці, попередньо записавши до списку «неблагонадійних».

У пошуках роботи він поїхав до Новоолександрівська, де за допомогою родича влаштувався до казначейства (переписувачем паперів). Невдовзі за ведення «підривної» пропагандистської роботи серед робітників залізничного депо міський справник наказав Павлові негайно залишити місто. Далі його шлях лежав до великого портового міста Риги, де, за чутками, було легко влаштуватися вантажником. Насправді ж і там було чимало безробітних. Тому для початку йому довелося найнятися «за харчі» до куркуля. Згодом балтійські матроси-вантажники відшукали йому роботу у порту. Це теж була для нього школа революційної боротьби. Так, під час першотравневої демонстрації 1909 р. він виступив з промовою, спрямованою проти існуючого ладу. Ризька

¹ Жигалов И. М. Дыбенко.— М., 1963.— 287 с.; Жигалов И. М. Повесть о балтийском матросе (О П. Е. Дыбенко). — М., 1973.— 135 с.; Жигалов И. М. Командарм Дыбенко: Повести.— М., 1987.— 432 с.; Киршнер Л. А. Колокол громкого боя: Документальная повесть о П. Е. Дыбенко.— Л., 1985.— 318 с.; Смирнов О. П. Матрос, нарком, командарм.— К., 1967.— 83 с.; Гостев И. Героический сын Родины (Из биографии П. Е. Дыбенко) // Радуга.— 1967.— № 12.— С. 155—159; Мальков П. Д. Командарм 2 ранга: П. Е. Дыбенко // Воен.-ист. журн.— 1964.— № 1.— С. 126—128; Случанко Б. Воїни ленінської гвардії (3 біографії П. Дибенка) // Вітчизна.— 1967.— № 4.— С. 203—205; Левченко Г. Матрос, нарком, полководець // Соц. культура.— 1978.— № 2.— С. 1—3; Гришинский Г. Первый адмирал Красного Флота (П. Дыбенко) // Звезда.— 1988.— № 4.— С. 168—175; Чемерис В. Син командарма (Про П. Ю. Дибенка) // Літ. Україна.— 1988.— 17 берез.; Гостев И. З когорти ленінців (Про легендарного героя громадянської війни П. Ю. Дибенка) // Прапор комунізму.— 1988.— 23 лют.

поліція після арешту і звинувачення Павла в антиурядовій пропаганді серед робітників та підтримці організації РСДРП завела на нього справу «про політичну неблагонадійність». Його звільнили з роботи. Він змушений був перебиватися випадковими заробітками, а увечері займався на курсах електриків.

У лютому 1911 р. юнака мали призвати до лав армії, але він відмовився «служити» царю. Тому в листопаді його заарештували і під конвоем відправили до Новозибкова. Потім — Петроград. Під час служби на крейсері «Двина» (колишній «Пам'ять Азова») у Кронштадті та лінкорі «Імператор Павло І» у Гельсінгфорсі продовжував працювати пропагандистом у більшовицькому підпіллі. У 1912 р. вступив до лав Комуністичної партії.

Напередодні Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. П. Ю. Дибенко — переконаний революціонер-більшовик. Він створив і очолив підпільний партійний осередок на транспортному судні «Ша», став зв'язківцем між партійними організаціями Гельсінгфорської бази і Петроградським комітетом. Завдяки зусиллям більшовиків-балтійців на початку квітня 1917 р. було проведено міську партконференцію, на якій обрано Гельсінгфорський комітет РСДРП(б). Водночас було розгорнуто напружену роботу по створенню об'єднаної Ради депутатів Балтійського флоту. Днем її народження стало 28 квітня 1917 р., коли на засіданні представників судових комітетів обраний Центральний Комітет Балтфлоту (ЦКБФ) — Центробалт, який згідно із статутом був визнаний вищим органом усіх судових комітетів. Він займався питаннями внутрішнього і адміністративного життя флоту. 2 травня делегати затвердили його виконавче бюро у складі дев'яти чоловік. Головою Центробалту став Павло Дибенко².

Як відомо, в той час у країні виникло двовладдя. Аналогічна картина спостерігалася й на флоті. З одного боку — Ради судові, берегові і місцеві комітети на чолі з Центробалтом, а з другого — командування, офіцерський корпус і комісар Тимчасового уряду.

Між ними і розгорнулася боротьба за вплив на широкі матроські маси. Її кульмінаційним моментом стали I та II з'їзди представників Балтійського флоту, які з перервами тривали з 25 травня до 15 червня та з 25 вересня й до початку жовтня 1917 р. Більшістю голосів делегати I з'їзду затвердили статут ЦКБФ і резолюцію, запропоновану П. Ю. Дибенком, про право Центробалту контролювати діяльність командуючого та його штабу. Було також обрано вісім делегатів (у тому числі чотири більшовики) на I Всеросійський з'їзд Рад. Форум Центробалту звернувся із закликом до матросів про перебудову флоту на широких демократичних засадах.

Становленню П. Ю. Дибенка як справжнього більшовицького керівника сприяла спільна робота з видатними революціонерами: В. О. Антоновим-Овсієнком, який у червні 1917 р. очолив Гельсінгфорську організацію РСДРП(б), О. М. Коллонтай (пізніше вона стала його дружиною) та іншими. За допомогою більшовицького ядра Центробалту йому вдалося перетворити Балтійський флот у період підготовки й проведення Жовтневої революції у надійну підпору партії.

За «дії», спрямовані проти Тимчасового уряду, П. Ю. Дибенка та групу матросів за розпорядженням Керенського було ув'язнено. 5 вересня 1917 р. під тиском матроських комітетів Балтики Тимчасовий уряд змушений був звільнити його з в'язниці. Разом з більшовиком М. О. Ховріним він одразу ж узявся за підготовку II з'їзду Балтфлоту. 19 вересня під час спільного засідання Центробалту, вісімнадцяти судових комітетів і матроської Ради, на якому головував П. Ю. Дибенко, було ухвале-

² Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопед.— М., 1987.— С. 154.

но заяву, що вони не визнають влади уряду і не виконуватимуть його наказів.

II з'їзд представників Балтійського флоту фактично підтвердив це рішення, затвердив новий статут ЦКБФ, знову обрав його головою Центробалту (а також делегатом на II Всеросійський з'їзд Рад і обласний — Рад Північної області). Симптоматичним був виступ П. Ю. Дибенка від імені моряків Балтики на обласному з'їзді Рад робітничих, матроських і солдатських депутатів Північної області, що відбувся 11—13 жовтня 1917 р. у Петрограді. За дорученням ЦК партії він увійшов до складу оргбюро та президії цього форуму. Павло Юхимович заявив, що флот відмовляється виконувати будь-які розпорядження Тимчасового уряду і, коли виникне така потреба, підкорятиметься лише Радянському уряду. Про те, наскільки зріс авторитет П. Ю. Дибенка на флоті, свідчить факт висунення його кандидатури (разом з В. І. Леніним) для балотування на виборах до Установчих зборів.

За пропозицією більшовиків рішенням виконкому Петроградської Ради від 12 жовтня було створено бойовий штаб повстання — Військово-революційний комітет (ВРК). До його складу ввійшов також і Павло Юхимович.

У середині жовтня він домовився із секретарем ВРК Антоновим-Овсієнком про умовний пароль для виклику на випадок початку революції до Петрограда крейсера, чотирьох міноносців і п'яти тисяч моряків-десантників. Це мала бути телеграма такого змісту: «Центробалт. Дибенко. Висилай статут. Антонов». З 25 жовтня (7 листопада) по 2(15) листопада Балтійський флот направив в район Петрограда понад 40 військових кораблів і більш як 15 тис. матросів. Матроські загони, кораблі Балтійського флоту (крейсер «Аврора», міноносці «Забіяка», «Меткий», «Самсон», загороджувач «Амур», сторожовий корабель «Ястреб» та ін.) разом з робітниками і солдатами були вирішальною ударною силою Жовтневого збройного повстання і розгрому заколоту Керенського—Краснова.

25 і в ніч на 26 жовтня П. Ю. Дибенко з Гельсінгфорської товарної станції відправляв до Петрограда загони революційних моряків. З повідомлень з революційного центру він знав, що його призначено народним комісаром військово-морських справ. 28 жовтня він прибув до Петрограда і за розпорядженням голови ВРК М. В. Подвойського відправляється на розгром заколоту Керенського—Краснова. Командуючим лівою Пулковською ділянкою фронту було призначено В. О. Антонова-Овсієнка, а правую, біля Червоного Села і Гатчини, — П. Ю. Дибенка. 31 жовтня ворога було відкинуто від Червоного Села, 3 листопада заарештовано штаб Керенського і генерала Краснова і роззброєно «ударників» Савінкова, направлених з Луги для придушення Петроградського збройного повстання.

Напружена міжнародна обстановка, необхідність організації захисту революційних завоювань настійно висували завдання реорганізації військово-морського флоту. З цією метою 18 листопада 1917 р. в Петрограді було скликано Перший Всеросійський з'їзд військових моряків. 22 листопада на ньому виступив В. І. Ленін, який закликав флот спрямувати свої зусилля на захист завоювань соціалістичної революції і зміцнення союзу робітників і селян³. З'їзд обрав Верховну морську колегію на чолі з П. Ю. Дибенком, прийняв постанову про перебудову флоту на основі повної демократизації⁴. 29 січня (11 лютого) 1918 р. РНК РРФСР заслухала доповідь П. Ю. Дибенка про реорганізацію флоту. Того ж дня В. І. Ленін підписав декрет про розпуск старого і створення нового, соціалістичного Робітничо-Селянського Червоного Флоту⁵.

³ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 108—113.

⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия.— С. 78.

⁵ Там же.— С. 142—143.

У зв'язку з наступом німецьких імперіалістів у лютому—березні в районі Талліна, Пскова і Нарви туди було направлено 9 загонів і груп балтійських моряків загальною кількістю понад 3 тис. чол., в тому числі зведений загін П. Ю. Дибенка, в якому налічувалося 1600 бійців⁶. У ході військових дій під Нарвою він припустився ряду тактичних помилок, внаслідок чого радянські війська змушені були відступати⁷. Тому Павла Юхимовича усунули з посади наркома й віддали під суд Револьюційного трибуналу, який, однак, за недоведеністю обвинувачення виправдав його. Тоді ж Дибенка виключили з партії і поновили лише в 1922 р.

У 1918 р. Павло Юхимович на підпільній роботі на Україні і в Криму. На початку серпня він був заарештований в Севастополі німецькою контррозвідкою, однак у листопаді Радянський уряд обміняв його на полонених німецьких офіцерів і направив у розпорядження командуючого групою військ курського напрямку. В кінці того ж року — він командир полка, 1-ої бригади 3-ої Української радянської дивізії, а з січня 1919 р. — командуючий особливою групою військ катеринославського напрямку, 1-ою Задніпровською стрілецькою дивізією.

В травні—липні 1919 р. Павло Юхимович займає посаду командуючого Кримською армією і водночас наркома у військово-морських справах і голови РВР Кримської радянської соціалістичної республіки. В 1919—1922 рр. (з перервами) він навчався в Академії Генерального штабу Червоної Армії. В жовтні 1919 — лютому 1920 рр. командував 37-ою стрілецькою дивізією. У березні—травні 1920 р. він — командир Кавказької кавалерійської дивізії, в червні — липні 2-ої Ставропольської, брав участь у боях з врангелівцями в Північній Таврії. Під час Кронштадтського заколоту 1921 р. П. Ю. Дибенко очолив зведену дивізію південної групи військ. За вмиле управління військами, особисту хоробрість і самовідданість його нагороджено трьома орденами Червоного Прапора⁸.

Після закінчення громадянської війни П. Ю. Дибенко на командних постах у Червоній Армії: начальник Західно-Чорноморського сектора оборони і командир 51-ї Червонопрапорної Перекопської дивізії, командир і комісар 5-го і 10-го стрілецьких корпусів. У 1925 р. його призначають начальником Артилерійського управління РСЧА, потім — начальником постачання Червоної Армії. Однак його приваблювала жива робота у військових частинах. Починаючи з жовтня 1928 р., П. Ю. Дибенко на посаді командуючого військових округів: спочатку Середньоазіатського, потім Приволзького, Сибірського та Ленінградського. Під його керівництвом у 1931 р. було остаточно покінчено з басмачами у Середній Азії. За заслуги у становленні і зміцненні Радянської влади у цьому регіоні його було нагороджено двома орденами Червоного Прапора — Таджикицької і Туркменської республік. Він обирався членом Середньоазіатського бюро ЦК РКП(б), членом ЦК Компартії Узбекистану і Таджикистану, членом ЦВК цих республік. В народі його з любов'ю називали «наш аксакал Дибенко».

В листопаді 1935 р. П. Ю. Дибенку присвоюється звання командарма 2-го рангу. Павло Юхимович був членом РВК і ЦВК СРСР, депутатом Верховної Ради СРСР. Він відомий і як військовий письменник, один з авторів воєнної доктрини Червоної Армії.

В 1937 р. під час призначення П. Ю. Дибенка командуючим Ленінградським військовим округом відбулася його остання зустріч із Й. В.

⁶ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия.— М., 1983.— С. 51.

⁷ Див.: Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП(б) // Там же.— Т. 36.— С. 20.

⁸ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопед. довідник.— К., 1987.— С. 166.

Сталінім. Розмова була дружньою. Сталін підкреслив, що ЦК надає великого значення Ленінградському військовому округу і побажав успіхів у роботі. Однак вже тоді він прийняв рішення про знищення легендарного матроса. Павло Юхимович став жертвою необгрунтованих наклепів і репресій. Бездоказовий закритий судовий процес закінчився швидко. П. Ю. Дибенка звинуватили «у шпигунстві» і 29 липня 1938 р. розстріляли як «ворога народу».

Проте сталіністам не вдалося витравити його ім'я з пам'яті радянського народу. Іменем Павла Юхимовича Дибенка названо десятки вулиць, піонерських загонів, десятки музеїв, державних і партійних архівів нашої країни.

І. В. Хміль (Київ)

90-річчя
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
С. В. РУДНЕВА

Історії відомо не так вже й багато прикладів, коли людина ще при житті стає легендарною і навіки залишається в пам'яті народній. Семен Васильович Руднев — один з таких народних героїв. Його прізвище згадується в усіх наукових працях, присвячених всенародній боротьбі в тилу німецько-фашистських загарбників, енциклопедичних довідниках, художньо-публіцистичних творах, спогадах¹, в яких наводяться основні біографічні відомості про Семена Васильовича. Народився він у селі Мойсіївці (тепер с. Рудневе) Путивльського району Сумської області 28 лютого 1899 р. Хоча, як пише П. Брайко в книзі «Партизанський комісар», С. В. Руднев народився у 1900 р. При отриманні паспорту він додав собі рік, щоб влаштуватися на роботу. Однак в матеріалах архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України в справці на С. В. Руднева дата народження визначена 1899 р. С. В. Руднев народився в великій сім'ї. Батько Семена Васильовича, не маючи ні клаптя землі, наймував у поміщика. Малому Семену теж довелося і чужу худобу пасти і працювати в полі. Безземелля та нестаток примусили старшого брата Василя виїхати в пошуках заробітку до Петербурга. А у 1914 р., після закінчення церковно-приходської школи, поїхав до нього і Семен. Жили вони у родича — старого революціонера Савелія Кузьмича Тверібінова, який працював на Російсько-Балтійському повітроплавальному заводі.

Саме там під впливом революційних настроїв робітників почалося формування світогляду юного С. В. Руднева, який в той час працював на заводі учнем столяра. Друзі С. К. Тверібінова, більшовики-підпільники, розповідали Семену, чому так важко живеться робітничому люду, тоді він вперше почув про Леніна. А восени 1916 р. він був заарештований і три місяці просидів у тюрмі «Хрести» за розповсюдження більшовицьких листівок. Коли через три місяці його як неповнолітнього звільнили із тюрми, він разом з братом пішов до червоногвардійського загону і в його складі брав участь у Лютневій революції. У березні 1917 р. Семен Руднев став членом партії більшовиків. А в квітні 1917 р. в його житті сталася ще одна визначна подія — він разом з червоногвардійцями стояв в охороні Фінляндського вокзалу, на який із-за кордону прибув В. І. Ленін. В буремні дні Жовтневої революції С. В. Руднев брав участь у штурмі Зимового палацу, захищав революційну столицю від

¹ Жученко І. Я., Савчук П. А. Поднимаю партизан в атаку.— Київ, 1984.—220 с.; Подвигом уславлені.— К., 1978.—351 с.; Брайко П. Партизанский комиссар.— М., 1982.—247 с.; Вершигора П. П. Люди с чистой совестью.— К., 1985.—743 с.; Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат.— К., 1984.—286 с.; Палажченко А. Партизанский комиссар.— М., 1973.—128 с.; Строкач Т. А. Наш позивний — свобода.— К., 1979.—464 с. та ін.

казаків Краснова, охороняв штаб революції Смольний. Тут він вдруге побачив В. І. Леніна. Ось як цей епізод описує П. Брайко; «Вночі, тільки но Руднев заступив на пост у двері з табличкою № 67, перед ним несподівано з'явився Володимир Ілліч Ленін. Запитав, чи не важко йому, такому молодому, чергувати в такий пізній час... «З тих пір вже пройшло двадцять чотири роки, а я пам'ятаю кожне слово, — згадував Семен Васильович. — І то, який в нього був сумний і проникливий погляд, коли він сказав, що зберегти завоювання революції набагато важче, ніж її звершити»².

А потім, у 1918 р., були бої на Україні проти петлюрівців, як парт-орг роти 4-го Петроградського продотряду С. В. Руднев заготовляв хліб для голодаючого міста. З 1918 по 1920 рр. він командир взводу і секретар партбюро 373 полку на Південному фронті, а з 1920 по 1922 рр. — інструктор політвідділу Донецької трудової армії. Саме під час громадянської війни почалася для Семена Васильовича робота політпрацівника в армії. Після громадянської війни він перебуває у легендарній 15-й Сивашській стрілковій дивізії на посаді помічника воєнкому полка у Миколаєві, а потім — Херсоні.

Нові обов'язки, вимоги до сучасного командира ставили перед ним складні завдання: треба було підвищувати свій освітній рівень. У 1925 р. Руднев стає слухачем Військово-Політичної Академії ім. Леніна, після закінчення якої у 1929 р. отримує призначення на посаду воєнкому 61-го арtpолку у м. Севастополі. Там він займався будівництвом укріплених споруд. З 1932 р. Руднева призначають комісаром 9-ї артбригади, а потім — комісаром і начальником політвідділу укріпрайону на Далекому Сході. За успішне виконання завдань партії і уряду по укріпленню далекосхідних рубежів і успіхів в бойовій і політичній підготовці військ у 1936 р. його було нагороджено орденом Червоної Зірки.

Для багатьох сучасників того часу 30-ті роки були не тільки роками соціалістичних звершень, але й роками особистих трагедій, що виникли в результаті культу особи. Значна кількість репресованих була і серед військових. Не минув цієї долі і Руднев. У 1938 р. він був заарештований і просидів до 1939 р. у внутрішній тюрмі НКВС м. Хабаровська. Про цей відрізок життя С. Руднева згадується лише в книзі Т. Гладкова, Л. Кизи «Ковпак».

Звільнившись після арешту, С. В. Руднев на Далекий Схід вже не повертається, а демобілізувавшись, приїздить на батьківщину — у Путивль. Там він відразу прийшов до голови Путивльської міської Ради депутатів трудящих С. А. Ковпака з проханням дати йому роботу. І йому було запропоновано очолити районний Тсоавіахім, де він працював до війни.

З самого початку Великої Вітчизняної війни Семен Васильович звертається у воєнкомат, райком партії з проханням направити його на фронт. Але йому доручають створити винищувальний батальйон в місті і винищувальні групи в селах району. Коли батальйон був створений, С. В. Руднев призначається його командиром. Ще в липні, виконуючи рішення партійних органів, Путивльський райком партії почав комплектувати підпільні партійно-комсомольські організації і партизанські загони. Були створені три партизанські загони, командирами яких стали С. А. Ковпак, С. В. Руднев і С. Ф. Кириленко.

6 вересня за розпорядженням Сумського обкому партії 25 комуністів — бійців винищувального загону виїхали в Суми на короткострокові партизанські курси. Разом з батьком був і старший син Руднева — Радій. Однак після навчання на курсах загін не повернувся у Путивль, оскільки місто було вже захоплено ворогом. На терміновому засіданні бюро обкому партії із путивльських курсантів був створений партизан-

² Брайко П. Партизанский комиссар.—С. 14.

ський загін, командиром якого призначено було С. В. Руднева, начальником штабу — Г. Я. Базиму.

12 вересня загін С. В. Руднева перейшов лінію фронту і розташувався у Новослобідському лісі. З перших днів партизани опинились у дуже складних умовах. База, яку заклали раніше, була розгромлена. Не вдалося також встановити зв'язок із загоном С. А. Ковпака. Серед бійців почала з'являтися розгубленість. І тут Семен Васильович проявив уміння спілкуватися з людьми, вселити в них упевненість, віру. На зборах загону, відповідаючи на пропозицію з'єднатися з Червоною Армією, він сказав: «Я з сином нікуди не піду. Залишився я для того, щоб діяти в тилу у німців, це завдання і буду виконувати»³. Ще майже місяць бійці загону допомагали частинам Червоної Армії генерала Чеснова, здобуваючи для них розвіддані, і шукали загін С. А. Ковпака. І нарешті ця зустріч відбулася 18 жовтня 1941 р. На нараді було вирішено об'єднатися в один загін. «Що ж, Сидоре Артемовичу, ти командує, а я, за старою армійською звичкою, комісаром буду, — заявив наприкінці розмови Руднев»⁴. З цим усі присутні на нараді погодилися. Цікаво, що бійці почали називати Руднева комісаром раніше, ніж це було оголошено в наказі. Так згадував у своїй книзі «Від Путивля до Карпат» С. А. Ковпак. А через день створеному об'єднаному загону довелося прийняти перший бій — з танками, під час якого один танк був підірваний, а інший захоплений майже цілим.

Саме з тих днів і почався героїчний літопис партизанського з'єднання С. А. Ковпака і С. В. Руднева. Особливістю комісара, насамперед була людяність, бажання допомогти, підтримати в складні часи. Ось як згадував про Руднева і Ковпака П. П. Вершигора, який пройшов разом з ними шлях від Путивля до Карпат. «Руднев і Ковпак були людьми, здатними вести за собою маси. На перший погляд зовсім протилежні один одному — старик... з великим життєвим досвідом, старий солдат-рубак в повному розумінні слова, розвідник першої світової війни, який пересидів в окопах і переповзав по-пластунські землі Галичії і Карпат, мав два Георгіївських хреста, що служив у Чапаєва і Пархоменка в громадянську війну — Сидір Ковпак і культурний, військовоосвічений, хоробріший воїн і привабливий оратор — Руднев»⁵.

Особливо відзначали усі, хто з Рудневим зустрічався, його вміння вести людей, не наказом, а словом. Руднев був поранений в горло у перші місяці партизанської боротьби і після одужання трошки картавив, що надавало його мові особливу чарівність. А мова була головним, чим просував він своє велике діло.

«Слухаючи Руднева на лісовій галявині, коли він говорив з бійцями, або його виступи на зустрічах з місцевими жителями, — продовжував Вершигора, — я вперше узнав і побачив, що може зробити людське слово... Руднев був людиною, здатною вести за собою масу..., якій треба годуватись, спати, одягатись, якій інколи хочеться відпочити. Роль Семена Васильовича Руднева в партизанському русі на Україні — та і не тільки на Україні — значно більша, ніж та, яку він грав за своїм службовим становищем. Хоча він був тільки комісаром Путивльського партизанського загону, але вплив Руднева, стиль його роботи розповсюджувався на сотні партизанських загонів від Брянська до Карпат, від Житомира до Гродно...» Партизани Ковпака і Руднева ходили далі всіх, вони були відкривачами нового простору, вони були розвідкою партизанського руху. А попереду них йшов красивий сорокарічний чоловік з чорними вусами, енергійний і простий, непримиренний, йшов, високо несучи своє мужнє, палаюче ненавистю до ворога і любов'ю до Бать-

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 63, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

⁴ Там же.

⁵ Вершигора П. Люди с чистой совестью.— С. 42.

ківщини серце...»⁶. Ці рядки можуть здатися дещо поетичними, але вони відображають суть особистості Руднева.

Майже два роки С. А. Ковпак і С. В. Руднев йшли поруч дорогами партизанської боротьби. За плечима у них були героїчні перемоги над фашистськими загарбниками. Сміливі рейди партизан-ковпаківців завдавали відчутних втрат фашистам. Однак відомий рейд у Карпати став для С. В. Руднева останнім. Згадуючи цей день, начальник Українського штабу партизанського руху Т. А. Строкач писав: «Боляче стискалося серце. Воно наче віщувало, що більше ніколи не зустрінуся з цим чорновусим, вродливим чоловіком — одним із піонерів партизанського руху на Україні, талановитим воєначальником, полум'яним комісаром, котрий не лише для бійців свого з'єднання, а й для тисяч інших партизанів був втіленням чистого сумління, непохитності, відданості справі комунізму»⁷.

Свій останній бій комісар Руднев прийняв як і належить комуністу — прикриваючи відхід з'єднання. 4 серпня 1943 р. в бою під Ділятиним група бійців на чолі з Семеном Васильовичем прийняла нерівний бій проти тисячі солдатів ворога. В цьому бою і загинув комісар. Але ще довгий час у звітах з'єднання про бойову діяльність слово «загинув» не писалось. Все ще сподівався Сидір Артемович, що його комісар живий. І наче на підтвердження його надій розвідники приносили відомості, що у тих місцях діє партизанський загін, а на чолі його — високий, чорнявий з вусами командир, дуже схожий на комісара. «Але це був не він. Його і не могло бути — із могил не встають. Ці двоє — Ковпак і Руднев — не могли уявити одне одного мертвими»⁸.

Рівно через рік після Ділятинського бою, влітку 1944 р., за наказом начальника УШПР Т. А. Строкача була створена спеціальна пошукова група для розслідування обставин загибелі С. В. Руднева та його сина Радія. Розвідники відшукали біля гори Раховець братерську могилу, де був похований Руднев разом з вісімнадцятьма бійцями. Після закінчення Великої Вітчизняної війни у 1946 р. прах комісара С. В. Руднева, його сина Радія і усіх загинутих у Ділятинському бою було перенесено в містечко Яремча.

Наче й коротке життя прожив Семен Васильович Руднев, але як воно насичено подіями — революція, громадянська війна, Велика Вітчизняна війна.

Все своє життя С. В. Руднев залишався комісаром в повному розумінні цього слова. «Руднев, — як писав П. Вершигора*, — нагадував мені Данко із горьковських оповідань старухи Ізєргіль, Данко, який вирвав із своєї груді серце, і воно запалало яскравим полум'ям, освітлюючи шлях людям»⁹.

Подвиг комісара був відзначений Радянським урядом: у 1942 р. він отримує звання полкового комісара, а у 1943 р. — генерал-майора, нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, «Знак пошани». У 1944 р. йому присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу (посмертно). Дуже цінним історичним джерелом для дослідників партизанської боротьби в роки Великої Вітчизняної війни, безперечно, є щоденник С. В. Руднева «Легендарний рейд»¹⁰. Мабуть кожен, хто читав книги про всенародну боротьбу в тилу ворога, уявляє собі комісара Руднева. І сьогодні, коли виповнюється 90 років з дня народження Се-

⁶ Там же.— С. 42—43.

⁷ Строкач Т. А. Наш позивний — свобода.— С. 279.

⁸ Гладков Т., Кизя Л. Ковпак.— С. 224.

* Враження від зустрічі з Ковпаком і Рудневим назавжди залишило свій слід в житті П. Вершигори. Пізніше, коли він став командиром I-ї Української дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака, він наслідував ім в усьому. Не випадково, що I-й полк цієї дивізії отримав ім'я Героя Радянського Союзу С. В. Руднева.

⁹ Вершигора П.— Указ. соч.— С. 42.

¹⁰ Руднев С. В. Легендарный рейд.— 1967.— 200 с.

мена Васильовича Руднева, він уявляється таким, яким його зобразив скульптор: Руднев, який приготувався до промови.

У 1961 р., відкриваючи цей пам'ятник у Путивлі, Сидір Артемович сказав: «Сьогодні, відзначаючи двадцятую роковину з дня створення Сумського партизанського з'єднання, яким в роки війни мені довелося командувати, ми відкриваємо пам'ятник одному із самовідданих борців за Радянську владу, мужніх захисників завоювань Жовтня, нашому легендарному комісару, Герою Радянського Союзу Семену Васильовичу Рудневу. Нехай же граніт і бронза монумента, що увічнюють його образ, розповідають нашій молоді і наступним поколінням про героїзм радянських людей, закликають їх на подвиги у боротьбі за мир, за втілення у життя величних завдань Комуністичної партії»¹¹.

Легендарний образ народного героя С. В. Руднева, в якому найбільш яскраво втілились риси нової людини комуністичної епохи, завжди буде взірцем воїнської доблесті, вірності і беззавітного служіння ленінській партії і рідному народу.

Ю. І. Зінченко (Київ)

¹¹ Палажченко А. Партизанский комиссар.—С. 124—125.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. Костомаров

Мазепа *

ГЛАВА ВОСЬМАЯ

После «Руины»** в правобережном крае во власти поляков осталось населенным одно Полесье — северная часть нынешней Киевской губернии с частью Волынской. Все пространство прежней Украины на юг и на юго-запад (в нынешних губерниях Киевской и Подольской) оставалось пустынею; там держались с польскими гарнизонами только два городка, Немиров и Белая Церковь, которая поляками, вопреки договору, не была сдана Дорошенку. Занятый великою идеею войны с мусульманским миром, польский король Ян Собеский не побоялся мысли восстановить павшее козачество и в 1684 году универсалом наметил для жительства козаков земли в Украине около Корсуня, Чигирина, Лысянки и Умани, именно там, где прежде были полки: Чигиринский, Черкасский, Корсунский, Каневский, Белоцерковский и Уманский¹. В следующем, 1685 году состоялось сеймовое постановление о принятии в отеческое покровительство всех козаков, которые пожелали бы поселиться в Украине, признав над собою власть гетмана, поставленного от Речи Посполитой, с правом пользоваться всеми вольностями и привилегиями, дарованными прежними польскими королями козацкому званию². Но Украина, хотя и считалась пустынею, скрывала уже в своих степях и лесах самовольно гнездившихся удальцов, которые, ища воли, проживали в кустах и камышах, вкушая незатейливой пищи из пойманной рыбы или застреленной дичины, шатались по безбрежной и бездорожной пустыне, нападали на татарские загоны, ходившие через степи ловить ясыр в волыньских селах и городах, доставали себе от них оружие и добычу, освобождали от неволи своих братьев-христиан³. То был первый контингент возобновлявшегося козачества. Но королевский универсал и сеймовая конституция пробудили охоту к козачеству в посполитом русском народе Полесья, Волыни и Червоной Руси, находившемся в порабощении у шляхетства: таким образом начала воскресать прежняя, уже притухшая, борьба козачества со шляхетством. Уже в 1684 году, еще до сеймовой конституции, узаконявшей козачество в Речи Посполитой, Мирон, наказной (отаман.— М. К.) гетмана Могиленко, рассылал повсюду своих посланцев уверять народ, что королевским универсалом дозволяется «хлопам» отречься от повиновения панам своим и идти в казаки. Польский региментарь (военачальник) указывал шляхетству ловить таких возмутителей, отсылать к суду и сажать на кол⁴. Но это не прекратило последующих попыток. В разных местах проскакивали бунты хлопов — мещан и крестьян, раздавались похвалки молодцов топить всех ляхов⁵, а иногда совершались побои и

* Продолжения. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1988.— № 8—12; 1989.— № 1.

** «Руїною» називається в історії Малоросійського краю час смут, що розбухували цей край у другій половині XVII ст.— переважно з розділення гетьманщини на два гетьманства по двох боках дніпровського узбережжя. Цей період можна вважати з другої половини 1663 р. по липень 1687 р., тобто до початку гетьманства Мазепи (Костомаров Н. И. Руина // Исторические монографии и исследования.— СПб., 1905.— Кн. 6.— Т. 15.— С. 5). (Додам до цього, що термін «Руїна» зустрічається в історичних джерелах другої половини XVII—XVIII ст.— М. К.).

¹ Арх. Юго-Западн. Россни, ч. III, т. II, с. 39 и 94.

² Volumina legum, T. V, 50.

³ Летопись Грабянки, с. 238 и 239.

⁴ Арх. Юго-Западн. Россни, ч. III, т. II, с. 94 и 97.

⁵ Там же, с. 45.

истязания над особами шляхетского звания⁶. Противодействовать таким явлениям для поляков было тем труднее, что некоторые природные шляхтичи наравне с козаками получали от короля «приповедные листы» для набора охотников в козаки и на таком основании подговаривали владельческих хлопов записываться в набираемые козацкие полки мимо воли своих владельцев⁷. Те, которым выдавались «приповедные листы», носили название полковников. Из таких козацких полковников приобрели сразу известность четыре: Искра, Самусь, Абазын и более всех Семен Палей. Первый поселился в Корсуне⁸, второй в Богуславе⁹, третий на Подолии, в Брацлаве¹⁰, четвертый в бывшем Белоцерковском полку, в местечке Хвастове¹¹, которое принадлежало прежде католическому епископу и королем Яном Собеским уступлено было Палею в видах необходимости козацкой силы на время ведения войны с бусурманами¹². Эти полковники и другие, которые менее были известны, стали привлекать в украинские пустыни жителей не только из южнорусского края, подчиненного Польше, но [и] из Молдавии и более всего из левобережной Украины. Украина правобережная, откуда еще так недавно уходили громадами жители, спасаясь от татарской, турецкой и лядской неволи, опять становилась обетованною страню вольности. Современник уже в 1692 году называет тамошние козацкие полки многолюдными¹³. Во всех этих полках зародилось и утверждалось стремление — освободить южнорусский народ от польской власти, обратит панских хлопов в вольных козаков и присоединить правобережную Украину по-прежнему к Московской державе. Самый деятельный и более верный народному духу из полковников был Семен Филиппович Палей и потому приобрел народную любовь. О происхождении его известно, что он был родом из Борзны от предков козацкого звания. Фамильное прозвище его было Гурко. Был у него брат Федор, владевший наследственною землею близ гор. Борзны¹⁴. В Батурине у него с братом был общий дом. Получивши хорошее по тому времени образование (вероятно, в Киевской коллегии), он был записан в «компут» Нежинского полка, потом ушел в Запорожье и там-то прозван был Палеем (т. е. сожигателем) за свои военные подвиги. В нашем сочинении «Руина» мы уже упоминали об этой личности. Во время пребывания в Сечи он приобрел большое к себе уважение. Из Сечи Палей-Гурко поступил на службу польского короля Яна III-го именно в то время, когда король легально восстанавливал козачество в правобережной Украине. Палей был уже прежде женат и имел дочь, которая еще в 1677 году вышла за Танского, впоследствии, лет через двадцать, сделавшегося полковником белоцерковским, а потом киевским. Установившись в Хвастове с королевского дозволения, Палей по кончине жены своей в другой раз женился на какой-то вдове, о которой мы знаем, что она была сестра козака Саввы и мать сына от первого брака, Симашка. Оба — и шурин, и пасынок Палея — во все продолжение деятельности последнего были его верными и неизменными товарищами¹⁵. Как только Палей кликнул клич на слободы, так и повалил к нему с разных сторон южнорусский народ. «Я нашел здесь край опустелый, —

⁶ Там же, с. 78, 83, 118 и 177.

⁷ Там же, с. 71, 96 и 142.

⁸ Ныне мест. Каневского уезда, при р. Роси.

⁹ Ныне мест. Канев. уезда, при р. Роси.

¹⁰ Ныне уездн. гор. Подольск. губ., при р. Буге.

¹¹ Ныне мест. Васильков. уезда, при р. Унаве.

¹² Otwinowski. Dzieje panowania Aug., s. 15 (Otwinowskiego Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od roku 1696 po rok 1728. Wyd. 1849 r.—М. К.).

¹³ Ambrog. Grabowski. Starożytn. Polskie, II, 532 (Ambrozy Grabowski. Starożytności Polskie, 2 tomu, wyd. 1840 r.—М. К.).

¹⁴ Из семейного архива Николая Никол. Забелы в Красном Коледине, Конотопского уезда.

¹⁵ Арх. Юго-Западн. России, ч. III, т. II, Предисловие, с. 64.

писал он в 1694 году Мазепе,— и работал около Хвастова, как около своего хозяйства; обширные поля засеялись хлебами, умножились жители, да не так из польских панских подданных, как с берегов Днепра, из Войска Запорожского и из Волошского края; и церкви Божии на славу имени Божия я построил и украсил»¹⁶. Священник Иоанн Лукьянов, ездивший из Великороссии в Святую землю на богомолье через малороссийский край, оставил любопытные черты о Хвастове в то время, когда там правил Палей. От Белгородки, принадлежавшей киевскому Софийскому собору, дорога до Хвастова шла пустым лесом. На ней не было селений. Городок Хвастов стоял на горе: вокруг всего жилья в нем был насыпан земляной вал, а по верху его шел деревянный острог. Путешественнику город Хвастов показался крепок не строением, а людьми («сидельцами крепок»). В его земляном вале путешественник заметил несколько ворот; в каждом входе выкопаны были ямы, выстланные соломой: «Там,— говорит очевидец,— лежала палеевщина (т. е. Палеевы козаки), человек по двадцати и по тридцати в каждом входе;— они голы, что бубны, без рубах, наги и страшны зело, а за ними в ворота нельзя ни с чем проехать из сел: дрова ли, солому, сено... с чем бы ни ехали,— они все рвут, что собаки». * Простоявши с полдня в Хвастове, путешественники ехали далее, ночевали в Палеевом селе Мироновке, а на утро приехали в город Павлолочь¹⁷, также входивший в тогдашнее владение Палея и бывший порубежным его городом. Путешественники прибыли туда в заговенье перед масляницей: в этот день отправлялось там множество свадеб. Тут встретили они толпу Палеевых козаков, которые, как только увидели проезжих москалей, бросились смотреть на них. «Обступили нас, как есть около медведя. Все голыдба беспорочная, на ином и клока рубахи нет, страшны зело, черны что арапы и лихи что собаки: из рук рвут. Они на нас стоя дивятся, а мы им втрое, что таких уродов мы от роду не видали»¹⁸. Путешественник изображает палеевцев нищими; между тем по всем современным известиям оказывается, что в Палеевом владении было изобилие; да и сам тот же путешественник в своем описании выражается: «Харч в Хвастове всякая дешева, кажется, дешевле киевского».

Оставивши Павлолочь, набравши там на дорогу для себя всякого съестного, а для лошадей овса и сена, путники пустились на пять дней в «печальное и уныливое путное шествие» по пустыне, где не встретили ни городка, ни села вплоть до полуразоренного Немирова. Там снова запаслись они припасами, которые там уже были дороже, чем в Хвастове, и опять пустились другою пустынею до Сороки, где уже начинались турецкие владения. На возвратном пути из Святых мест тот же Иоанн Лукьянов с бывшими при нем богомольцами ехал через Немиров по украинской пустыне до Палеева владения в купеческом караване, возвращавшемся из Турции в Московское государство. Турки проводжали путешественников и говсрили, что они проводили бы их до Киева, но боясь Палея: он их не выпустит, а побьет. «Разве Палей своевольный у государя своего?» — спросили русские турок. Турки отвечали: «У нас про него ходит страшно грозная слава и мы никого так не боимся, как его!»¹⁹. Добрались до Павлолочи. Находившийся там наказной Палеев полковник, услышавши о приближении каравана, приказал ударить в бубны и литавры. По такому сигналу подчиненные ему козаки-палеевцы оседлали коней и выехали в поле со знаменами. «Бы-

¹⁶ Арх. Ин. Дел. Подлинники, март. 1694 г.

* Гадаю, що Лук'янов тут і далі свідомо допустився гіперболічних перебільшень, щоб вразити свого читача екзотикою козацького життя. У цьому він наслідував традиції пізньосередньовічної історіографії та літератури. До його слів, як побачимо далі, скептично ставився і Костомаров.

¹⁷ Ныне мест. Сквирского уезда, при р. Растваице.

¹⁸ Русск. Арх. 1863 г., с. 155.

¹⁹ Там же, с. 327.

ло их,— говорит священник,— человек триста и выскакивали они из кустов словно зайцы, кучками человек в 20 и 30, стали гарцовать на конях, бросать копья, пускать стрелы из луков, стрелять из пистолетов, а турки, провожавшие караван, как увидали палеевщину, так и стали ни живы, ни мертвы». Полковник подъехал к купцам и всех их приветствовал, а купцы угощали козаков водкою. Караван остановился табором за городом, в поле, и полковник прислал туда овса, всякого съестного и меду. Турки далее Паволочи не стали провожать путешественников; охрану их приняли теперь на себя палеевские козаки. Когда путешественники прибыли в Хвастов, Палея там не было; он уезжал в Киев, а вместо него управляла тогда всем полком его жена. Она выслала навстречу за пять верст путникам пятьсот конных козаков, а когда караван стал табором в поле, прислала туда говядины, калачей и вина. Путешественники пробыли в Хвастове целый день. Палеева жена звала купцов к себе на обед и говорила: «Зачем вы до нас турок не довели? Пусть бы они узнали, каков мой господин Палей, и я знала бы как их угостить! Жаль, что без почести гостей отпустили! Я бы им дала назад провожатых человек пятьсот через лядскую землю». Из Хвастова два дня до Киева провожали путешественников палеевцы²⁰.

Это драгоценное описание современника и очевидца представляет живо быт козаков в правобережной Украине. Поразителен, между прочим, этот семейный порядок общественной жизни, при котором в отсутствие полковника всем его полком управляет оставшаяся дома жена, словно домашним хозяйством.

В первые годы заселения Украины козаками они верны были цели, с которою Ян Собеский предпринял восстановление козачества в крае, подвластном Речи Посполитой: козаки беспрестанно предпринимали военные походы против бусурман и особенно славился ими Палей. Он, говорит малорусский летописец²¹, не только не допускал татар опустошать польских и русских пределов, но сам ходил и посылал своих козаков в Буджацкую орду разорять татарские села: не один раз доставалось от них Очакову. Не раз крымские и белгородские салтаны*, при содействии турецких янычаров, наступали на Палея со своими ордами и даже подходили под самый Хвастов, но Палей всегда счастливо побеждал их и отгонял; он взял в полон одного салтана. Постоянный борец против мусульман, Палей, однако, не чуждался и дружественных сношений с ними, когда они сами к нему дружелюбно обращались; так однажды приезжал к нему из Буджацкой орды ага с подарками — седлом, луком и стрелами²². Были между татарами у него даже родные: его сестра была когда-то взята в полон и стала женою татарина, а ее сын Чора-мурза, будучи мусульманином, приезжал в Хвастов гостить к дяде.

Заселялась Украина, умножалось войско козацкое, и Палей представлял своих козаков на жительство по Полесью в маетностях не только королевских, но и духовных лиц и наследственных шляхетских. Так как козаки считались королевским войском и не получали определенного жалованья, то собирали с жителей в свою пользу «борошно»: под этим словом разумелась тогда не одна хлебная мука, как теперь понимают это слово, но также деньги, возы с лошадьми и всякие хозяйственные орудия,— одним словом, все, в чем козаки могли нуждаться для своего содержания²³. Палей становился словно удельный владетель в своем полку, а расстановка в чужих маетностях козаков вела к тому, чтобы со временем сколько возможно больше расширить территорию этого полка и распространить козачество, передав ему над краем гос-

²⁰ Там же, с. 330.

²¹ Летоп. Грабянки, с. 239 и 240.

* военачальники.

²² Апх. Ин. Дел, 1699 г., № 37 и 39.

России, ч. III, т. II. Предисловие, с. 50.

подство, належавше польському шляхетству. Другі козацькі полковники, як Іскра, Самусь, Абазын, також старалися об умноженні народонаселення прише́льцями і о розширенні козацтва. Абазын іменовался полковником подольським, і при його стараннях населялась опустевша Брацлавщина, виникали села за селами около Немирова, Винниці, Илинец, Брацлава. Заселялась і Поднестровщина. Стекались на новоселі прише́льці з Молдавії і лівобережної України, а рівно з Волині і Червоної Русі²⁴. Все новоселіцтво делалось вольними козаками і устраивалось по козацькому порядку в сотні²⁵. Подобним же способом наповнялись полки Іскри і Самуся, по вираженню поляков — «гультайством» (бродягами), і все заодно держались палеевщини²⁶.

До 1688 року у новозаселяючих правобережну Україну не було відкритих зіткнень з поляками, хоча вони, як малоросіяни, по переказам отців і дедів, не любили їх. У 1688 році Палей звернувся через гетьмана Мазепу з проханням до царя прийняти під свою високу руку всю Белоцерковщину і Хвастовщину і причислити до регіменту Війська Запорозького. Це значило, що правобережне козацтво починає гласно заявляти те, що у нього було в думці. Московське правління не могло вирішитися на таке діло, яке повлекло б за собою розрив з Польщею після недавнього миру. Палей отримав відповідь, що неможливо виконати того, чого він просить: якщо він сам своєю особою і інші разом з ним побажають поступити під царську руку, то пусть ідуть до Запорозжя, а з Запорозжя вільно будуть їм переходити до малоросійських міст. Само собою зрозуміється, що таке дозвілення не погоджувалось з бажаннями Палей: воно касалось тільки окремих осіб, а Палей хотів передати все правобережне козацтво з його краєм під єдину владу царя і під управління єдиного козацького гетьмана. Палей задумував поссорити Росію з Польщею; це показує лист його до царського воєводи в Києві, де повідомляється, ніби у польського короля укладено з бусурманами таємний договір на шкоду Російській державі²⁷.

Невідомо, чи поляками спробовано відторгнути від Речі Посполитої правобережну Україну, чи козацькі напади на шляхетські маєтки були причиною, тільки Палей був де-то схвачений поляками і посаджений в тюрму в Немирові. Але він швидко звільнився. У той час, коли він сидів у в'язниці Хвастов — гніздо палеевців — був захоплений поляками, і так як він здавна уже вважався маєтністю католицького єпископа, то нахлынули туди ксендзи і хотіли повернути православні церкви до уніатських, — як раптом воротилась звільнившись з в'язниці Палей, вигнав їх і, як кажуть, деяким упорядком наказав відрубати голови²⁸. 22-го грудня 1688 року палеевські сотники Андрущенко і Тышко з 500 козаків напали на маєток пана Федоровича Іванков: козаки повигонали з будинку і поволокли панських слуг, забрали багато срібла, міді, одягу, зброї і всієї домашньої рухляди, п'ять днів господарювали в панській маєтку, наслідком, насміхаючись над польськими звичаями, в перший день свята Різдва Христового виволокли на міст дохлу свиню і говорили: «Нехай ляхи з'їдять, буде їм на всі свята»²⁹.

²⁴ Там же, ч. III, т. II, с. 459 і 530.

²⁵ Там же. Предисловіє, с. 61, с. 449.

²⁶ Ашвг. Grabowski. Ibid., II, 532.

²⁷ Арх. Юст., кн. 62, октябрь 1688 г. (Російський уряд тоді ще не був готовий до війни з Туреччиною, до того ж не довіряв Польщі, не бажаючи опинитись у лещатах між цими двома країнами. Повідомлення Палей про таємну угоду між турецьким і польським урядами проти Росії можна вважати вірогідним.— М. К.).

²⁸ Соловьев. Ист. России, т. IV, с. 174. — Невідомо звідки почерпнуто це повідомлення.

²⁹ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II, с. 184.

Вскоре, в 1689 году, Палей писал Мазепе, что польский король прощает его проступки и убеждает оставаться в послушании ему и Речи Посполитой, обещая свои милости, но он, Палей, со своими козаками ни за что не хочет быть под властью польских панов; все козаки того только и желают, чтобы находиться под властью великого государя*. Палей просил дать совет, как ему поступить, когда на Хвостов нахлынут польские хоругви: бежать ли ему в Киев под защиту царской власти, или обороняться, ожидая от царя помощи? Гетман Мазепа со своей стороны советовал московскому правительству принять Палея и указывать на запустелый городок Триполье, вошедший по мирному договору в черту царских владений на правой стороне Днепра: там, казалось, возможно было поселить Палея с его полчанами, не без выгоды для государства в видах обороны Киеву. Но из Москвы получен был ответ в прежнем смысле: никак нельзя принимать Палея с его полком, а можно принять его самого, если придет прежде на Запорожье, а потом перейдет в малороссийские города³⁰.

После того Палей, несмотря на два царских отказа принять его, усердно помогал русским в войне с бусурманами. В 1690 году Палей, как хороший знаток местностей в низовьях, руководил посланным от Мазепы козацким отрядом и с ним вместе счастливо совершил военный поход под Кизикермень³¹.

В 1692 году отношения Палея к полякам стали неприязненнее. Это показывает своеобразное письмо к Палею пана Дружкевича, поставленного от Речи Посполитой в звании комиссара наблюдать над козаками: «Из ада родом сын немилостивый! Ты отрекаешься от подданства королю, ты смеешь называться полковником от руки царского величества, ты твердишь, будто граница тебе указана по Случь, ты грозишь разорить польские владения по Вислу и за Вислою. Смеху достойны твои угрозы! Помнишь ли, как ты когда-то пришел ко мне в первый раз в короткой сермяжке, заплатанной полотном, а ныне ты выше рта нос дерешь! Король тебя так накормил хлебом, что он у тебя изо рта вон лезет! Учинившись господином в Хвостове, в королевской земле, ты зазнался, Полесье разграбил, да еще обещаешь наездом идти на наши города! Смотри, будем бить как неприятеля!»³². После таких угроз Палей опять обратился к Мазепе с просьбою ходатайствовать за него перед царем, и гетман снова предстательствовал за него, изображая его человеком искренне преданным царю. Чтоб успокоить опасения московской власти стать в неловкое отношение к полякам, гетман писал в Приказ: «Из поступков польской стороны видно, что она не боится нарушать мирного договора, когда принимает к себе из-под высокодержавной царской руки запорожцев: прошлого года 700 их пошло в Немиров с атаманом Гладким, а потом еще 400 человек принято в королевскую службу»³³. Но московское правительство твердило все то же, что уже прежде отвечало по поводу Палея. В декабре того же года Палей писал гетману, что поляки грозят разгонять из становищ в Полесье людей Палеева полка, а татарские мурзы обещают ему 40 000 орды на помощь, если он признает над собою верховную власть крымского хана; но он, Палей, предпочитает быть под властью православного государя. Снова гетман ходатайствовал за Палея. «Если,— выражался он в своем донесении в Приказ,— теперь Палею помощи не подать, то как бы он в крайнем положении не обратился к бусурманам, и оттого будет больше беды, чем от какого-нибудь Стецика Ягорлыцкого, назна-

* Красномовне свідчення загального бажання і, гадаю, всієї людності Правобережної України воз'єднатися з Росією, як вчинив народ Лівобережної України 1654 р.

³⁰ Арх. Юст., кн. 62, л. 125.

³¹ Акты Западн. России, т. V, с. 240.

³² Арх. Юст., кн. 66, л. 434.

³³ Арх. Ин. Дел, 1692 г., № 24.

ченного гетманом с татарской руки на правой стороне Днепра, или от проклятого Петрика. Палей между всенными людьми имеет большую честь, и за ним пойдут многие. Хотя царское величество и указывает ему способ перейти под государеву руку, но он тем не удовольствуется: он хочет удержать при себе всех людей, которые теперь у него под властью, а в Хвастовщине у него поселилось тысячи три хат, и город Хвастов он хочет удержать за собою, потому что он его устроил и укрепил». Мазепа советовал снестись с польским правительством и попытаться устроить дело так, чтобы можно было принять Палея³⁴. Но московское правительство оставалось со своим прежним решением и строго указывало гетману не вмешиваться в междоусобия, возникшие у Палея с поляками³⁵.

В следующем, 1693 году Палей, вместе с высланными гетманом козаками, одержал над татарами победу на реке Кодыме³⁶ и за это получил от царя награду³⁷. Но вслед за тем у него с поляками возникло очень крупное недоразумение. Козаки делали нападения на шляхетские волости и переманивали панских подданных в козаки³⁸. В отместку за то коронный гетман написал Палею грозное письмо, упрекая его в разных безобразиях, а вслед за тем преемник Дружкевича, региментарь поляк Вильга, наблюдавший над козаками, предпринял поход на Хвастовщину с польскими хоругвями и с козаками, верными Речи Посполитой, под начальством своих полковников Искрицкого и Яремы Гладкого. Они напали разом на несколько мест Палеева владения в один день 29-го декабря. Но палеевцы отстояли себя, и тогда отличился храбростью и распорядительностью шурином Палеев, Савва³⁹. Вильга думал, было, что жители, поселившиеся в Хвастовщине, в страхе перед поляками отступят от Палея и сами отдадут его полякам в руки⁴⁰. Но Вильга ошибся в своем ожидании и оставил намерение добывать в руки Палея или выгонять его из Хвастова, а Палей в марте 1694 года сам приехал к гетману Мазепе и старался убедить его, как полезно будет для царской державы принять его в подданство с Хвастовщиною. Гетман угощал Палея, дарил из собственных средств и из войскового скарба, но, ссылаясь на нежелание царя принимать его в подданство и тем нарушать мир с Польшею, советовал Палею не раздражать польского короля. «Ну, так я,— сказал Палей Мазепе,— присягну в верности королю, отпущу пленных жолнеров польских, какие у меня есть, не отрекаюсь и пехоту посылать королю, когда велит. Но из Хвастова ни за что не выйду, как того ляхи хотят, а як станут сильно наступати, то хоч бы завчасу до якого запустилого города мав я прихилитися»⁴¹. И действительно, воротившись от гетмана без надежды получить пособие из левобережной Украины, Палей послал к королю какого-то Напугу с жалобою на то, что поляки хотели его выгнать из Хвастовщины и вместе с тем же Напугою отправил королю пленных татар, как трофеи своей недавней победы над неверными. Король в письме своем похвалил Палея за подвиги против бусурман и известил, что пошлет к коронному гетману приказ наградить козаков, участвовавших в последнем походе, и даровать полку Палея безопасное пребывание. Таким образом между Палеем и польским королем восстано-

³⁴ Там же, № 25.

³⁵ Арх. Юст., кн. 70, л. 382 (Мазепа підтримував Палія, бо не вважав його тоді небезпечним для себе. Тим часом на цьому гетьман заробляв політичний капітал, виставляючи себе борцем проти Речі Посполитої і за приєднання Правобережжя до Росії. Цим він водночас давав одкоша чуткам, що він є «природним ляхом» і католиком.— М. К.).

³⁶ Арх. Ин. Дел, 1693 г., № 64.

³⁷ Там же, № 79.

³⁸ Арх. Юго-Зап. России, ч. 3, кн. II, с. 185—196 и 284.

³⁹ Лет. Величка, т. III, с. 132.

⁴⁰ Там же, с. 225.

⁴¹ Арх. Ин. Дел, 1694 г., март. Подлинники.

перь Речь Посполитая в его услугах уже не нуждалась и опасно было,— говорит поляк-современник,—держать в соседстве этого хлопа, который не только никогда не слушал гетманских ордонансов, но захватил имени разных панов вблизи Хвастова и обратил их в поместье своим козакам, так что разве только самые великие паны могли брать какие-нибудь доходы со своих маетностей⁴⁸. В подтверждение этому известию можно указать на многие в 1699 году жалобы владельцев на то, что, по причине занимаемых козаками становищ и неповиновения собственных подданных, подстрекаемых козаками, владельцы не получали со своих маетностей никаких доходов⁴⁹.

В исполнение сеймового постановления коронный гетман издал универсал, обращенный к полковникам: Самусю (носившему у поляков звание наказного гетмана), Палею, Искре, Абазыну, Барабашу и вообще ко всем козакам. Он извещал их всех, что сейм Речи Посполитой постановил распустить козацкое войско; отныне всякая козацкая служба прекращается и козаки теряют уже право занимать становища в чьих бы то ни было маетностях: королевских, духовных или шляхетских,— все там находящиеся должны выбраться оттуда, иначе будут признаны своевольными и непослушными ватагами и он, коронный гетман, прикажет истреблять их как неприятелей; для этой цели снаряжает он несколько хоругвей и пеших полков⁵⁰. По известию современного историка, католический епископ прислал к Палею двух ксендзов в качестве своих комиссаров требовать возвращения маетности. Палей этих ксендзов посадил в тюрьму, потом выгнал прочь и отвечал: «Я не выйду из Хвастова; я основал его в свободной козацкой Украине; Речи Посполитой до этого дела нет, я же настоящий козак и гетман козацкого народа»⁵¹. Тогда коронный гетман, как рассказывает тот же современный историк, замыслил усмирить грубого хлопа, не раздувая большого огня, и дал поручение схватить Палея генералу Брандту, стоявшему со вверенным ему отрядом войска в Белой Церкви. Брандт устроил так порученное ему дело; он отобрал несколько десятков человек и приказал им притаиться в лесу недалеко от Палеевых пасек, а в Хвастове к Палею послал иудея, который прежде часто вел торговые сношения с Палеем. Иудей на этот раз должен был прикинуться, будто приехал покупать мед, и этим способом вытащить Палея к пасекам. Но Палей был тогда пьян и сам не поехал, а послал с иудеем своего пасынка Симашка. Симашко был уже на четверть мили от города, как один пасечник дает знать Палею, что близ пасеки в лесу явились какие-то люди и стоят закрывши себя и лошадей своих древесными ветвями. Палей послал вдогонку известить о том пасынка. Симашко тотчас убил в поле иудея, с которым ехал, вернулся в Хвастов, собрал отряд конных козаков, пошел с ним на засаду и уничтожил ее.

После того уже в следующем году, как это видно из современных актов⁵², коронный гетман Яблоновский послал под Хвастов региментаря Цинского с четырьмя тысячами польского войска. Но Палей заранее проведал о намерениях поляков, созвал со всей своей Хвастовщины обывателей с женами и детьми в город и приказал около старого города построить «загороду», куда велел свезти сена и хлеба и сложить в скирты⁵³, намереваясь обороняться хотя бы и долгое время. Когда польское кварцанное (регулярное.— М. К.) войско приблизилось, подполковник Гольц выступил из него вперед с 200 гренадеров, ночью подошел к загороде и пустил гранаты в скирты сена и хлеба. Сделался пожар, во время которого сгорело несколько козаков. По известию поль-

⁴⁸ O t w i n o w s k i. Ibid., с. 15.

⁴⁹ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II, с. 365—368, 370—372 и 374.

⁵⁰ Там ж, с. 369.

⁵¹ O t w i n o w s k i. Ibid., с. 15.

⁵² В истории Отвиновского рассказываемое здесь событие отнесено к 1699 году.

⁵³ Рукопись Имп. Публ. Библ. Polskie fol., № 92, л. 9 (Опущено цитату з відповідного польського документа.— М. К.).

ского современника⁵⁴, Палей отделался от коронного гетмана тем, что прислал ему несколько боченков с деньгами; тогда поляки отошли и расположились на зимовых квартирах в местечках и селах около Хвастова, а потом скоро совсем удалились оттуда. Малороссийские летописцы представляют это дело иначе: они говорят, что Палей, ожидая наступления польской силы на Хвастов, заранее расположил своих полчан в засаде за лесом, а сам с прочими полчанами заперся в городе. Стоявшие в засаде ударили на поляков в то время, когда Палей напирал на них из города, и таким образом они были прогнаны от Хвастова⁵⁵. Польский историк говорит, что коронный гетман, как в то время подзревали, был очень не расположен к затеям короля Августа начинать войну со Швецией в союзе с московским государем: напротив, хотел, чтоб, окончивши продолжительную войну с турками, Речь Посполитая начала бы новую войну с Московским государством. Но в какой степени справедливо судили о коронном гетмане Яблоновском его соотечественники, об этом узнается разве в долине Иосафатовой,* — замечает польский историк⁵⁶. Из дел того времени видно, что польские жолнеры, возвращаясь из-под Хвастова, терпели от русских жителей разные поругания и оскорбления⁵⁷. Сам Палей, — говорит польский историк, — избавившись от польских военных сил, не только не думал отдавать полякам Хвастова, но продолжал захватывать под свое владение маетности разных панов и разорять шляхетское достояние⁵⁸. Так, в мае 1700 года племянник Палея Чеснок с козаками разорил маетность пани Ласковой⁵⁹, а того же года в октябре палеевские козаки, в соумышлении с неким паном Самуилом Шумлянским, напали вооруженные на маетности пана Олизара, поколотили подстарост и урядников, забрали хлеб, стоявший в стогах, скот, лошадей, хозяйственную рухлядь, питье в полубочках и деньги, поступавшие в экономию от арендаторов⁶⁰. В следующую затем зиму пан Микульский поссорился со своею соседкою панею Головинскою, взял от Палея «приповедный лист» для набора своевольных козаков и с этими козаками напал на имение Головинской, выгнал владелицу, сжег ее усадьбу и разогнал ее людей⁶¹.

Дружелюбные отношения Палея к гетману Мазепе стали охлаждаться. Уже с 1694 года между ними пробежала, как говорится, какая-то черная кошка. Мазепа в своих донесениях в Приказ замечал, что Палей становится уже не тот, каким был до сих пор, что он уже начинает сходить с поляками, а от него, гетмана, о том таится⁶²; его собственные полчане говорят о нем, что он на две стороны свою службу показывает — и полякам, и православному царю, притом беспрестанно пьет⁶³. Но наружно Мазепа продолжал оказывать дружелюбное внимание к правобережному полковнику, и Палей приезжал к гетману в гости на свадьбу его племянника Обидовского⁶⁴. Возрастающая слава Палея, усиливая любовь к нему народа не только на правой,

⁵⁴ O t w i n o w s k i. Ibid., с. 16.

⁵⁵ Лег. Грабянки, с. 240; Симоновский. Кратк. опис. о козац. малоросс. народе, изд. 1847 г., с. 118.

* У книзі пророка Іоїля (Книги Ветхого завіту, III, 2) мовиться: «Я зберу всі народи і приведу їх до долини Іосафата і там вчиню над ними суд...». Йдеться, отже, про останній, потойбічний суд над людиною. Іосафатова долина розташована поблизу Іерусалиму. По-давньоєврейському Іосафат означає «пан суддя».

⁵⁶ O t w i n o w s k i. Ibid., с. 16.

⁵⁷ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II, с. 378.

⁵⁸ O t w i n o w s k i. Ibid., с. 16.

⁵⁹ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II, с. 318.

⁶⁰ Там же, с. 383.

⁶¹ Там же, с. 385.

⁶² Арх. Юст., кн. 69, л. 459.

⁶³ Арх. Ин. Дел, 1697 г., № 91 (Як мовилось, Мазепа прагнув усувати потенційних суперників.— М. К.).

⁶⁴ Там же, 1698 г., январь. Подлинники.

но и на левой стороне, возбуждала в гетмане тайную досаду и зависть; все малороссияне видели в Палее истинного козака-богатыря, а на счет Мазепы никак не могло уничтожиться предубеждение, что как он ни прикидывается русским, а все-таки на самом деле он «лях» и пропитан насквозь лядским духом. В таких отношениях находился глава правобережного козачества с малороссийским гетманом, когда шляхетство показывало более и более свирепого раздражения против Палея и всего козачества.

В 1701 году на сеймике волынского воеводства обязали отправленных на генеральный сейм послов добиваться, чтобы гетман коронный привел в исполнение сеймовый декрет 1699 года об уничтожении козачества, выгнал бы Палея и предал бы «инфамии» всю его старшину⁶⁵. В подобном враждебном козачеству духе отозвалось шляхетство киевского воеводства в ноябре того же года, выразивши в инструкции, данной своим послам на сейм, домогательство выгнать Палея и уничтожить козачество⁶⁶.

Таким образом шляхетство южнорусского края* выступило против козачества с решительным намерением снести его с лица той земли, которую Польша считала своим достоянием. В силу таких настоятельных требований шляхетского сословия⁶⁷, король Август II предписал Палею вывести все козачество из воеводств киевского и брацлавского и распустить конную и пешую козацкую милицию. Летом 1702 года поляки стали приводить в исполнение постановление своего сейма и смысл королевского декрета: владельцы коронных имений и «дедичные» паны, в сопровождении вооруженной силы кварцяного войска панских отрядов, стали наезжать на украинские городки, помогались изгнания козаков и водворения шляхетского господства в крае.

Тогда началось против шляхетства противодействие со стороны южнорусского народа, грозившее возобновлением страшной для панов эпохи Богдана Хмельницкого.

Первые признаки такого противодействия показались в Богуславе. Самусь, носивший данное ему королем Яном III звание наказного козацкого гетмана, прежде жил в Виннице; по заключении мира с турками поляки удалили его оттуда и приказали жить в Богуславе с званием только полковника, но вместе с тем поручили ему быть осадчим, т. е. накликать поселенцев в богуславское староство. Теперь вдруг назначен был в Богуслав подстароста и прибыл в этот город отбирать его под свою власть. Самусю с козаками приказывали уходить прочь. Но в ту пору в Богуславе у Самуся были: другой козацкий полковник Харько Искра и Палеев пасынок Симашко. Новый подстароста тотчас же по своем прибытии стал обращаться с жителями «досадительно». За это его убили, а вслед за ним стали избивать иудеев**. По примеру Богуслава, то же стало происходить и в других украинских местностях. Прогнали и частью перебили шляхтичей и иудеев в Корсуне и в Лисянке, а затем по новозаводимым слободам начали изгонять польских осадчих, созывавших на жительство поселенцев во имя своих панов. Пасынок Палея Симашко заохочивал народ к восстанию, хотя Палей сообщил гетману, что Симашко очутился в восстании случайно. Палей уверял, что он сам не рад тому, что происходит, и просил дать совета, как ему поступать. «Не вмешивайся в это дело, а сиди смирно, как си-

⁶⁵ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. 2, с. 395.

⁶⁶ Там же, с. 411 (Опущено текст інструкції — М. К.).

* Идетсья, звичайно, насамперед про шляхту польського походження.

⁶⁷ Там же, с. 417 (Скорочено цитату з шляхетської вимоги.— М. К.).

** Идетсья про лихварів, шинкарів та орендарів, які вкупі з панством обирали, експлуатували і ошукували народ. Не випадково дісталось тоді й польським осадчим, котрі обманювали селян обіцянками доброго життя на землях, куди закликали їх пани. Це повстання мало в основі причини соціально-економічного порядку, хоча на поверхню, як звичайно бувало в середньовіччі, впливли фактори національно-релігійного характеру.

дел», — отвечал ему гетман. Со своей стороны Самусь обращался три раза к гетману, заявляя, что общее желание всех козаков правой стороны Днепра — поступить под высокую руку царского величества и состоять под единым региментом гетмана, признаваемого царем. «Уже из всех наших городов, — сообщал Самусь, — выгнали лядских старост, панов и жидов, а многих жидов крестили: держится у ляхов еще одна Белая Церковь, но все жители оттуда выбежали, а остались в замке служилые поляки, к ним пристали те, что ушли туда из Корсуна и Лисянки, да наберется еще человек пятьдесят шляхты: ожидают они себе из Польши военной помощи, но мы слышим, что король со шляхтою не в любви. Я поневоле должен был обороняться от ляхов: они ведь мне смерть задать собрались. Не дают ляхи мне при старости укрух хлеба съесть. Они хотят наших детей в котлах варить»⁶⁸. Самусь объявлял, что непременно хочет воевать с ляхами и добывать Белую Церковь. Он умолял прислать ему в помощь какой-нибудь полк и заранее заявлял, что если начнут ляхи его стеснять, то ему ничего не остается более, как уходить на левый берег Днепра. Мазепа отвечал: «Помочи тебе не подам и без царского указа тебя не прийму. Без моего ведома ты начал, и кончай как знаешь по своей воле». В донесении своем в Приказ Мазепа приводил соображения, что Самусь делает это, должно быть, с чужого подущения; сам он человек простой и необразованный и едва ли без чужого совета додумался бы до этого. «Бунт распространяется быстро, — писал гетман, — уже от низовьев Днестра и Буга по берегам этих рек не осталось ни единого старосты, побили много мешчан — поляков и жидов, другие сами бегут в глубину Польши и кричат, что наступает новая хмельница. Впрочем, случившаяся на правой стороне Днепра смута принадлежностям нашим зело есть непротивна. Пусть господа поляки снова отведают из поступка Самусева, что народ малороссийский не может уживаться у них в подданстве; пусть поэтому перестанут домогаться Киева и всей Украины».

По царскому указу в августе 1702 года гетман приглашал Палей участвовать со своими полчанами в войне против шведов. Палей отвечал, что рад бы служить царю, да не смеет выходить, потому что на него собираются военные силы в Коростышове, и, как только он выйдет, так они и Хвастов разорят, и людей православных перебьют. «Все-му свету известно, — выражался Палей, — что ляхи уже не одного сына восточной церкви удалили с сего света и много христиан мечом истребили в нашей достойной слез Украине». Палей умолял гетмана о помощи (о ратунку). Но гетман не смел вмешиваться, хотя и писал в Приказ, что, по его мнению, было бы можно подать Самусю помощь, только тайно. Гетман сам должен был находиться в осторожности. Волнение правобережных козаков против польских панов могло отозваться соответственно и на левой стороне Днепра, где еще недавно запорожцы с Петриком возбуждали посольство против своих панов*. Теперь, как только на правой стороне Днепра пошла расправа с поляками и иудеями, так и на левой, в Переяславском полку, стали порываться бить иудеев⁶⁹. Бить ляхов и жидов продолжало еще для всего малороссийского народа казаться делом привлекательным: побег с левой стороны Днепра на правую увеличивались особенно, когда в народе господствовало нерасположение к московской власти**. Мазепа писал в Приказ: «Все поселяне на меня зlobятся; здесь, говорят, нас изгубят москали, и у каждого мысль уходить за Днепр»⁷⁰.

Шляхта воеводства киевского, подольского и волынского оповестила посполитое рушеньє*** всей своей братии на усмирение козацкого и

⁶⁸ Арх. Юст., кн. 86, л. 768.

* Мазепа більш за все боявся тоді антифеодальних виступів на Лівобережжі.

⁶⁹ Арх. Ин. Дел, 1702 г., № 4.

** Йдеться про утиски російської адміністрації та царського війська на Україні.

⁷⁰ Арх. Юст., кн. 83, л. 543.

*** Масовий виступ об'єднаних феодальних загонів проти повсталого народу.

хлопского восстания, поднятого в Богуславе и Корсуне с подущения Палея⁷¹. Коронного гетмана главным образом просили выгнать Палея из Хвастова⁷². Посполитое рушенье местного шляхетства признавалось на ту пору единственной мерою спасения, потому что польское кварцанное войско отвлекалось внутрь государства для отражения вторгавшихся шведов. Между тем Самусь двинулся на Белую Церковь, написал гетману Мазепе, что хотя замок там хорошо укреплен, но по причине малолюдства не устоит против него⁷³. 7 сентября из табора под Белою Церковью Самусь разослал ко всем козацким старшинам универсал, в котором извещал, что присягнул за весь народ украинский быть до смерти верным царскому пресветлому величеству и пребывать в покорности гетману Мазепе, что в настоящее время он с козацким войском находится под городом Белою Церковью против неприятелей поляков, и все с ним единодушно будут добиваться, чтобы ляхи с этих пор ушли навсегда из Украины и уже более по ней не расширялись. «Прошу вас, господа,— выражался Самусь,— приложите все старание ваше, соберите изо всех городов поднестрианских охотное товариство в сотни и тысячи и поспешите стать с нами заодно. Как скоро Бог нам поможет взять белоцерковский замок, мы не станем тратить времени и тотчас двинемся на противников наших польских панов». Этот универсал послан был к поднестрианским козацким старшинам Валозону, Палладию и Рынгошу⁷⁴.

Недаром Самусь тогда обратился в поднестрианский край. Начавши от Богуслава и Корсуни, восстание, поднятое Самусем, пошло на запад к Бугу и Днестру. «Хлопы, жадные крови шляхетской,— как выражались поляки.—поднялись...» Города за городами, села за селами выбивались из-под господства владельцев и скоро восстание доходило уже до Каменца⁷⁵. Подоляне прислали к Палею просить быть «патроном» народного восстания против ляхов. Палей вначале хотя и дружил тайно с Самусем, но не выказывался с открытою враждою ко всем полякам, он, по-видимому, следовал совету Мазепы — не мешаться в поднявшееся восстание. Но само шляхетство озлобило его, указывая в своих заявлениях на Палея, как на первейшего врага, и добиваясь, как мы уже говорили, от коронного гетмана паче всего изгнания этого человека из Хвастова. Поэтому Палей принял предложение поднестриан и отправил к одному из подольских предводителей, Палладию, своего неутомимого пасынка Симашка и какого-то Лукьяна со своими полчанами⁷⁶. В то же время Палей отправил 1500 своих полчан в другую сторону, к Белой Церкви, в подмогу Самусю, а потом и сам туда поехал⁷⁷.

Две недели простоял Самусь под Белою Церковью. Козаки насыпали шанцы. Тут приехал к Самусю от нового коронного гетмана, Иеронима Любомирского, некто Косовский и объявил, что если Самусь положит оружие и покорится королевской воле, то получит прощение от короля и Речи Посполитой за все то, что происходило в Богуславе, Корсуне и других местах, где были побиты поляки и иудеи. Самусь отвечал: «Мы тогда будем желательны королю и Речи Посполитой, когда у нас во всей Украине от Днепра до Днестра и вверх до реки Случи не будет ноги лядской»⁷⁸.

Но тут Самусь услышал, что против него на помощь польскому гарнизону в Белой Церкви идет региментарь Рушиц с двумя тысячами

⁷¹ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II, с. 442, 451, 457 и 461.

⁷² Там же, с. 495.

⁷³ Арх. Юст., кн. 86, л. 668.

⁷⁴ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II, с. 450.

⁷⁵ Там же, с. 458.

⁷⁶ Там же, с. 451.

⁷⁷ Арх. Юст., кн. 86, л. 668.

⁷⁸ Там же, л. 667 (У цих словах Самуся висловлене всенародне бажання звільнитися від польсько-шляхетського поневолення.— М. К.).

польской военной силы. Самусь отошел от Белой Церкви вместе с полковником Искрою и оба двинулись к Котельне, где, как они осведомились, стояли ляхи. К Рущицу присоединился пан Яков Потоцкий с надворными хоругвями и с ополчением шляхты киевского воеводства. У Самуся было тысяч около двух своих козаков и полторы тысячи палеевцев под начальством Омельченко. Поляки были многочисленнее козаков, но у них происходили нестроения и взаимные ссоры: Рущиц и Потоцкий не ладили между собой за первенство. Поляки из Котельни ушли в Бердичев. Козаки 16-го октября подошли к этому городу. В это время Потоцкий, желая перетянуть на свою сторону воинов Рущица, своего соперника, поил их вином, и когда таким образом шляхетские головы были разогреты, вдруг козаки ворвались в Бердичев и начали рубить всех, кто попадался им под руку; многие в ужасе пустились бежать, но попадали в воду; сам Потоцкий едва спасся бегством. Козаки, усиленные хлопами, приставшими к ним из соседних сел, разграбили табор Потоцкого⁷⁹. Рущиц с частью своего войска ушел в замок, но через четверть часа козаки взяли этот замок и Рущиц ушел в одной рубахе к волынской шляхте, стоявшей неподалеку в ополчении. Весь его отряд был изрублен. Городки: Пятка, Слободище и другие, вслед за Бердичевом, пристали к козакам.

Разделавшись таким образом с польским отрядом, шедшим на помощь белоцерковскому гарнизону, Самусь с Искрою воротились к Белой Церкви. Там, во время отсутствия Самуся, продолжал стоять Палей, но отходил на некоторое время в Хвастов, оставляя начальство одному из своих свойственников по жене, Михайле Омельченко. Говорили, что у Палея на голове появлялась какая-то болезнь, но сам Палей шутил над собою и говорил: «Колы не напьюсь, то и нездужаю». Носился слух, что он тогда досадовал на Самуся за то, что Самусь не отдал ему булавы своей после того, как громада подольская просила его, Палея, быть патроном, т. е. руководителем восстания⁸⁰.

Козаки продолжали стоять под Белою Церковью семь недель и, наконец, этот город был взят ими в исходе ноября. Козаки овладели 28-ю пушками и большим запасом пороха, гранат и свинца. Палей, как рассказывают, в знак торжества, въехал туда шестернею в карете, показывая тем, что он есть пан полковник белоцерковский⁸¹. Все три козацких предводителя прислали Мазепе коллективное письмо, просили принять Белую Церковь под власть царскую, назначить туда осадчего и уже не возвращать ее ляхам⁸².

После расправы с Белою Церковью Самусь двинулся на Немиров, где поляки озлобили против себя русских безжалостными казнями пойманных мятежных хлопов. В Немирове, кроме тамошнего поспольства, находился польский гарнизон и немного шляхты из воеводств брацлавского и волынского. Козаки в числе 10 000 подступили к городу и немировское поспольство тотчас передалось своим единоверцам, а потому город был взят без затруднения. Всех поляков и жидов истребили, кроме тех из последних, которые изъявили готовность принять христианскую веру⁸³. По известию современника Залуского⁸⁴, местные хлопы замучили коменданта, обрубивая ему руки и обрезывая губы, а у ксендза-иезуита Цаполовского содрали с бороды кожу у живого. Затем козаки овладели Баром, откуда малочисленный польский гарнизон убежал в Меджибож.

⁷⁹ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II, с. 508.

⁸⁰ Арх. Юст., кн. 86, л. 768.

⁸¹ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II. Предисловие, с. 134.

⁸² Арх. Юст., кн. 86, л. 840.

⁸³ Там же, л. 768.

⁸⁴ Załuski. Epistolae, III, 294, 332, 333 (Załuskiego Andr. Chrysost. Epistolarum historicofamillarum, t. 1—4.—М. К.); Первая Русская Ведомости, с. 2, 18 (СПб., 1703 г. і далі. На жаль, рік і номер у цьому посиланні не зазначено.—М. К.).

Во все то время, когда Самусь и Палей добывали Белую Церковь, в прибужской и поднестрианской стране происходили события, напоминавшие времена Богдана Хмельницкого. В брацлавском воеводстве еще в июле некто Хведорина и Тригуб, беглый хлоп, собрали шайку мятежных хлопов, «гультайства», напали на Илинцы — имение Лещинского, изранили и искалечили тамошнего панского губернатора (управителя); восставшие рассеялись по окрестностям шайками, которые беспрестанно увеличивались пристававшими хлопами и производили всякие бесчинства в имениях Жолкевского и Юрия Любомирского⁸⁵. В подольском крае (собственно в воеводстве подольском) появились «левенцы», по объяснению тамошнего шляхетства — разбойники, посягавшие на личности и имущества шляхетских обывателей⁸⁶. Надобно иметь в виду, что воеводство подольское еще недавно, вместе с Каменцем, возвращено было Польше от Турции, подольские паны стали там заводить поселения и приманивали новопоселенцев льготами от работ и даней на известный срок, новопоселенцы, приходя туда, не водворялись прочно на одних местах, а шатались от одного владельца к другому и отличались буйным духом. Рядом с панскими слободами заводил козацкие слободы из разных выходцев козацкий полковник Абазын, и эти слободы поддерживали во всем крае козацкий дух. Нетвердо прикрепленное к власти панов население разом заволновалось, и в сентябре шляхетство жаловалось, что взбунтовавшееся хлопство не дает спуска ни шляхте, ни губернаторам⁸⁷. Хлопы с женами и детьми бежали отовсюду к поднестрианскому полковнику Абазыну, заклятому врагу поляков и иудеев⁸⁸. К нему в содействие явился Палеев пасынок Симашко: в двадцати волостях перебили они арендаторов иудеев, изгнали шляхтичей, ограбили и разорили их усадьбы и объявили край козацким⁸⁹. Шляхетство спасало жизнь свою бегством в глубину Польши⁹⁰, забирая с собою все, что успевало схватить на скорую руку, и стараясь взять с собою письменные документы на владение маестностями, чтобы впоследствии сохранить на них законное право⁹¹. Иудеи с женами, с детьми и с купеческими товарами спешили также в глубину Польши; их на дороге грабили не только козаки, но даже и шляхтичи⁹². В иных местах не осталось ни единого иудея, ни католика⁹³. Сделался такой переполох, что люди не знали кого им бояться — козаков или поляков⁹⁴; тем более, что некоторые владельцы шляхтичи, пользуясь смутным временем, нападали на свою же братию владельцев, с которыми прежде были в ссоре, и производили пожары и грабежи⁹⁵. Хлопские шайки составлялись и возрастали не по дням, а по часам, и все эти шайки величали себя козаками Палея и Самуся. Так, например, одна шайка, напавши на панское имение, схватила жену губернатора, домогалась от нее выдачи жида и кричала: «Дай нам, така-сяка, горелки, бо мы будем с тобою чуда робити; пизнаешь козаків Самусевых! Куды подила жида?—говори, а то мы с тобою вместе и твою хату перевернем»⁹⁶. У иудеев выпивали горелку, истребляли утварь и имущество, самих убивали и трупы бросали на съедение псам⁹⁷. Молодцы гонялись по дорогам за бегущими шляхтичами, и как поймают какого, тотчас бьют дубьем, топчут ногами, ведут к реке, угрожая утопить, или обе-

⁸⁵ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II, с. 432—435.

⁸⁶ Там же, с. 426 (Опущено текст переказаного автором документа.— М. К.).

⁸⁷ Там же, с. 452.

⁸⁸ Арх. Юст., кн. 86, л. 698.

⁸⁹ Załuski, III, 333.

⁹⁰ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II, с. 509, 563, 605 и 647.

⁹¹ Там же, с. 523, 605—607.

⁹² Там же, с. 485.

⁹³ Там же, с. 681.

⁹⁴ Там же, с. 456.

⁹⁵ Там же, с. 523.

⁹⁶ Там же, с. 453.

⁹⁷ Там же, с. 536.

рут и обнажат, привяжут к дереву и покинут на произвол судьбы⁹⁸. Все начальники таких шаек именовались полковниками. Зимой 1702—1703 годов явился на Подоли некто Хведор Шпак, именовавший себя полковником Войска Запорожского. Он писал каменецкому коменданту, что идет на панов по приказанию короля, ради того, что дедичные господа владельцы утесняют своих подданных вопреки королевской воле⁹⁹. Есть известие, что под именем полковника Шпака своевольствовал осадчий Билоцкий с людьми, которые к нему понаходили, и немалую толпу католиков и евреев продавал он татарам¹⁰⁰. Другие известные полковники, взбунтовавшие Могилев, Калюс, Ушицу, Лоевцы, Козлов, Лятаву, Ластовцы, Ярышов, Жван, были: Скорыч, Мидопака, Аксентий Сотник, Дабижа, Дерикалика; их шайки составлены были в значительной степени из молдаван¹⁰¹. Расправляясь с врагами русской веры и русского народа, они не довольствовались простыми убийствами, а сопровождали их варварскими истязаниями, отсекали руки и ноги, насиловали шляхетных жен и девиц, ругались над костелами и синагогами¹⁰². Но они, чувствуя свое относительное малосилие, не смели зацеплять укрепленных городов и нападали только на такие жилые местности, которые стояли открытыми. Только на город Староконстантинов напали они и вконец его разорили¹⁰³. Мещане униаты и католики были им враждебны, как шляхтичи и жида, но православные мещане в некоторых городах сами шли в мятежные шайки и вместе с хлопьями трепали поляков и иудеев¹⁰⁴.

Долго шляхте и евреям в Подолии не было никаких средств спасения, кроме бегства. Кварцянское войско было занято войною против шведов, и не ранее как 4-го декабря польный гетман Синявский издал универсал, извещая, что идет на укрощение козацкого мятежа¹⁰⁵.

Підготовка тексту до друку і примітки М. Ф. Котляра.

Далі буде

⁹⁸ Там же, с. 512 (Відомо, що антифеодальні й визвольні рухи часто супроводжувались жорстокостями, які були відповіддю на насильства панів і здириства арендаторів, лихварів і шинкарів. Не слід забувати, що до таких повстань звичайно примазувались кримінальні елементи, котрі, головним чином, і вдавались до нелюдських злочинів.— М. К.).

⁹⁹ Там же, с. 521.

¹⁰⁰ Там же, с. 561.

¹⁰¹ Там же, с. 559—561.

¹⁰² O t w i n o w s k i. Ibid., s. 42.

¹⁰³ Арх. Юго-Зап. России, ч. III, т. II, с. 599.

¹⁰⁴ Там же, с. 609.

¹⁰⁵ Там же, с. 500.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ГОЛОВНА ПРОДУКТИВНА СИЛА СУСПІЛЬСТВА

Робочий клас СРСР в годы упрочения и развития социалистического общества 1945—1960 гг. — Т. 4.

М.: Наука, 1987. — 520 с.

Радянські науковці нагромадили значний досвід дослідження історії робітничого класу СРСР. Спираючись на досягнуте, авторський колектив рецензованого тому висвітлює зрушення в галузевій і професійній структурі робітничого класу країни у післявоєнні роки, підвищення класової свідомості та авангардній ролі передових загонів робітників у всенародному русі за зміцнення економіки Союзу РСР, ліквідацію тяжких наслідків війни.

Велику увагу приділено в книзі місцю й ролі робітничого класу як основної продуктивної сили суспільства. У ній висвітлено зростання творчої активності передових загонів трудівників промисловості, будівництва, транспорту, спрямованої на вдосконалення різноманітних форм соціалістичного змагання, розгортання руху робітників-раціоналізаторів за впровадження у виробництво передової техніки і технології. Багато уваги автори приділили також таким важливим проблемам, як зміцнення творчої співдружності передовиків і новаторів виробництва з інженерно-технічними й науковими працівниками, розширення зв'язків трудових колективів Радянського Союзу з робітниками країн соціалістичної співдружності.

Комплексний підхід до розкриття провідної ролі робітничого класу в соціалістичному будівництві у повоєнні роки дав змогу авторському колективу охопити широке коло питань і розкрити їх. На великому фактичному матеріалі в праці показано вклад трудових колективів у відродження металургії, паливної промисловості, транспорту, сільського господарства. Авторі підкреслили, що робітничий клас у важких умовах розрухи виступав активним борцем за втілення в життя всіх найважливіших заходів КПРС, спрямованих на відбудову народного господарства, підвищення життєвого рівня трудящих. При цьому вони не обминули й труднощів, пов'язаних з культом особи Сталіна. Слід зазначити, що в цьому плані їм удалося зробити не все.

На конкретних прикладах у книзі показано кількісне й якісне зростання рядів робітничого класу, посилення його вкладу в зміцнення світової системи соціалізму. Велику увагу у ній приділено питанням відновлення кадрів робітничого класу в повоєнні роки, вдосконалення соціально-класової структури радянського суспільства.

Загострення проблеми кадрів робітничого класу в повоєнні роки мало місце й на

Україні. В забезпеченні промислових центрів робочою силою велику роль відіграли демобілізовані воїни Радянської армії, організований набір робітників у сільській місцевості, який проводили не тільки державні органи, а й самі підприємства. Ця форма набору, як справедливо підкреслюють автори, була в економічному плані найбільш ефективною, оскільки не потребувала великих витрат. На жаль, негативні її моменти у томі не відзначено.

Автори правильно відзначають, що з середини 50-х років важливим джерелом поповнення робітничого класу стали випускники середньої школи. Проте слід було б детальніше спинитися на недоліках, що мали місце в професійній підготовці шкільної молоді, ширше охарактеризувати такі джерела поповнення робітничого класу, як залучення на виробництво жінок і людей пенсійного віку. Характеристика колгоспного селянства як одного з головних джерел поповнення робітничого класу дається спрощено, не аналізуються причини міграції працівників села в місто. У книзі не дано чіткої оцінки перетворенню багатьох колгоспів у радгоспи. Потребує уточнення й питання про зближення двох форм суспільної власності. Точка зору авторів з цієї проблеми відрізняється від думок, що склалися в історичній літературі останнього часу.

Поряд з аналізом динаміки кадрів робітничого класу в основних галузях індустрії у томі характеризуються зміни в чисельності будівельників, транспортників та ін. Разом з тим автори недостатньо висвітлили роль у виробництві робітників основних галузей соціалістичної промисловості—особливо тих, що вирішують долю науково-технічного прогресу.

У праці не знайшли належного висвітлення й питання про зміни, які відбувалися в індустріальному ядрі робітничого класу. Відомо, що поряд з трудовими колективами, що склалися здебільшого з кадрових робітників із значним виробничим досвідом, формувалися нові, де переважали молоді виробничники, які ще не мали належної кваліфікації. Керівники відповідних міністерств і відомств, а також комсомольські та профспілкові організації не завжди враховували ці обставини при визначенні підприємствам планових завдань і в процесі роботи останніх по їх здійсненню.

Характеризуючи зміни в територіальному розміщенні й національному складі робітничого класу, автори відзначають, що найбільших втрат у його кадрах за роки війни зазнали Україна та Білорусія, де чисельність трудівників скоротилася, відповідно, приблизно на третину і половину. Тому й зростання кадрів робітничого класу цих республік йшло досить високими темпами. Авторі підкреслюють, що збіль-

шення в них питомої ваги робітників корінних національностей у повоєнні роки мало велике значення в здійсненні ленінської національної політики, зміцненні інтернаціональної єдності народів СРСР. Проте поза їх увагою залишилися факти негативних явищ у національних відносинах, деформації національної політики КПРС.

Велику увагу приділено в праці соціальному розвитку робітничого класу, зростанню його виробничої активності, підвищенню професійної підготовки. У ній детально характеризуються заходи партії й уряду по піднесенню культурно-технічного рівня робітників у повоєнні роки.

Автори широко висвітлюють питання професійної підготовки робітничого класу, визначають нові вимоги до виробничої кваліфікації робітників, зумовлені науково-технічним прогресом.

Проте в книзі не знайшли відображення серйозні недоліки у роботі партійних, державних і господарських органів по запровадженню нових досягнень у техніці та технології у виробництво, в справі підвищення кваліфікації робітників, їх технічної підготовки і перепідготовки.

Висвітлено в праці й піклування партії та уряду про піднесення життєвого рівня робітників, поліпшення їх житлово-побутових умов. Однак авторам слід було б сміливіше показати недоліки й упущення, що мали місце у цій важливій справі. Адже відомо, що внаслідок відставання соціальної сфери, відсутності належної уваги до умов праці і життя робітників виникли такі негативні явища, як політична інерт-

ність, порушення трудової дисципліни тощо.

На кожному етапі розвитку Радянської соціалістичної держави, зокрема й у важкі повоєнні роки, глибоко проявлялися нові риси в соціальному обличчі робітничого класу, його відданість ідеям Великого Жовтня, ленінським принципам соціалізму. Неухильно підвищувалася роль робітничого класу як провідної сили радянського суспільства. Зростала керівна роль Комуністичної партії — авангарду робітничого класу. Про це свідчить великий фактичний матеріал, що міститься у рецензованому томі.

Розглядувана праця має, на жаль, ряд й інших недоліків. Так, у ній недостатньо розкрито роль національних загонів робітничого класу в економічному, суспільно-політичному і духовному житті радянського суспільства. Це певною мірою, на нашу думку, пов'язано з тим, що автори недостатньо використали літературу, яка вийшла в останні роки у союзних республіках. В томі навіть не згадується «Історія робітничих Донбасса» (т. 1—2, К., 1981). Мало уваги в праці приділено й висвітленню такої важливої та актуальної проблеми, як розвиток і зміцнення союзу робітничого класу й колгоспного селянства.

В цілому ж рецензована праця є певним внеском у дослідження провідної ролі робітничого класу у житті нашого суспільства в один з важливих етапів історії Радянської держави.

А. В. ЛИХОЛАТ (Київ),
М. Р. ПЛЮЩ (Київ),
О. М. ВЕСЕЛОВА (Київ)

ТРУДЯЩІ УКРАЇНИ — ФРОНТУ.

Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. науч. трудов.

Київ: Наукова думка. — 1988.—232 с.

Могутній всенародний патріотизм та масовий героїзм радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни стали нездоланною силою у боротьбі проти фашистської агресії. Вивчення їх бойових та трудових подвигів — обов'язок історичної науки.

З цієї точки зору вихід у світ збірника наукових праць «Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны»* не може не привертнути увагу істориків республіки.

Відкриває його досить змістовна передмова, в якій охарактеризовано сутність теми, розповідається про досвід діяльності трудящих УРСР як у роки мирного будівництва, так і в грізні воєнні. Про багатогранність їх суспільно-політичного життя

* Авторський склад: Коваль М. В., Кучер В. І., Зінченко Ю. І., Кондратенко Л. В., Першина Т. С., Вронська Т. В.

свідчать загальні статистичні дані, вміщений там же історіографічний огляд праць з даної проблематики. У збірнику висвітлюється одне з найбільш актуальних питань радянського будівництва в період відбудови народного господарства. Розповідається про досить складний і тернистий шлях відновлення роботи обласних, міських і районних Рад, розв'язання кадрових проблем, розвиток патріотичної народної ініціативи тощо.

Значна увага приділяється Радам західних областей республіки. У загальних рисах охарактеризовано специфіку та труднощі, які зустрілися в процесі державного будівництва. Вони зробили чимало для того, щоб перебороти політичний бандитизм, створити необхідні умови для соціалістичних перетворень у краї.

У збірнику зроблено спробу дослідити глибинні процеси в діяльності Рад та їх постійно діючих комісій і виконкомів, характерні структурні особливості, специфічні завдання, які доводилося вирішувати в різні періоди війни. Хоч автори і провели певну роботу по виявленню нових документальних джерел, але їх зусилля не можна вважати задовільними, бо дослідники не завжди в необхідному обсязі розповіда-

ють про діяльність партійних, радянських та господарських органів по відродженню важкої, легкої та харчової промисловості, сільського господарства, житлового фонду, про налагодження торгівлі та громадського харчування, забезпечення населення хлібом, водою та електроенергією.

Цей недолік автори компенсували тим, що показали роль Рад в організації населення на відбудову міст і сіл методом народної будови. Ради, їх комісії, місцевий актив ставали ініціаторами соціалістичного змагання за найшвидшу відбудову господарства, культурно-освітніх закладів, забезпечення зразкового порядку й благоустрою міст і сіл.

До недоліків на шляху висвітлення цього питання можна віднести те, що в багатьох місцях поверхово розглядається повсякденна практична робота Рад, особливо місцевих. Це здебільшого стосується західних областей республіки, де надзвичайно гостро стояло питання про здійснення соціалістичних перетворень. Авторам можна закинути й те, що вони майже обійшли мовчанням проблему участі Рад у культурному будівництві на визволеній від ворога території республіки, у розв'язанні проблем навчання та виховання шкільної молоді.

У рецензованому збірнику певну увагу приділено патріотичному рухові робітничого класу УРСР на підтримку Червоної Армії, аналізуються масові форми трудового героїзму радянських патріотів. Йдеться про добровільну мобілізацію робітників до Червоної Армії, створення народного ополчення, комуністичних полків та винищувальних батальйонів. Автори роблять висновок, що в роки Великої Вітчизняної війни робітничий клас виконав свою авангардну роль, був надійною підпорою Комуністичної партії у розв'язанні оборонних завдань.

Читач знайде чимало нових фактів про участь робітників в інженерно-саперних роботах, у спорудженні оборонних об'єктів та укріпайонів навколо Києва, Полтави, Запоріжжя, Донбасу, Дніпропетровська та Кривого Рогу.

Не залишилася поза увагою дослідників й така цікава і разом з тим ще не до кінця розроблена проблема, як діяльність робітничого класу республіки по зміцненню боєздатності Червоної Армії. Трудящі стали активними учасниками всенародного патріотичного руху за створення фонду оборони.

Робітничі колективи не залишилися осторонь такої благородної і почесної справи, як шефство над госпіталями, матеріально-побутове забезпечення інвалідів війни та їхніх сімей, дітей-сиріт. У статті з цієї теми використано широке коло статистичних даних, деякі з яких уперше введені до наукового обігу, а також значну кількість патріотичних листів трудящих, воїнів Червоної Армії.

Логічно продовжує тему попередньої статті розвідка, в якій висвітлюються деякі питання суспільно-політичної діяльності колгоспного селянства у роки Великої Вітчизняної війни. Підкреслюється, що в армії понад 60% особового складу становили жителі сільської місцевості. Крім то-

го, селянство забезпечило збройні сили й країну продуктами харчування та сільсько-господарською сировиною. Отже, є всі підстави говорити про його великий патріотичний подвиг у боротьбі проти фашистської агресії.

Достоїнством цієї розробки є те, що в ній проаналізовано різні форми суспільно-політичної активності колгоспників: участь у винищувальних батальйонах та бойових дружинах, у створенні продовольчого фонду оборони, зміцненні діючої армії та відродженні народного господарства. Спеціально розглянуто досить складний процес формування партійних організацій на селі, відновлення органів Радянської влади та масових організацій трудящих. Це було надійною запорукою активізації суспільно-політичної діяльності колгоспного селянства.

У рецензованому збірнику значну увагу приділено сільським Радам, які згуртували навколо себе широкий актив, ставали ініціаторами відбудови культурно-освітніх закладів, лікарень тощо. До останнього дня війни сільські трудівники залишалися активними помічниками Червоної Армії у справі її забезпечення продуктами харчування.

Як нам здається, прогалиною на шляху висвітлення цієї теми є те, що дослідники не приділили належної уваги питанню про участь колгоспного селянства у справі подання допомоги дітям-сиротам, сім'ям фронтників та інвалідам війни, лишили осторонь шефську діяльність сільських трудівників, спрямовану на відбудову промислових підприємств та шахт. Це ж стосується й конкретної допомоги радянським військам, що наступали, зокрема, у будівництві оборонних об'єктів тощо.

Позитивне враження справляє і невелика за обсягом стаття про патріотичну діяльність молоді України в прифронтових районах у період визволення території республіки від німецько-фашистських окупантів (1943—1944 рр.). В ній узагальнюється значний фактичний матеріал, який свідчить про значний вклад комсомолу України та неспілкової молоді у відбудову народного господарства, аналізуються форми патріотичних рухів молоді по поданню допомоги Червоній Армії, будовам, підприємствам, школам та медорганам. Здебільшого це архівні джерела, які, безумовно, зацікавлять читачів. Щоправда, можна зробити і серйозний закид автору цього матеріалу, який, як нам здається, міг би звернути більш значну увагу на труднощі, з котрими молоді довелося зіткнутися на щойно визволеній від ворога території.

Науковий інтерес становить і тема «Фашистська політика духовного, морально-політичного придушення населення України та її крах (1941—1944)». Її дослідник на 90% використав матеріали партійно-державних архівів. До обігу вперше вводиться значний за обсягом фактичний матеріал, статистичні дані, які дали змогу чітко окреслити напрям і рамки дослідження проблеми та з відповідною глибиною розкрити її. Можна твердити про те, що із своїм завданням автор упорався.

У рецензованому збірнику проаналізова-

но джерела й форми психологічної війни, яку гітлерівці вели проти населення окупованих ними радянських районів, зокрема, аналізується широке коло інструкцій, директив та настанов окупантів, що мали на меті задалегідь продуманий духовний геноцид українського народу.

Цілком справедливо наголос робиться на реакційній сутності українського буржуазного націоналізму, який вірою й правдою прислужувався гітлерівцям. Читачі мають змогу ознайомитися із широко розгалуженою організацією оунівського політичного бандітизму, структурою відповідних органів та методами їх діяльності. У статті використаний ряд документальних джерел, що стосується тісного співробітництва уніатської та автокефальної православної церкви з окупаційним режимом.

Проаналізувавши значний фактичний та документальний матеріал, автор переконливо показав, як з перших днів всенародної битви з фашизмом Комуністична партія вела наполегливу політико-виховну роботу серед населення загарбаних ворогом районів. Наведені в статті дані дали можливість дослідникові висвітлити діяльність підпільних та партизанських партійних організацій, яка мала на меті боротьбу проти фашистської та націоналістичної ідеології.

Рецензований збірник завершується цікавою й актуальною розвідкою, в якій розповідається про жахливі людожерські расові теорії нацистів щодо народів, котрі, за їх планами, підлягали масовому знищенню (зокрема, євреї). У рецензованому збірнику належним чином оцінено антиєврейську політику фашистів на окупованій території СРСР, до дрібниць продумане ними «єврейське питання». В цій статті йдеться про підлу роль певних кіл єврейської буржуазії, сіоністів, які прислужу-

вали гітлерівцям. Про це свідчать документи, якими оперують дослідники.

У рецензованій праці наведено чимало фактів героїчної боротьби підпільних центрів, організацій, партизанських загонів та груп, окремих патріотів — представників різних національностей, яка мала на меті врятування тих, хто потрапив до гетто. На чолі цього патріотичного, гуманного руху стояло партійне підпілля. А надихали радянських людей на цю смертельну боротьбу ідеї пролетарського інтернаціоналізму.

Саме в роки найжорстокішого нацистського терору з новою силою виявилася життєдайність інтернаціоналістичних переконань і почуттів, сила братніх зв'язків народів Радянського Союзу.

На нашу думку, стаття виграла б, якби її автори більш ґрунтовно розкрили питання про гітлерівський геноцид щодо різних соціальних груп населення та військовополонених. Особливо це стосувалося радянської інтелігенції. Дослідники фактично розглянули лише проблему знищення єврейського населення на окупованій фашистами території України. Тому, на наш погляд, їм потрібно було б конкретизувати назву статті, наблизити її до змісту розвідки.

Оцінюючи збірник у цілому, треба сказати, що він свідчить про пошук нової проблематики, про серйозну спробу колективу співробітників відділу історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР перебудувати свою роботу. А це, безумовно, заслуговує схвалення. Рецензоване видання сприятиме вихованню трудящих, особливо молоді, у дусі радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму.

О. О. СУШКО (Боярка)
М. Л. ГОЛОВКО (Київ)

Публічний діалог «Перебудова й історична наука»

24 жовтня 1988 р. в приміщенні Київського міського Будинку вчителя відбувся публічний діалог на тему «Перебудова і історична наука», що його провели Правління товариства «Знання» УРСР, Інститут історії АН УРСР, Київський держуніверситет ім. Т. Г. Шевченка та Київський міський Будинок учителя.

У цьому заході взяли участь: від Київського університету — завідувачі кафедрами, професори А. Ф. Кізченко та Л. Г. Мельник, від Інституту історії АН УРСР — його директор акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор, доктори історичних наук: зав. відділом історії Великої Вітчизняної війни, головний редактор «Українського історичного журналу» М. В. Коваль, зав. відділом історії соціалістичного будівництва С. В. Кульчицький, зав. відділом джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін А. В. Санцевич, зав. відділом історії капіталізму В. Г. Сарбей, зав. відділом історії дружби народів СРСР Р. Г. Симоненко, зав. відділом історії феодалізму В. А. Смолій.

Відкрив засідання вступним словом та головував на ньому акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор. Він зазначив, що перед істориками у перебудовний період стоять важливі завдання. Надійним орієнтиром, який допомагає у нелегких пошуках істини, є принципи партійні оцінки сімдесятирічного історичного досвіду СРСР, що містяться у доповіді М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується», а також матеріали XIX Всесоюзної конференції КПРС. Спинившись на основних напрямках перебудови історичних досліджень, доповідач наголосив, що нам ще чимало треба зробити у подоланні таких негативних явищ, як недооцінка історичного досвіду, невміння, а то й небажання рахуватися з об'єктивними уроками історії.

На прохання присутніх С. В. Кульчицький розповів про корективи, які вносяться до підручника з історії Української РСР радянського періоду для середніх шкіл. У ньому будуть враховані нові дані, що їх мають у своєму розпорядженні дослідники цієї епохи. Було дано відповіді на численні запитання, зокрема, стосовно таких термінів, як «сталінізм», «сталінщина». Відзначалося, що термін «сталінізм» уже багато десятиріч побуває в західній історіографії. У нас до останнього часу він не вживався. Підкреслювалася спільність інтересів певних груп осіб у керівництві країною після смерті В. І. Леніна — так званих «лівих» (Троцького, Каменева, Зінов'єва, Сталіна) і «правих» (Рикова, Бухаріна, певною мі-

рою Держинського). Якщо «ліві» прагнули йти напролом, з ними пов'язане запровадження адміністративно-командної системи, то «праві» в цілому виступали за втілення у життя ленінських настанов, підтримували неп, вважали за потрібне форсованими темпами розвивати промисловість, але на науковій основі, без «стрибків»; підтримували курс на добровільне й поступове кооперування селянства. На жаль, приблизно з 1923 р., коли В. І. Ленін через хворобу був виключений з політичного життя, почався відхід від ленінських принципів побудови соціалізму. З 1928 р. з непом було покинено. Якщо ж характеризувати сталінізм у цілому, наголосив С. В. Кульчицький, то це — досить закінчена система влади із своєю філософією, психологією, соціологією, історією та ін.

Характеризуючи причини голоду 1932 — 1933 рр. на Україні, С. В. Кульчицький відзначив, що першопричинами його були дезорганізація й деформація під впливом запровадженої Сталіним продрозверстки (хоча її й намагалися сьак-так замаскувати) всієї системи колгоспного господарства, яка складалася. Друга причина голоду — діяльність хлібозаготівельних комісій (листопад 1932 — березень 1933 рр.), що «заготовляли» хліб у місцевостях, де населення голодувало. Хоча, зрештою, остання причина менш істотна — навіть коли б хлібозаготівельна кампанія й закінчилася у жовтні 1932 р., голод все рівно почався б.

Доповідач спинився на оцінці чисельності загиблих від голоду. Він відзначив, що загинуло близько 4 млн. чол. Щоправда, це досить умовні підрахунки, адже точних відомостей знайти не вдалося. Наведена цифра досить умовна й тому, що суди входять і репресовані. Кількість жертв голоду по СРСР у цілому можна встановити також лише дуже приблизно. Історики Казахстану, наприклад, вважають, що втрати їхньої республіки становили 2 млн. чол., а ще 1 млн. її жителів відкочував у Китай. На прохання присутніх С. В. Кульчицький детально спинився на методиці підрахунків, що її використовують дослідники, оцінюючи кількість жертв голоду та репресій на Україні в 30-ті роки.

М. В. Коваль відповів на запитання, що стосувалися дискусій, які точаться нині навколо проблем історії Великої Вітчизняної війни; охарактеризував полярні точки зору, висловився з приводу окремих публікацій у всесоюзній і республіканській пресі. Він сказав, що в 1989 р. на сторінках «Українського історичного журналу» буде надруковано матеріали московських авторів з цих проблем.

А. Ф. Кізченко провів порівняльний аналіз подій 1968 р. в Чехословаччині та процесу перебудови в СРСР. Він наголосив на необхідності уміти розрізняти гасла і конкретні справи, критичніше ставитися до оцінки тих чи інших подій в історії окремих соціалістичних країн і світової соціалістичної співдружності в цілому.

В. Г. Сарбей зупинився на тих змінах, що їх планується внести до підручників з історії Української РСР дожовтневого періоду. Разом з тим, він відзначив, що, на жаль, не вдалося організувати конкурсу підручників з даного періоду. Ці ж думки розвивав у своєму виступі й Л. Г. Мельник, який наголосив, що конкурс підручників не було організовано через неконструктивну позицію Міністерства освіти УРСР.

На запитання, чи готуються нові видання академічної історії України та багатотомної історії міст і сіл республіки Ю. Ю. Кондуфор відповів, що така робота поки що не проводиться. Натомість колектив керованої ним установи розробляє іншу важливу тему — історію класів і соціальних верств УРСР. Ця багатотомна праця має дати відповідь на найбільш важливі питання історії радянського періоду.

На численні запитання присутніх відповів Р. Г. Симоненко. Сьогодні, як ніколи раніше, сказав він, ми відчуваємо гостроту поставленого XIX Всесоюзною партконференцією історичного завдання — наполегливо утверджувати, творчо розвивати ленінські норми і принципи національної політики, ретельно очищати їх від штучних нашарувань і деформацій. Сталінізм, наголосив Р. Г. Симоненко, не був історично

неминучим у нашій країні, однак певне історичне підґрунтя для нього існувало. Адже В. І. Ленін підкреслював, що Жовтнева революція перемогла у дрібнобуржуазній країні, тому форми й методи політичного життя в ній мали враховувати даний факт. Саме неспі і відкривав найоптимальніший шлях до побудови соціалізму в країні із специфічними історичними умовами. Сталінське згорання непу стало найбільш серйозним відступом від ленінізму.

Р. Г. Симоненко детально зупинився також на тих недоліках і грубих порушеннях ленінських принципів побудови багатонаціональної соціалістичної держави, що мали місце в роки панування адміністративно-командної системи, але тривалий час замовчувалися, внаслідок чого й виник болючий вузол надзвичайно складних проблем. При їх розв'язанні, наголосив доповідач, потрібно зважувати кожний крок. Особливо це стосується пропозицій щодо впровадження у національних республіках СРСР державних мов.

Ю. Ю. Кондуфор відповів на запитання про значення творчої, зокрема історичної, спадщини відомого партійного і радянського діяча акад. АН УРСР М. О. Скрипника. Робота над перевиданням найбільш вагомих його праць здійснюється нині в Інституті історії партії при ЦК Компартії України.

Підбиваючи підсумки зустрічі, Ю. Ю. Кондуфор подякував усім присутнім та доповідачам за активну участь в обговоренні актуальних проблем історичної науки, шляхів її перебудови.

О. С. Рубльов (Київ)

Другий історико-археологічний семінар у Чернігові

26—28 вересня 1988 р. у Чернігові відбувся другий історико-археологічний семінар «Чернігів і його округа в IX—XIII ст.», присвячений проблемам вивчення одного з найстаріших східнослов'янських міст (перший відбувся в 1985 р.). У його роботі взяли участь працівники 27 наукових установ з 14 міст — Ін-ту археології АН СРСР, Ленінградського відділення Ін-ту археології АН СРСР, Ін-ту археології АН УРСР, Ін-ту історії АН УРСР, державних історичних і краєзнавчих музеїв Москви, Києва, Брянська, Гомеля, Сум, Калуги, Новгород та Чернігова, Державного Ермітажу, Московського та Ленінградського університетів, Брянського, Смоленського, Новгородського й Чернігівського педінститутів та ін. Учасники семінару заслухали майже 50 доповідей та повідомлень.

Секретар Чернігівського обкому Компартії України, канд. іст. наук В. М. Половцев у своєму виступі «Чернігівщина на шляхах перебудови» охарактеризував зрушення, що сталися в області після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС.

З доповіддю «Завдання історико-археологічного вивчення Південної Русі» виступив директор Ін-ту археології АН УРСР, чл.кор. АН УРСР П. П. Толочко. Підбивши підсумки вивчення ранньофеодальних давньоруських міст, доповідач визначив найактуальніші аспекти даної проблеми — походження та соціальна модель раннього міста; роль додаткового продукту в темпах його розвитку; відмінності між східно- й західноєвропейськими містами; поглиблення вивчення техніки і технології ремесел та їх соціального укладу, соціально-топографічна структура міст і їх типологія тощо. Значна увага у доповіді була приділена й проблемам досліджень давньоруського села та сільськогосподарського виробництва, невеликих городищ і могильників, історичної демографії та історизму археології.

На семінарі розглядалося широке коло питань, пов'язаних з вивченням історії та культури Чернігова та Чернігово-Сіверської землі. Ряд повідомлень було присвячено різним аспектам чернігівської монумент-

тальної архітектури, розвитку ремесел і торгівлі, дослідженню історичної географії та міст князівства.

При обговоренні доповідей відзначався високий рівень організації та проведення семінару. Разом з тим, наголошувалося на необхідності більш широкого залучення

матеріалів Південної Русі в дослідницькій роботі, що дозволить чіткіше зрозуміти роль і місце Чернігово-Сіверщини в історії Київської Русі. Було прийнято рішення провести наступну зустріч у 1990 р., присвятивши її 1300-річчю Чернігова.

В. П. Коваленко (Чернівці)

Історики Великобританії в Інституті історії АН УРСР

З 15 по 25 жовтня 1988 р. в СРСР перебувала представницька делегація істориків Великобританії, яка прибула для участі в роботі X колоквиуму радянських і британських істориків, що відбувся 17—19 жовтня у Москві.

З 21 по 23 жовтня ця делегація перебувала у Києві. Однією з цілей її відвідання столиці Радянської України було встановлення наукових контактів між українськими та англійськими істориками.

21 жовтня відбулася зустріч представників істориків Великобританії з директором Інституту історії АН УРСР акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфором. У цій зустрічі взяли також участь заст. директора, чл. кор. АН УРСР П. С. Сохань, гол. редактор «Укр. іст. журн.», зав. відділом д-р іст. наук М. В. Коваль, зав. відділом д-р іст. наук В. О. Горбик та ін.

Акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор ознайомив зарубіжних учених з основними напрямками діяльності очолюваного ним колективу науковців. Великий інтерес у гостей викликали праці співробітників Інституту історії АН УРСР, присвячені вивченню актуальних проблем історичної науки, зокрема «білих плям» в історії радянського суспільства. Д-р іст. наук М. В. Коваль розповів про роботу «Укр. іст. журн.», його основні публікації за останній час.

З свого боку проф. Т. К. Баркер — президент Британського національного комітету по міжнародних конгресах історичних наук та проф. Ф. М. Л. Томпсон — президент Британського королівського історичного товариства поінформували радянських учених про ті різнопланові дослідження, що здійснюються у Великобританії. Вони підкреслили необхідність активізації процесу обміну опублікованими виданнями

між науковими закладами історичного профілю.

Під час зустрічі були підняті питання перебудови в історичній науці в СРСР. Гостей, зокрема, цікавили принципи організації радянських архівів, а також можливості доступу до документів, що зберігаються там. Розгорнулася дискусія з проблем підходів до вивчення історії другої світової війни, висвітлення таких маловивчених питань, як голод на Україні (1933 р.) та його наслідки. Були також обговорені деякі аспекти з історії Київської Русі. Британським ученим було подаровано кілька номерів «Укр. іст. журн.», де опубліковані дослідження радянських вчених з проблем, які цікавлять зарубіжних істориків.

23 жовтня на прохання гостей було організовано їх зустріч із зав. відділом д-ром іст. наук С. В. Кульчицьким. Радянський вчений детально розповів про дослідження деяких проблем історії України в 20—30-ті роки, зокрема, соціалістичного нагромадження і фінансування індустріалізації, особливостей і характеру проведення колективізації сільського господарства, голоду 1933 р. на Україні. Під час перебування у Києві делегації була надана широка можливість ознайомитися з історико-культурними пам'ятниками столиці України.

Зустрічі та бесіди британських та українських істориків пройшли в дружній обстановці. Хоча обговорювані питання порізно оцінювалися радянськими та британськими суспільствознавцями, все ж обидві сторони дійшли згоди в тому, що зустрічі та дискусії, які відбулися, були плідними й корисними як у науковому плані, так й для дальшого розвитку зв'язків між ученими Союзу РСР та Великобританії.

Н. О. Терентьєва

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Курсом обновления социализма

- Зайцев Ю. Д. (Львов). Аттестация рабочих мест — средство повышения эффективности производства 3
* * *

- Кожукало И. П. Влияние культа личности Сталина на идеологические процессы на Украине в 40-е — начале 50-х годов 14

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Франчук В. Ю. Источники повествования о походе князя Игоря на половцев в «Истории Российской» В. Н. Татищева 26

СООБЩЕНИЯ

Малоизвестные страницы истории

- Иванеско М. И. (Черновцы). Партия «Освобождение» и ее место в истории Буковины 36

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Герасименко Н. А. Народная метрология Левобережной Украины XVIII ст. 43
* * *

- Савчук Б. П. (Ровно). Роль общественных организаций в морально-политическом воспитании будущих воинов (80-е годы) 50
Гошуляк И. Л. II съезд КП(б)У 57
Карпенко А. Е. (Ивано-Франковск). К вопросу об образовании КПЗУ 63

ЗАМЕТКИ

Борцы за счастье народа

- Петров В. П. (Симферополь), Шамко В. И. (Одесса). Иван Алексеевич Акулов 71

Трибуна молодого автора

- Ковпак Л. В. Социальные вопросы в деятельности Советов народных депутатов УССР (80-е годы) 75
Назарова С. Н. (Херсон). Некоторые количественные и качественные изменения в составе рабочих совхозов УССР в 1966—1975 гг. 83

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Клапчук С. Н., Белан В. Т. Тема 9. Деятельность КПСС в 60-х — начале 80-х годов. Наростание застойных явлений в социально-экономическом развитии страны 88

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Материалы к биографиям видных деятелей Октябрьской революции и гражданской войны на Украине

- М. С. Богуславский 102
* * *

- Киевская летопись первой четверти XVII ст. 107

ВОСПОМИНАНИЯ

Орел В. П. В тяжелые 30-е : 121

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Хмель И. В. 100-летие со дня рождения П. Е. Дыбенко 128

Зинченко Ю. И. 90-летие со дня рождения С. В. Руднева 132

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Костомаров Н. И. Мазепа (*продолжение*) 137

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Лихолат А. В., Плющ Н. Р., Веселова А. М. Главная производительная
сила общества 153

Сушко А. А. (*Боярка*), Головки Н. Л. Трудящиеся Украины — фронту . 154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Рублев А. С. Публичный диалог «Перестройка и историческая наука» . . 157

Коваленко В. П. (*Чернигов*). Второй историко-археологический семинар в
Чернигове 158

Терентьева Н. А. Историки Великобритании в Институте истории АН УССР 159